

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ СКЛАДОВІ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ СКЛАДОВІ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**Внутрішні та зовнішні складові
формування зовнішньої політики країн
пострадянського простору**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2021

УДК 94:327(47+57)

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол №7 від 28 жовтня 2021 р.)

Рецензенти:

Яблонський В.М., доктор історичних наук, доцент, Київський університет
імені Бориса Грінченка

Томазов В.В., доктор історичних наук, Інститут історії України
НАН України

Денисенко В.А., доктор історичних наук, доцент, Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Фомін С.С., к.е.н., с.н.с. (відповідальний редактор)

Грицик Л.Ю., к.і.н. (технічний редактор)

Внутрішні та зовнішні складові формування зовнішньої політики країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 274 с.

У збірнику наукових праць представлено статті, у яких аналізуються історичні витоки формування зовнішньої політики пострадянських країн; внутрішні та зовнішні чинники міжнародного позиціювання країн Балтії, пострадянської Східної Європи, Південного Кавказу та Центральної Азії; зовнішньополітичні інтереси Росії на пострадянському просторі; вплив соціально-економічних проблем на формування зовнішньої політики пострадянських країн.

УДК 94:327(47+57)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-9738-8

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2021

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Губань Р. В. Політика Тимчасового уряду щодо «українського питання»	6
Сафар'янс Є. В. Вплив радянської ідентичності на зовнішньополітичну стратегію самопроголошених Нагірно-Карабаської Республіки та Придністровської Молдавської Республіки	17
Сергеева А. О. Особливості інституціональної історії ГУАМ: зовнішньополітичний та діаспоральний дискурси	22
Каплиев А. А. Медицинское обеспечение населения «восточных кресов» Второй Речи Посполитой как отражение социальной политики польских властей в Западной Беларуси и Западной Украине (1921–1939 гг.)	29

ЧАСТИНА ІІ

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ (УКРАЇНА, БІЛОРУСЬ, МОЛДОВА) ТА БАЛТІЇ

Зеленько Г. І. Євроатлантичний курс Литовської Республіки: концепції та практична реалізація	43
Кириченко О. В. Сучасні зовнішньополітичні прагнення Латвійської Республіки	56

Мартинів А. Ю. Геостратегічні проекти Міжмор'я і Тримор'я у зовнішній політиці України (1991–2020 рр.)	70
Добровольська А. Б. Етапи еволюції зовнішньої політики Республіки Молдова періоду незалежності	85
Александрович Е. А. Белорусско-казахстанские отношения в 2019–2021 гг.	102
Пристайко В. В. Пріоритети зовнішньої політики України в сучасних умовах	112

ЧАСТИНА III

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Ведєнєв Д. В. Формування доктринальних поглядів на сутність сучасної неконвенційної («гібридної») конфліктності в Російській Федерації	121
Кордун О. О. Ключові інструменти впливу Росії на пострадянському просторі	132
Ляшенко Т. М. Роль Російської Федерації у конфлікті в Нагірному Карабаху	151
Абдуліна А. Т. Центральная Азия и Россия: сотрудничество в сфере безопасности	163
Клименко В. С., Козинець І. П., Дерікот О. Ю. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі в геополітиці Російської Федерації	173

ЧАСТИНА IV
ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ МІЖНАРОДНОГО
ПОЗИЦІЮВАННЯ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ТА
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Фомін С. С. Вплив соціально-економічних проблем Узбекистану на його зовнішню політику	183
Цапко О. М. Внутріполітичні чинники формування зовнішньої політики сучасного Туркменістану	207
Грицик Л. Ю. Вплив внутрішніх ресурсів на зовнішньополітичну діяльність Казахстану	219
Ткаченко І. В. Перемога у Карабаському конфлікті у 2020 р.: передумови та наслідки для зовнішнього курсу Азербайджану	236

ЧАСТИНА V
ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦИХ КРАЇН

Редзюк Є. В. Соціально-економічні проблеми країн пострадянського простору та перспективи їх постпандемічного відновлення	249
Шовкун І. А. Структурні зрушення та зростання економіки України: індустріальний контекст	259
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	270

ЧАСТИНА І

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 342.395.2

Губань Р. В.

ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ЩОДО «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»

У статті розглядаються взаємини Тимчасового уряду та Центральної Ради. Окреслюється політика Тимчасового уряду до «українського питання». Висвітлюється ставлення росіян до відродження української державності. Робиться висновок, що Тимчасовий уряд вороже поставився не лише до відродження української держави, але й до проголошення автономії України.

Ключові слова: автономія, відродження української державності, Тимчасовий уряд, українське питання, Центральна Рада.

Губань Р. В. Политика Временного правительства в отношении «украинского вопроса»

В статье рассматриваются отношения Временного правительства к Центральной Раде. Определяется политика Временного правительства к «украинскому вопросу». Освещается отношение россиян к возрождению украинской государственности. Делается вывод, что Временное правительство враждебно отнеслось не только к возрождению украинского государства, но и к провозглашению автономии Украины.

Ключевые слова: автономия, возрождение украинской государственности, Временное правительство, украинский вопрос, Центральная Рада.

Guban R. The policy of the Provisional Government on the «Ukrainian question»

The article examines the relations between the Russian Provisional Government and the Ukrainian Central Council. The policy of the Provisional Government to the «Ukrainian question» is outlined. The attitude of Russians to the revival of Ukrainian statehood is highlighted. It is concluded that the Provisional Government was hostile not only to the revival of the Ukrainian state, but also to the proclamation of Ukraine's autonomy.

Keywords: *autonomy, revival of Ukrainian statehood, Provisional Government, Ukrainian question, Central Rada.*

В період збройної агресії Російської Федерації щодо України, яка триває вже довше, ніж Друга світова війна, важливим є прогнозування подальших дій та мети росіян у середньостроковій і довгостроковій перспективах. Оскільки у суспільно-політичній діяльності часто

спостерігається інертність, є необхідність дослідження соціальних установок (атитюдів) росіян щодо України в історичній ретроспективі.

Період Тимчасового уряду, загалом, визнається одним з найбільш демократичних періодів у сучасній історії Росії. Тому важливо поглянути яке ставлення до «українського питання» в цей час було як з боку суспільства, так і з боку влади, щоб зрозуміти ставлення до українського питання в один з «найдемократичніших» періодів російської історії.

Необхідно відверто визнати, що дослідження діяльності Тимчасового уряду постійно перебувало на науковому маргінесі. І на це є декілька причин. По-перше, в радянський період влада фокусувала дослідження істориків на вивченні діяльності переважно представників комуністичної партії. Дослідження діяльності Тимчасового уряду були радше винятком. Однак, не можна не згадати роботи радянського дослідника В. Старцева [1; 2], який все ж знайшов у собі наукову мужність для дослідження діяльності Тимчасового уряду. Його дослідження носять, як правило, узагальнюючий характер.

Відмова політичного керівництва сучасної Російської Федерації від демократичних традицій і активне повернення до деяких традицій тоталітарного минулого не сприяють дослідженню діяльності Тимчасового уряду, оскільки не узгоджується з тенденцією глорифікації недемократичної спадщини Російської імперії та СРСР.

Певна зацікавленість у вивченні спадщини Тимчасового уряду в Росії спостерігалася після розпаду СРСР. Саме в цей час починається переосмислення наріжного 1917 р., яке було зумовлене зникненням цензури у сфері соціально-гуманітарних досліджень. Одним з результатів такого переосмислення стала публікація збірника «Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть» (1994). У цей же період зароджується ідея публікації журналів засідань Тимчасового уряду. Наукову роботу в цій сфері розпочинає один з небагатьох сучасних російських дослідників діяльності Тимчасового уряду Ф. Гайда.

Інтерес до діяльності Тимчасового уряду на українських землях не надто виявляли й українські історики. У радянський період основні зусилля були зосереджені на вивченні «Жовтневої революції» та діяльності більшовиків. Натомість з проголошенням Україною

незалежності цілком закономірно активна увага почала приділятися інституціям, які сприяли відродженню й утвердженню української державності. А діяльність Тимчасового уряду знову опинилася на узбіччі наукових інтересів дослідників. Інтерес до Тимчасового уряду виявлявся лише у його взаємовідносинах з Центральною Радою. В цьому аспекті не можна не згадати дисертаційне дослідження О. Кудлай «Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень-жовтень 1917 р.)» (1997). Відносинам Центральної Ради та Тимчасового уряду присвятив свою роботу і Д. Бондаренко («Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады», 2004), але вона на нашу думку є дещо заідеологізованою. Тому, фактично, політика Тимчасового уряду щодо «українського питання» не знайшла належного комплексного висвітлення, незважаючи на наявність як архівного так і мемуарного матеріалу, які дозволяють провести його.

Обсяг даної наукової статті є замалим для того, щоб повною мірою проаналізувати політику Тимчасового уряду щодо «українського питання», яка потребує значно більш ґрунтовного дослідження. Метою цієї статті є лише намагання нагально заповнити вкрай важливу як з наукової, так і з практичної точки зору, лакуну та привернути увагу дослідників до згаданої проблематики з метою її подальшого вивчення.

23 лютого 1917 р. за юліанським календарем (8 березня за григоріанським) жінки вийшли на вулиці Петрограду з вимогами «хліба і миру». Згодом їх підтримали робітники деяких заводів. Потім до цієї акції долучилися й інші громадяни, які потерпали від браку хліба. На вулицях з'явилися лозунги: «Геть війну», «Геть самодержавство». Влада змусила козаків розганяти протестувальників. Однак голодним людям не залишалося нічого іншого, як знову повертатися на вулиці з вимогою відновлення продовольчого постачання.

25 лютого 1917 р. імператор Микола II підписав указ про припинення засідань Думи до квітня 1917 р. однак, не дивлячись на це, Дума продовжила збиратися на приватних зібраннях [3].

Усвідомлюючи, що вони не можуть керувати ситуацією, яка склалася, члени уряду 27 лютого звернулися до імператора з тим, що уряд готовий піти у відставку та готовий поступитися місцем «відповідальному

міністерству» на чолі з князем Львовим або Родзянко. Не дочекавшись відповіді від імператора, члени Ради міністрів розійшлися, і уряд, таким чином, припинив існування.

У той же день 27 лютого 1917 р. була утворена Петроградська рада робітничих депутатів, яка обрала свій Виконавчий комітет. Більшість і в Раді, і в Виконкомі, що складався з 15 осіб, належала меншовикам та есерам. Головою Виконкому Ради був обраний лідер меншовицької фракції Державної думи М. Чхеїдзе, заступниками голови – есер О. Керенський і меншовик М. Скобелєв. Від більшовиків до Виконкому увійшли О. Шляпников і П. Залуцький.

Петроградська рада розпочала діяти як орган революційної влади, прийнявши ряд важливих рішень. Першою була постанова про вилучення фінансових коштів царської влади та встановлення контролю над ними. 1 березня Рада видала знаменитий Наказ № 1, який передбачав створення у військових частинах виборних солдатських комітетів і передавала в їх розпорядження всю зброю; згідно з цим наказом Петроградський гарнізон виводився з підпорядкування старому командуванню. Зрозуміло, що виникнення нового центру влади ще більше загострювало внутрішньополітичну ситуацію і відкривало ворота до поширення правового нігілізму та хаосу.

Саме тоді, аби владу не взяла на себе Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, зібралася Рада старійшин Державної думи, яка прийняла два рішення: 1. Державній думі не розходитися. 2. Заміна старої влади новою [1, с.28]. У складі 13 осіб (на чолі з М. Родзянко) 28 лютого розпочав роботу Тимчасовий комітет Державної думи, який зробив заяву такого змісту: «Тимчасовий комітет членів Державної Думи в тяжких умовах внутрішнього безладу, який спричинили дії старого уряду, вирішив взяти в свої руки відновлення державного і громадського ладу. Усвідомлюючи всю відповідальність прийнятого рішення, комітет висловлює впевненість, що населення і армія допоможуть йому у складній задачі створення нового уряду, який би відповідав прагненням населення і міг користуватися його довірою» [4, с.2].

Яскравим свідченням поширення хаосу, який поступово охоплював всю країну і призводив до політичної дезорієнтації населення є те, що

28 лютого багато представників колишньої царської бюрократії здавалися самі і, боячись самосуду народу, вимагали поміщення їх до в'язниці [5, с.180]. Можливо, в ситуації, що склалася, не такими вже й безглуздими видавалися слова В. Шульгіна з якими він звертався до М. Родзянко, коли той відмовлявся брати владу: «Беріть Михайле Володимировичу. Ніякого в цьому немає бунту. Може бути два виходи із ситуації, що склалася: все обійдеться, государ призначить новий уряд – ми йому і здамо владу. А якщо не обійдеться, так якщо ми не підберемо владу, то підберуть інші, ті, котрі обрали вже якихось негідників на заводах» [5, с.198].

З огляду на відставку царського уряду, Тимчасовий комітет Державної думи призначив на всі посади в міністерствах «комісарів» [5, с.199]. Як зазначає Д. Бондаренко, після того, як Думою 27 лютого було прийняте рішення про виконання царського указу про перерву занять Державною думою, зібрання думців втратили законну силу. З огляду на це, – пише він, – легітимність Тимчасового комітету Державної думи викликає сумніви, враховуючи те, що він не був схвалений на засіданні Думи, а був сформований на приватному засіданні депутатських фракцій [6, с.23].

Отже, легітимність Тимчасового уряду була не зовсім бездоганною, ще більш сумнівною була легітимність Петроградської ради робітничих депутатів. Крім того, з точки зору деяких вчених, наприклад, С. Шелухіна, після зречення від влади династії Романових ті народи, які уклали з нею договори, в тому числі український, більше не зобов'язані були їх дотримуватися, оскільки договори уклалися не з російською державою, а з династією Романових.

Тому цілком закономірно, що зречення імператора активізувало національно-визвольні рухи. Зрештою, це дало поштовх до утворення: Української Центральної Ради, національних рад в Азербайджані, Грузії, Вірменії, Казанського Мусульманського комітету, курултаю в Криму і Башкирії [5, с.234]. Сучасник тих подій С. Вікул у праці «Автономія України», яка вийшла друком в Києві у 1917 р. написав: «Забитий, затурканий, зневажений, без пошани сам до себе, наш народ разом з іншими народами Росії повстав і розпалися пута віковії. Вчорашні раби, невольники-робітники, солдати й селяни гукнули своє могутнє «зась» і самі стали хазяями своєї долі» [7, с.5].

Але процес утвердження власної державності на українських землях йшов вкрай повільно. Насамперед тому, що його всіляко намагався загальмувати Тимчасовий уряд, незважаючи на його демократичну риторичку.

Як писав у 1921 р. П. Христюк, ворожа агентура не дрімала. Ще весною 1917 р. Україною почали поширювати чутки, що «хахли» хочуть відокремитися від Росії і що вони збираються вигнати з України всіх не українців, бо, мовляв, їх гасло «Україна тільки для українців», що загалом весь український рух без різниці – це контрреволюційний рух, який вимагає негайного припинення [8, с.57].

Центральна рада утворила для переговорів з Тимчасовим урядом та Радою солдатських і робітничих депутатів делегацію у складі дев'яти осіб: В. Винниченка, Г. Одиниця, Д. Коробенка, Письменного, Д. Ровинського, О. Пилькевича, А. Чернявського, С. Єфремова, І. Сніжного [8, с.55]. 13 травня 1917 р. ця делегація від'їхала до Петербургу. Повезли дев'ять вимог:

1. Підтримання Тимчасовим урядом автономії України.
2. Участь представників українського народу у міжнародній конференції, на якій мало вирішуватися питання долі Галичини і частини українських земель, які захоплені німцями.
3. Заснувати при Тимчасовому уряді посаду комісара у справах України.
4. Утворити посаду комісара та крайової ради при ньому для керівництва українськими губерніями.
5. Утворення українських військових частин.
6. Поширити українізацію на середню та вищу школу.
7. Відповідальні посади як цивільної, так і духовної адміністрації мають займати особи, які користуються довірою населення, розмовляють його мовою і знайомі з його побутом.
8. Для задоволення національно-культурних потреб, які були під утиском при старому режимі, необхідно виділити з Державного казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти.
9. Необхідно дозволити в'їзд до рідного краю тим українцям, що незаконно були виселені з місць свого постійного проживання, а також

полегшити долю бранців – українців-галичан, розташувавши їх по українських губерніях [9, с.98].

Для розгляду домагань Центральної Ради і переговорів з її делегацією, коаліційний уряд утворив окрему урядову комісію під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Д. Щепкіна.

Водночас «Південноросійський демократичний союз» послав до Тимчасового уряду, Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, селянського з'їзду, голові комісії з підготовки скликання Установчих зборів і членам Державної думи телеграму, в якій висловлюючи занепокоєння відомостями про майбутнє проголошення автономії України, писав, що цю справу можуть вирішити лише Установчі збори та плебісцит всього населення Південної Росії. Адже «Проголошення автономії Тимчасовим урядом було б не правовим актом, оскільки нічим не доведено, що більшість малоросів солідарна з Центральною Радою» [8, с.62].

Київський комітет об'єднаних громадських організацій теж занепокоївся, що українська делегація веде переговори з Тимчасовим урядом і послав до Д. Щепкіна телеграму, в якій просив аби перед тим, як вирішувати питання уряд заслухав позицію Виконавчого комітету щодо прагнень Центральної Ради.

Врешті-решт делегація Центральної Ради, пробувши кілька тижнів у Петрограді, і так і не отримавши офіційної відповіді ні від Тимчасового уряду, ні від Ради робітничих депутатів, повернулася до Києва.

У своїй відповіді на вимоги української делегації комісія Тимчасового уряду наголосила, що: 1) сумнівається в компетенції Центральної Ради висловлювати волю всього населення тієї території, яку хоче включити до складу території майбутньої автономної України, оскільки Центральна Рада не обрана на всенародному голосуванні; 2) справу запровадження автономії України можуть вирішити лише Установчі збори; 3) Тимчасовий уряд не може включити до складу України 12 губерній, оскільки з його точки зору це питання належить до компетенції Установчих зборів; 4) питання українських частин може бути вирішене лише в тому обсязі, який вкаже військовий міністр [8, с.63].

Перший всеукраїнський селянський з'їзд отримавши реакцію Тимчасового уряду на пропозицію Центральної Ради вирішив приєднатися до її вимог і наполягати на негайному задоволенні їх Тимчасовим урядом. З'їзд доручив Центральній Раді разом з Українською радою селянських депутатів: а) негайно розробити проект положення про автономію України і про федеративно-демократичний устрій російської республіки; б) негайно скликати з'їзд представників інших народів і країв, що прагнуть федеративно-демократичного устрою; в) докласти всіх зусиль для прискорення організації українських територіальних (краєвих) зборів; г) всі органи місцевого самоврядування та інституції мають бути негайно українізовані [8, с.67].

Другий військовий з'їзд у своїй постанові наголосив, що Тимчасовий уряд абсолютно не розуміє національних відносин в Україні; систематичним опором домаганням української демократії загострює національні конфлікти в Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу і викликає анархістські настрої серед населення різних національностей, які мешкають на Україні. Центральній Раді з'їзд рекомендував з питання автономії до Тимчасового уряду більше не звертатися; негайно розпочати організацію автономного ладу, як єдиного способу врятувати Україну від безладу та загибелі; якомога швидше скликати «територіальні збори для порозуміння з національними меншинами і розгляду проекту статуту автономії України» [8, с.70].

Центральна Рада не могла не відреагувати на рішення Тимчасового уряду з українського питання. Відзначивши, що відкинувши її пропозицію Тимчасовий уряд свідомо пішов всупереч інтересам трудового народу в Україні, Центральна Рада постановила звернутися до всього українського народу із закликом організуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні [9, с.101].

Власне, відступати Центральній Раді вже не було куди, адже ще перед початком військового з'їзду українські вояки (члени з'їзду) урочисто присягнули на Софійській площі, що «не вернуться до своїх частин без автономії матері-України» [8, с.71].

Центральна Рада, намагаючись не псувати відносини з Тимчасовим урядом через Київський губернський виконавчий комітет телеграмою

повідомила Тимчасовий уряд, що як учасники з'їзду селянських депутатів (2000 учасників), так і військового з'їзду (2000 делегатів) прийняли постанови про необхідність національно-територіальної автономії України і що відмова Тимчасового уряду від вимог заявлених Центральною Радою викликала велике заворушення серед місцевого населення. Для збереження спокою в Україні Київський губернський виконавчий комітет запропонував Тимчасовому уряду якнайшвидше організувати в Києві нараду з представників уряду, національних і політичних організацій і партій для підготовки для Установчих зборів засад щодо автономії України і майбутніх відносин України з усією державою [8, с.72].

Не дочекавшись змістовної відповіді від Тимчасового уряду, 10 червня 1917 р. Центральною Радою був прийнятий I універсал: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям».

В універсалі вказувалося, що Тимчасовий уряд відкинув прагнення українського народу, тому «Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе... Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України. І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом» [10, с.105].

П. Христюк каже, що цей універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих, і загально-національних з'їздах, на фронтах у військових частинах – всюди було прочитано універсал, з захопленням і радістю «як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві» [8, с.74].

Щоб зрозуміти чому в цей час «українська справа» була в такому жалюгідному стані, необхідно пригадати, що як тільки була проголошена війна, царська влада розпочала майже цілковиту ліквідацію національного українського руху. Українська преса була цілковито заборонена. Залишився лише один український журнал, що виходив у Москві російською мовою: «Украинская жизнь». В Україні розпочалися арешти й переслідування «мазепенців», якими були всі свідомі українці. Арешти й заслання відбувалися без слідства чи суду, лише так званим «адміністративним порядком» відповідно до рішення поліції чи жандармерії [11, с.46].

Але й Тимчасовий уряд був не надто прихильним до «української справи». Коли у Петрограді відбувався національний польський військовий з'їзд і був скликаний загальноросійський з'їзд солдатських і робітничих депутатів О. Керенський заборонив проведення другого військового українського з'їзду. Варто підкреслити, що ця заборона українського військового з'їзду була першою заборонаю Тимчасовим урядом якого б то не було з'їзду за весь час революції [8, с.64]. Навіть гасло автономії України в Росії плямували як «зраду революції», мовляв навіщо відділятися від «Вільної Росії» [12, с.12].

«Українське питання» не лише не знайшло розуміння у війську, але й навпаки викликало гострий супротив. Як згадував І. Гнойовий, у березні 1917 р. у війську «московська демократія» нас обзивала контрреволюціонерами, кулаками й іншими подібними прізвиськами. В одній із сотень росіяни мало не побили нашого промовця, який говорив про українську справу, і попередили, щоб наступного разу до них з такими промовами не приходили, бо інакше викинуть за вікно [13, с.111]. За його словами, якщо на перших порах росіяни ігнорували українізацію у війську, то коли ж побачили, що українізація почала активно поширюватися – стали висміювати, коли ж і це не допомогло, то накинулися з кулаками і погрозами [13, с.113].

Насправді несприйняття українського руху пояснювалося більш прозаїчними причинами, аніж питанням «спільного фронту демократії». І. Гнойовий згадує, що російський робітник, який служив у війську як аргумент проти його українізації сказав: «Але ж Ви хочете відокремити

Україну від Росії, а як же ми тоді будемо? У Вас і краща земля, ви її умієте обробляти й до цієї праці при звичаїлися, а ми... У нас більше фабрично-заводська праця. Ми ж без хліба не можемо жити» [13, с.112].

Отже, потрібно констатувати, що розгром української інтелігенції вчинений російським царатом негативно вплинув на відродження української державності у 1917 р., якій суттєво бракувало кваліфікованих кадрових ресурсів. Однак, незважаючи на це, український народ активно виступив на підтримку відродження української державності. Проте, Тимчасовий уряд вороже поставився не лише до відродження української держави, але й навіть до проголошення автономії України. Росіяни загалом, як і Тимчасовий уряд також негативно ставились до спроб українців відновити власну державу.

Використані джерела та література

1. Старцев В. Внутренняя политика Временного правительства первого состава / отв. ред. О. Знаменский. Ленинград: Наука, 1980. 256 с.
2. Старцев В. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1917 гг. Ленинград: Наука, 1997. 272 с.
3. История Государственной Думы. Электронный ресурс. URL: <http://duma.gov.ru/duma/about/history/information/>
4. Заявление Временного Комитета Государственной Думы. *Извѣстія Петроградскаго Совѣта Рабочихъ Депутатовъ*. 28 февраля 1917. № 1. С.2.
5. Пушкарева И. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. Москва: Наука, 1982. 320 с.
6. Бондаренко Д. Взаимоотношение Временного правительства с Украинской Центральной Радой. Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2004. 194 с.
7. Вікул С. Автономія України. Київ: Друкарня «Герольд», 1915. 12 с.
8. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень. 1921. Т.1. 151 с.
9. Доповідна записка делегації Української Центральної ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України. *Українська Центральна рада: Документи і матеріали*. У 2 т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 93–98.
10. Перший універсал Центральної ради. *Українська Центральна рада: Документи і матеріали*. У 2 т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. С.101–105.
11. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк – Савт Бавнд Брук. 1982. 342 с.

12. Лучишин Іван. На моєму життєвому шляху. Цюріх, 1978. 81 с.

13. Гнойовий І. З українського руху Січеславської залози в році 1917. *За державність*. Каліш, 1936. № 6. С.110–118.

УДК 94:327+323.173 (479.243+478)

Сафар'янс Є. В.

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНУ СТРАТЕГІЮ САМОПРОГОЛОШЕНИХ НАГІРНО-КАРАБАСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття присвячена дослідженню радянської ідентичності двох квазідержав пострадянського простору – Нагірно-Карабаської Республіки та Придністровської Молдавської Республіки. Проаналізовано причини появи радянської ідентичності на північних теренах Євразії, а також її ідеологічного домінування у згаданих анклавах. Зазначається, що жителі квазідержав були менш чутливими до епохи «ренесансу» націоналізму, а тому в своєму зовнішньополітичному спрямуванні орієнтувалися на Москву – колишню столицю Радянського Союзу. Російська Федерація з вигодою для себе використала світоглядну орієнтацію «радянських людей» для збереження на пострадянському просторі власного економічного та військово-політичного домінування.

Ключові слова: радянська ідентичність, квазідержави, зовнішньополітична стратегія, Нагірно-Карабаська Республіка, Придністровська Молдавська Республіка.

Сафарьянс Е. В. Влияние советской идентичности на внешнеполитическую стратегию самопровозглашенных Нагорно-Карабахской Республики и Приднестровской Молдавской Республики

Статья посвящена исследованию советской идентичности двух квазигосударств постсоветского пространства – Нагорно-Карабахской Республики и Приднестровской Молдавской Республики. Проанализированы причины появления советской идентичности на северных просторах Евразии, а также ее идеологического доминирования в упомянутых анклавах. Отмечается, что жители квазигосударств были менее чувствительными к эпохе «ренессанса» национализма, а потому в своем внешнеполитическом направлении ориентировались на Москву – бывшую столицу Советского Союза. Российская Федерация с выгодой для себя использовала мировоззренческую ориентацию «советских людей» для сохранения на постсоветском пространстве собственного экономического и военно-политического доминирования.

Ключевые слова: советская идентичность, квазигосударства, внешнеполитическая стратегия, Нагорно-Карабахская Республика, Приднестровская Молдавская Республика.

Safarians Y. The Influence of Soviet Identity on the Foreign Policy Strategy of the Self-Proclaimed Nagorno-Karabakh Republic and the Transnistrian Moldavian Republic

The article is devoted to the study of the Soviet identity of two quasi-states of the post-Soviet space – the Nagorno-Karabakh Republic and the Transnistrian Moldavian Republic. The reasons for the emergence of Soviet identity in northern Eurasia, as well as its ideological dominance in these enclaves are analyzed. It is noted that the inhabitants of quasi-states were less sensitive to the era of the «renaissance» of nationalism, and therefore in their foreign policy orientation focused on Moscow – the former capital of the Soviet Union. The Russian Federation took advantage of the worldview of the «Soviet people» to maintain its own economic and military-political dominance in the post-Soviet space.

Keywords: Soviet identity, quasi-states, foreign policy strategy, Nagorno-Karabakh Republic, Transnistrian Moldavian Republic.

«Людина радянська» – це носій радянської наднаціональної ідентичності, яка сформувалася на теренах СРСР, «на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності» [1, с.8] під впливом радянської ідеології та марксистсько-ленінської філософії. Радянська ідентичність формувалася упродовж 70 років існування СРСР. Менш успішним цей процес був у Литві, Латвії, Естонії, Бессарабії, а також на теренах Західної України та Білорусі, окупованих РСЧА в 1939–1940 рр. та остаточно приєднаних після Другої світової війни. Водночас політика радянзації була більш успішною на територіях, які увійшли до складу СРСР з самого початку, оскільки там встигло змінитися чотири покоління, тобто на початку 1990-х рр. фактично майже не існувало людей, які б пам'ятали дорадянську епоху [2, с.83].

Дослідниця історичної пам'яті Л. Нагорна зазначає: «Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає «зловживання пам'яттю», а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни. Тому політику пам'яті варто розглядати не лише з епістемологічної, але й з етичної точки зору» [3, с.139].

Нагірно-Карабаська Республіка (НКР) – квазідержавна пострадянського простору, утворена на окупованих Вірменією територіях Азербайджану. НКР була проголошена 2 вересня 1991 р. і з самого початку потрапила у безпосередню залежність від Вірменії. У досліджуваний період вірменські війська, чиновники, політики перебували на території НКР, її економіка була нерозривно пов'язана з економікою Вірменії. З огляду на економічну та військово-політичну залежність Вірменії від РФ,

НКР також мала високий ступінь залежності від РФ, відповідну зовнішньополітичну орієнтацію на Росію та інші самопроголошені республіки пострадянського простору. Після Другої Карабаської війни 2020 р. Азербайджан повернув більшу частину окупованих територій під власний контроль, а самопроголошена НКР фактично опинилася під контролем російських військ. Населення НКР має змішану ідентичність: попри самоусвідомлення себе вірменами, місцеве населення також вважає себе одночасно і «радянськими людьми», у переважній більшості говорить російською мовою, міста названі на честь вірменських більшовиків. Ці риси споріднюють НКР з іншими квазідержавами регіону.

Придністровська Молдавська Республіка (ПМР) – квазідержава пострадянського простору, утворена за допомогою Росії на території Молдови. У Декларації незалежності Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (ПМРСР) від 25 серпня 1991 р. [4] та «Декларації про державний суверенітет ПМРСР» [5] від 8 грудня 1990 р., прийнятих Верховною Радою ПМРСР, зазначається, що «історичною і політико-правовою основою державного самовизначення народів Молдови» є «оголошення Верховною Радою Молдавської РСР незаконним Закону СРСР від 2 серпня 1940 р. «Про утворення Молдавської РСР»» [4] та створеної «без врахування думки народів МАРСР» [5]. Малася на увазі Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка, яка існувала з 1924 по 1940 рр., і вважається історичним попередником ПМР.

Так, 23 червня 1990 р. Верховна рада Молдавської РСР затвердила Висновок спеціальної комісії щодо пакту Молотова-Ріббентропа, в якому створення Молдавської РСР було визнано незаконним актом, а Бессарабія та Північна Буковина були визнані окупованими румунськими територіями. Справа в тому, що 26 червня 1940 р. В. Молотов передав румунському послу в Москві Г. Давідеску ультиматум, в якому зазначалося, що територія Бессарабії має бути передана Радянському Союзу. Ввечері 27 червня 1940 р. коронна рада Румунії вирішила задовольнити вимоги СРСР, який впродовж 6-ти днів окупував ці території. Румунське суспільство негативно відреагувало на ці події, в

державі зросли реваншистські настрої, саме тому в червні 1941 р. румунська армія приєдналася до війни проти Радянського Союзу.

Це рішення стало початком для конфлікту гагаузів з молдованами, а також «радянської» та «молдавської» ідентичностей. 19 серпня 1990 р. була проголошена незалежність Гагаузії, а 2 серпня 1990 р. проголошена ПМРСР у складі СРСР [6]. Орієнтація на СРСР та бажання зберегти з ним зв'язок за будь-яку ціну засвідчує існування міцної радянської ідентичності в Придністров'ї. Іншим доказом цього є факт збереження прапора Молдавської РСР у якості офіційного державного прапора ПМРСР, а з 5 листопада 1991 р. – ПМР [7].

Варто підкреслити, що для носіїв радянської ідентичності принциповим питанням було збереження російської мови у статусі державної. Тому прийнятий у 1989 р. закон «Щодо функціонування мов на території Молдавської РСР» [8], депутатами від придністровських районів був названий «дискримінаційним». У Тирасполі було сформовано «Об'єднану раду трудових колективів» (ОРТК), яка і почала боротьбу проти цього закону. Окремі учасники руху також виступали проти переведення молдавської писемності на латиницю. Після поразки у боротьбі з мовним законом, ОРТК зайнялася створенням політичної автономії для носіїв «радянської» ідентичності у складі Молдавської РСР.

Проте ситуацію можна було б доволі швидко врегулювати, якби в конфлікт у 1992 р. не втрутилася Російська Федерація, яка допомогла сепаратистам солдатами та озброєнням. Мотив РФ полягав у бажанні максимально ускладнити розвиток Молдови, яка вже встигла задекларувати курс на повну незалежність від Кремля. Окрім того, Москва забезпечувала в регіоні власну військову присутність, а ПМР могла використовуватись для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Молдові й Україні. Таким чином колишні радянські республіки перетворювались на нову сферу впливу РФ і буферну зону з країнами Східної Європи, які на той час вже декларували свій рух до Європейського Союзу та НАТО.

Зовнішньополітична орієнтація ПМР на РФ пов'язана не лише із «вдячністю» за військову допомогу під час війни з Молдовою, але й також із сприйняттям Москви у якості імперського ядра колишнього СРСР.

Жителі Придністров'я продовжують ідентифікувати себе з СРСР, вважають себе «радянськими людьми», користуються радянськими паспортами. У цьому контексті Росія для них виступає своєрідною alma mater не лише в світоглядному, але і в матеріальному плані, оскільки майже 40% населення мають російське громадянство, отримують від РФ пенсії, субсидії. Журналістка Міжнародного французького радіо RFI О. Габріелян зазначає, що в Придністров'ї «активно відзначають не лише День Перемоги, але й 7 листопада – день «Жовтневої революції»...»; вона також доповнює, що Ленін для жителів ПМР – «це візуальна оболонка, яка захищає їх від сучасного і від того, чого вони не знають» [9].

Цікаво, що в Придністров'ї продовжують перебувати в обігу радянські паспорти (поряд із власне придністровськими та іншими – молдовськими, українськими чи російськими) і «республіка» їх визнає. Наприклад, голосувати на виборах можна за радянськими паспортами. Журналісти «Громадського» в статті зазначають: «Придністровці часто зізнавалися, що мають кілька паспортів, кожен з яких дає їм якісь переваги. Молдовський паспорт, наприклад, дозволяє їм подорожувати в ЄС без віз – адже Молдова вже отримала безвізовий режим з Європейським Союзом. А придністровський паспорт дає вам можливість влаштуватися на роботу в «республіці» [9].

На нашу думку географічна відрізаність Дністровського Лівобережжя від основної частини Молдови, а також проведення радянською владою в Придністров'ї політики соціальної інженерії, посприяло формуванню в цьому регіоні відмінної ідентичності, яку можна назвати «радянською».

Розпад Радянського Союзу дозволив колишнім 15-ти республікам стати повноцінними незалежними державами, які були визнані міжнародним співтовариством. Проте на пострадянському просторі за підтримки Російської Федерації з'явилися самопроголошені республіки – квазідержави, які впродовж 30 років свого існування так і залишилися російськими засобами стримування непокірних молодих незалежних держав. Радянська ідентичність замінила жителям національну свідомість, стала тим слабким місцем, яке перекреслило шанси на успішне майбутнє жителям цих територій.

Використані джерела та література

1. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.
2. Культурно-історична пам'ять «людини радянської» та сучасні геополітичні реалії. Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи» (21 травня 2021 р., Київ). Київ: Арт Економі, 2021. 104 с.
3. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. 600 с.
4. Декларация о суверенитете ПМССР. URL: <http://newsmpmr.com/pridnestrove/dekl-gos-pmssr>
5. Декларация о независимости Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://mfa-pmr.org/ru/DTP>
6. История создания и развития Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://vsmpmr.org/about/history/>
7. О государственной символике Приднестровской Молдавской Республики. URL: <http://zakon-pmr.com/DetailDoc.aspx?document=60941>
8. О функционировании языков на территории Молдавской ССР. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=312813&lang=2>
9. Придністров'я: 10 уроків для України. URL: <https://hromadske.ua/posts/prydnistrovia-10-urokiv-dlia-ukrainy>

УДК 94(100):327

Сергеева А. О.

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ГУАМ: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ДІАСПОРАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

У статті розглядаються питання становлення інтеграційних утворень на пострадянському просторі після краху СРСР на прикладі Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. Окрема увага приділяється передумовам, основним віхам інституціоналізації інтеграційного утворення, а також діаспоральним аспектам співробітництва як на базі організації, так і на двосторонньому рівні між її членами. Автор досліджує фактори що спричинили виникнення альтернативного інтеграційного регіонального руху багатопрофільного формату, ступінь

співробітництва в гуманітарній і діаспоральній сферах, а також проводить аналіз можливих перспектив співробітництва загалом та, зокрема, в означених сферах.

Ключові слова: інституціоналізація, ОДЕР-ГУАМ, інтеграція, діаспора, пострадянський простір.

Sergeeva A. A. Особенности институциональной истории ГУАМ: внешнеполитический и диаспоральный дискурсы

В статье рассматриваются вопросы становления интеграционных образований на постсоветском пространстве после краха СССР на примере Организации за демократию и экономическое развитие – ГУАМ. Особое внимание уделяется предпосылкам, основным вехам институционализации интеграционного образования, а также диаспоральным аспектам сотрудничества как на базе организации, так и на двустороннем уровне между ее членами. Автор исследует факторы, повлекшие возникновение альтернативного интеграционного регионального движения многопрофильного формата, степень сотрудничества в гуманитарной и диаспоральных сферах и проводит анализ возможных перспектив сотрудничества в целом, в частности, в указанных сферах.

Ключевые слова: институционализация, ОДЭР-ГУАМ, интеграция, диаспора, постсоветское пространство.

Sergeieva A. Peculiarities of Institutional History of GUAM: Foreign Policy and Diaspora Discourses

The article examines the issues of the shaping the integration formations in the post-Soviet space after the collapse of the USSR on the example of the Organization for Democracy and Economic Development – GUAM. Particular attention paid to the prerequisites, the main milestones of the institutionalization of integration body, as well as the diaspora aspects of cooperation on both the levels of the organization and the bilateral level between its members. The author examines the factors that led to the emergence of an alternative integration regional movement of a multidisciplinary format, the degree of cooperation in the humanitarian and diaspora spheres and analyzes the possible prospects for cooperation in general and in these areas in particular.

Keywords: institutionalization, ODED-GUAM, integration, diaspora, post-Soviet space.

Для сучасного світоустрою характерні галопуючі тенденції глобалізації, посилення взаємозалежності світу та поява нових, непрогнозованих загроз, вирішення яких неможливе силами окремо взятої держави (глобальне потепління, міграційна криза, COVID-19 тощо).

Ряд колишніх радянських республік, втомившись від квазі-інтеграційного минулого та маючи на західному напрямку приклади ефективного руху в напрямку консолідації зусиль задля взаємовигідного співробітництва на засадах рівності, поваги до суверенітету, демократичних цінностей та прав людини, починають власний рух інституціоналізації об'єднання зусиль у форматі ГУАМ.

Інституціоналізація останньої зайняла тривалий історичний період, позначений розширенням до ГУУАМ та поверненням до початкового складу – ГУАМ, зміною акцентів у пріоритетних напрямках співробітництва, етапами спаду та активізації співробітництва.

У контексті вищеперахованого, задля розуміння тенденцій інституціоналізації з метою прогнозування майбутнього, важливе розуміння факторів (внутрішньодержавні та міждержавні, багатосторонні, глобальні) і рівень впливу, який вони справляли.

Процеси інституціоналізації інтеграційних рухів, зокрема на теренах пострадянського простору, є предметом досліджень ряду науковців, утім ОДЕР-ГУАМ, не виступає в ролі основного предмету досліджень, як цілісної інституціональної історії міжнародної організації, радше – у контексті більш глобальних ініціатив регіону (ОЧЕС, СНД, тощо).

Водночас, проводяться дослідження інституціональної історії відомими вітчизняними науковцями, таким як: В. Циватий, І. Патриляк, А. Кудряченко, Б. Гуменюк, О. Машевський, В. Капелюшний, Н. Городня, Н. Терес, В. Сергійчук, Н. Яковенко, О. Савченко, Т. Орлова, О. Сокирко, Р. Конта, В. Солошенко, Л. Іваницька, Ю. Подрез, А. Чуткий та інші.

Метою даної статті є дослідження основних етапів інституціоналізації ГУАМ, сфер співробітництва, ролі діаспоральних, гуманітарних аспектів і рівень значущості результатів кооперації в цих сферах.

Новою віхою сучасного етапу новітньої історії стало завершення процесу формування національних держав, остаточне повернення до історично й етнічно обумовлених кордонів [1]. Йому передувало розпаду колоніальних імперій, а також Радянського Союзу, який певний час відігравав системо-утворюючу роль у біполярному світі.

Розпад СРСР обійшовся відчутною ціною, адже економічні зв'язки та цикли, промислові, культурні, соціальні та інші системні контакти в межах СРСР були зав'язані на класичній схемі побудови імперських відносин по осі центр-васали.

З руйнуванням усталеного, нові незалежні держави залишилися сам на сам перед можливостями та загрозами, що виникають. Водночас для нормалізації відносин та «цивілізованого розлучення», утворюється

Співдружність незалежних держав (СНД), яка, несла, з-поміж іншого, і мету по закріпленню впливу Росії [2].

За підтримки західних держав та США, в рамках теорії геополітичного плюралізму, започатковуються тенденції до утворення альтернативних інтеграційних утворень з діаметрально протилежними устремліннями порівняно з СНД, націленими на розбудову незалежності, державності й економічного потенціалу під егідою європейських і демократичних цінностей [3, с.58]. Прикладом цього руху на пострадянському просторі стало створення Організації за демократію та економічний розвиток ОДЕР-ГУАМ.

ГУАМ як міжнародна регіональна організація була створена у 1997 р. і цьому передував тривалий процес інституціоналізації з наступними історичними віхами (інституціональними етапами).

Початком формування ГУАМ вважається 1993 р., коли в Брюсселі на міжнародній конференції за головування Європейського Союзу були озвучені цілі щодо зацікавленості в забезпеченні розвитку транспортного коридору із Західної Європи до Центральної Азії. На конференції в Афінах у 1996 р. окремо була означена зацікавленість України в активізації цієї складової проекту, адже чи не половина з європейських транспортних коридорів проходить територією України.

У Страсбурзі в 1997 р. підписується Страсбурзька декларація та засновується політико-консультативний форум – ГУАМ. Під час Вашингтонського саміту країн-членів і країн-партнерів НАТО в 1999 р., ухвалюється Вашингтонська заява, а ГУАМ перетворюється на ГУУАМ, з новою «У» для Узбекистану, який, утім, уже у 2002 р. призупиняє свою участь і остаточно виходить у 2005 р.

У 2000 р. приймається Нью-Йоркський меморандум, що надає співробітництву в рамках форуму багаторівневий характер, передбачає регулярне проведення зустрічей голів держав і міністрів зовнішньополітичних відомств, створюється робочий орган об'єднання.

У 2001 р., з підписанням Ялтинської хартії ГУУАМ, де визначалися цілі та основні напрями співробітництва, ГУУАМ перетворюється з форуму на об'єднання, а вже у 2004 р. утворюється Парламентська асамблея.

Кишинівський саміт 2005 р., за відсутності активності України та Грузії, позначається прийняттям Декларації та спільної заяви, де проглядаються ідеї інституціональної трансформації ГУАМ на повноправну транснаціональну структуру.

Процес інституціоналізації ГУАМ був історично тривалим, а поступ реалізації задекларованих пріоритетних цілей співробітництва часом двозначним. Утім, результати співробітництва в різних сферах також є відчутними, а сфери співробітництва охоплюють дійсно широкий спектр. Зокрема цікавим є аспект двостороннього та багатостороннього діаспального дискурсу.

Цікавим побічним ефектом глобалізації світу та скорочення часових рамок сполучення є «діаспоризація світу», тенденція, зважаючи на її сучасні масштаби, з якою необхідно рахуватися [4, с.80].

Класично, кожна держава вибудовує свої відносини з закордонною діаспорою виходячи з власних можливостей, першочергових цілей та характеризується однією з трьох основних моделей відносин: репатріаційної, патерналістської та утилітарної. ХХІ сторіччя, позначилося різними варіантами комбінування останніх.

Діаспороальна політика в межах ГУАМ формувалася поетапно, зважаючи на особливості міграційної політики держав-членів і міграційних процесів, що превальювали з похибкою на зовнішньополітичний курс та внутрішньополітичні тенденції.

Загалом закордоном проживають близько 13,5% населення України, 25,1% населення Молдови, 11,5% населення Азербайджану та 21,3% населення Грузії. У Молдові нараховується близько 477 тисяч українців, в Азербайджані – 29 тисяч, Грузії – 7 тисяч, Узбекистані – 87 тисяч [5].

Досліджуючи феномен закордонного представництва націй і формуючи відповідні політики держав, варто розглядати діаспору у двох вимірах: діаспори «своєї» за кордоном (приклади ефективної політики Ізраїлю, Китаю, Ірландії), та «чужої» у власних межах (США). У той же час, підхід має базуватися на двох константах, діаспора за кордоном, це частина національної історії, водночас це потенціал до можливостей в майбутньому. Якщо перше передбачає ставлення до власного народу поза меж держави як до актора, розробляючи механізми підтримки, захисту та

сприяння, то останнє – як до інструменту посилення власного впливу. Як у випадку з будь-яким інструментом, вплив може нести як позитивний (формування позитивного іміджу країни, гуманітарне, культурне, освітнє, наукове співробітництво та обмін) так і негативний характер (потенційні наслідки міграційної кризи в ЄС 2015 р., транскордонної ситуації на кордоні Білорусь–Литва 2021 р. ще доведеться оцінити).

Розглядаючи співробітництво держав-членів ГУАМ у діаспоральному розрізі, варто відмітити, що питання різних аспектів гуманітарного співробітництва завжди були серед пріоритетних напрямів співробітництва організації і це знаходило своє відображення в спільних комюніке, пріоритетах головування, протоколах зустрічей і функціонуванні механізмів та робочих органів організації [6].

Відчутним є прогрес як на національному, так і на дво- та багатосторонньому рівнях. Зокрема, кожна з держав-членів ГУАМ доклала зусиль до формування, відповідно, державних і багатосторонніх політик у сфері діаспорального (гуманітарного) співробітництва, інституціональної діаспоральної історії та політики ГУАМ [7, с.66-75].

Аналізуючи діаспоральне співробітництво у широкому сенсі, що включає ряд секторальних напрямів, як-от співпрацю у сфері культури й освіти, можна відмітити наступні кроки в напрямку інституціоналізації цих відносин.

У культурній та освітній сферах у рамках ГУАМ у 2002–2003 рр. (ще до офіційного створення міжнародної регіональної організації) закладаються перші цеглинки, зокрема у 2002 р. підписується Протокол про співробітництво у сфері культури країн-членів ГУАМ на 2002–2005 рр., у 2003 р. – Договір про співробітництво у сфері освіти.

Паралельно проводиться робота по налагодженню двостороннього співробітництва між державами членам ОДЕР–ГУАМ. Україна, наприклад, укладає двосторонні угоди, протоколи та програми співробітництва з Азербайджаном та Молдовою у сфері культури.

Кожна з держав-членів ГУАМ працює над розробкою власних політик спрямованих на закордонні діаспори. Україна, зокрема, розробляє ряд програм та стратегій щодо співпраці із закордонними українцями.

Грузія приймає ряд законів, а Молдова, Азербайджан розробляють політику залучення діаспори та національні діаспоральні стратегії.

Паралельно відбувається самоідентифікація й інституціоналізація закордонних діаспор (утворюються Світовий конгрес українців, Конгрес азербайджанців України, тощо), а також їх асоціацій (Асоціація допомоги ГУАМ, консультативна група за представництва керівників діаспор Грузії, України, Азербайджану та Молдови в США) [8, с.25-30; 9, с.26-29].

Зважаючи на відчутний рівень представництва інших націй (який може сягати понад 30% від населення країни), діаспоральна політика є надзвичайно важливою, яка окрім внеску в гуманітарний обмін справляє значний вплив на стабільність країн, і, як наслідок, регіонів.

Якщо західна модель суспільства вбачає основну цінність в людині, а не в державному інституті, і вибудовує відповідну модель розвитку та реалізації діаспоральної політики (стабілізація), то модель східна, де людина та соціум є вторинними, може використовувати маніпулятивні прийоми (РФ, КНР), що криються під прапором політики розвитку та захисту діаспор (дестабілізація).

Отже, постановка питання про дослідження інституціональної історії ГУАМ в українському та світовому вимірах має на сьогодні особливу актуальність. Ця міжнародна регіональна інституція шукає себе, своє інституціональне місце в системі координат поліцентричного світу XXI ст. Питання історичної пам'яті, гуманітарної й освітньої політики, діаспоральної дипломатії набувають в її сучасній діяльності пріоритетних напрямів інституціонального розвитку.

Інакше кажучи, діаспоральний аспект співробітництва у широкому та вузькому сенсах, як такий, що рідко з'являється на перших шпальтах політичного порядку денного, є надзвичайно важливим та актуальним для розбудови дійсно ефективних і результативних відносин у різноманітних сферах з оптимістичною перспективою.

Інституціональна історія демонструє, що ситуативні прагматичні союзи без гуманітарного підґрунтя недовговічні та в результаті продукують більше деструктиву, а ніж конструктиву. Інституціональна історія ГУАМ саме в цьому контексті потребує свого послідовного дослідження й інституціонального аналізу.

Використані джерела та література

1. 25 років після розпаду СРСР: «Історію обдурити не вдалося». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28161081.html>
2. Бетко О. Хто є мозком, а хто двигуном ГУАМ? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2006/05/060523_guam_ie_swedish_sp
3. Brzezinsky Z. The Premature Partnership. *Foreign Affairs*. 1994. Vol.73. № 2 (March/April). P.67–82.
4. Боришполець К. Механизмы взаимодействия государства с национальными диаспорами. *Ежегодник Института Международных Исследований Московского государственного института международных отношений (МГИМО)*. 2012. С.79–87.
5. Українська громада в країнах світу. URL: <https://germany.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu>
6. ОДЕР-ГУАМ. URL: <https://guam-organization.org/rabochie-organy-guam/>
7. Циватий В. Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1. С. 66–75.
8. Подрез Ю. Українська діаспора Сибіру та Далекого Сходу в другій половині XIX – початку XX століття. *Історія та географія*. 2019. № 51. С.25–30.
9. Циватий В., Громико О. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд XXI століття: (інституційний контекст). *Зовнішні справи*. 2014. № 8. С. 26–29.

УДК [476+477](091)«1921/1939»

Каплиев А. А.

МЕДИЦИНСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ «ВОСТОЧНЫХ КРЕСОВ» ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ КАК ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬСКИХ ВЛАСТЕЙ В ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1921–1939 гг.)

В статье проанализирован процесс становления системы здравоохранения на территории «Восточных кресов» в межвоенный период. На основании широкого круга источников выделены общие тенденции развития медицины в польском государстве межвоенного периода, а также характерные особенности, детерминировавшие aberrации в построении структуры здравоохранения на белорусских и украинских

землях. Стратифицированы основные направления развития медицины, выявлены ключевые особенности в процессе ее организации, в том числе и в период экономического кризиса конца 1920-х – начала 1930-х гг.

Ключевые слова: Западная Беларусь, Польша, здравоохранение, медицина, эпидемия.

Каплив О. О. Медичне забезпечення населення «Східних кресів» Другої Речі Посполитої як відображення соціальної політики польської влади в Західній Білорусі та Західній Україні (1921–1939 рр.)

У статті проаналізовано процес становлення системи охорони здоров'я на території «Східних кресів» в міжвоєнний період. На підставі широкого кола джерел виділені загальні тенденції розвитку медицини в польській державі міжвоєнного періоду, а також характерні особливості, що детермінували аберації в побудові структури охорони здоров'я на білоруських та українських землях. Стратифіковані основні напрямки розвитку медицини, виявлені ключові особливості в процесі її організації, зокрема в період економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Ключові слова: Західна Білорусь, Польща, охорона здоров'я, медицина, епідемія.

Kaplijev A. Medical provision of the population of the «Eastern kresy» of the second Polish-Lithuanian Commonwealth as a reflection of the social policy of the polish authorities in Western Belarus and Western Ukraine (1921–1939)

The article analyzes the formation of the health care system in the territory of «Eastern kresy» during the interwar period. On the basis of a wide range of sources, the general trends in the development of medicine in the Polish state in the interwar period, as well as the characteristics that determined the aberrations in the construction of the healthcare structure in the Belarusian and Ukrainian territory were identified. The main directions of development of medicine were stratified, key features in the process of its organization, including the period of Depression of the late 1920 – early 1930s, were identified.

Keywords: Western Belarus, Poland, healthcare, medicine, epidemic.

В профессиональном изучении истории медицины Беларуси и Украины особенное место занимает межвоенное двадцатилетие (1919–1939), когда их территории были разделены на Советскую и Западную части. По условиям Рижского мирного договора 1921 г. Западная Беларусь (в рамках Виленского, Новогрудского, Полесского и части Белостокского воеводств) и Западная Украина (Волинское, Львовское, Станиславовское и Тернопольское воеводства) до 1939 г. вошли в состав Польши, став ее «Восточными кресами»¹. На протяжении межвоенного периода в советской и западной частях Беларуси и Украины сложились две абсолютно разные системы здравоохранения со своими уникальными особенностями. Однако в рамках исторического дискурса в основном

¹ «Kresy Wschodnie» (польск.) – восточные окраины; общепризнанное польское название западнобелорусских и западноукраинских земель в составе Польши в 1918–1939 гг.

рассмотрены вопросы становления только советской модели здравоохранения в БССР и УССР, в то время как медицина «Восточных кресов» в составе Польши практически не изучалась.

Настоящее исследование реконструирует становление системы здравоохранения на территории «восточных кресов» в контексте построения медицинской организации на всей территории межвоенной Польши.

Организация здравоохранения II Речи Посполитой началась ещё в преддверии восстановления ее независимости. В период действия Временного государственного совета при австро-немецкой оккупационной администрации в 1917 г. был создан Реферат общественного здоровья при Департаменте внутренних дел, который возглавил В. Ходько. Позже реферат был преобразован в Отдел, Секцию и, наконец, Управление службы общественного здоровья. Годом позже решением Регентского совета Польского королевства организация медицинского обслуживания населения была передана Министерству социальной защиты и охраны труда и, таким образом, 4 апреля 1918 г. было образовано Министерство общественного здоровья, социальной защиты и охраны труда. 4 октября 1918 г. структура министерств вновь изменилась путем выделения Министерства охраны труда и отдельного Министерства здоровья и социальной защиты [1, p.31].

В конце 1918 г. было образовано обособленное Министерство общественного здоровья. Для территориального управления делом охраны здоровья были созданы шесть санитарных округов с центрами в Варшаве, Лодзи, Келцах, Ломже, Люблине и Львове. Каждый округ объединял от дюжины до нескольких десятков поватов, центры которых стали резиденциями местных Управлений здоровья и поватного врача [2, s.1].

Однако, существование Министерства общественного здоровья продлилось менее 5 лет и уже 28 ноября 1923 г. оно было ликвидировано (вероятно, в целях экономии), а его компетенции были переданы Министерству внутренних дел с сохранением ряда функций Министерством социальной защиты, которое занималось вопросами охраны материнства и детства, ухода за инвалидами, гигиены труда в промышленности, ремеслах и на транспорте, опеки обществ и институтов

в гигиеническом и лечебном аспектах [3, s.36]. В Министерстве внутренних дел вопросами здравоохранения занимался департамент V Службы здоровья. С 1932 г. основные функции министерства здравоохранения были окончательно переданы Министерству социальной защиты [4, k.15 od.].

Подобные структурные изменения в совокупности с фактическим отсутствием профильного министерства не могли способствовать органичному развитию медицинского обеспечения населения польского государства. В значительной степени ликвидация министерства здравоохранения была сбалансирована стратификацией охраны здоровья на несколько секторов: государственный, муниципальный, страховой и частный. Также можно отдельно выделить военную медицину, как пятую ветвь развития здравоохранения межвоенной Польши.

Государственная и муниципальная медицина была представлена воеводскими и поветовыми управлениями здоровья а также городскими врачами в крупнейших городах страны. Местные врачи формально отвечали за все сферы охраны здоровья населения, однако прежде всего занимались санитарными вопросами и борьбой с социальными болезнями (трахома, туберкулез, венерические заболевания) [5, s.19].

К обязанностям городского врача относилось: 1) санитарный надзор над продуктами питания; 2) борьба с инфекционными болезнями и надзор за санитарным состоянием городов; 3) школьная санитария; 4) обеспечение бесплатных консультаций городским служащим; 5) экспертное участие в заседаниях городского совета по санитарным вопросам [6, k.42-43].

Поветовые врачи располагались в поветовом центре и осуществляли санитарно-контрольные и организационные функции. Деятельность поветовых врачей подразделялась на три основных направления: административная; санитарная; судебно-медицинская [7, л.116].

Поветы делились на врачебные районы, во главе каждого из которых стоял районный врач. Анализируя компетенции представителей государственной структуры здравоохранения, следует отметить, что их основное внимание было сконцентрировано на санитарных и общих профилактических мероприятиях.

Местные магистраты и самоуправления занимались содержанием больниц и центров здоровья². Страховой сектор, которым пользовалось не более 15% процентов населения, в основном в промышленных регионах, обеспечивал амбулаторную помощь населению и создание общих врачебных кабинетов и специализированных приемных покоев, в которых работали домашние врачи [5, s.20].

Также значимым элементом системы здравоохранения стали частные лечебные заведения, которые действовали на основании собственных уставов. Большую роль играл общественный сектор и такие организации как Польский Красный Крест, Общество охраны здоровья еврейского населения («ТОЗ») и другие. Руководителями региональных отделений (воеводских, повтовых) благотворительных обществ также являлись врачи. Общества субсидировали существовавшие учреждения здравоохранения, либо создавали собственные, дополняя государственную, муниципальную и страховую медицину.

Одной из главных особенностей положения Западной Беларуси и Западной Украины в медико-санитарном отношении была крайняя нестабильность эпидемической ситуации, усугублявшаяся слабостью материально-технического обеспечения и кадрового состава организаций здравоохранения. Тяжелая эпидемическая обстановка сохранялась даже после окончания активного периода боевых действий на всем протяжении изучаемого периода. Например, на территории Белостокского воеводства в 1923 г. из 47 больниц 18 все еще относились к Главному чрезвычайному комиссару по борьбе с эпидемиями [8, s.134]. Низкое благосостояние населения, антисанитария, отсутствие должных санитарных мероприятий приводили к распространению малярии, тифа, туберкулеза, холеры, венерических и других социальных болезней.

Даже в 1934 г. отмечалось, что Новогрудское воеводство регулярно занимало первое место в Польше по количеству больных сыпным тифом, и в целом край «преследуется эпидемическими заболеваниями, некоторые из которых властвуют эндемически» [9, k.123]. В Барановичском повате отмечалось преобладание туберкулеза среди заразных болезней при

² Новый тип лечебного учреждения, появившийся в Польше в конце 1920-х – 1930-х гг. и объединявший несколько врачебных кабинетов (приемных) по различным, востребованным в конкретной местности, специальностям.

обострении эпидемической ситуации в 1932–1934 гг., а также принявшее характер эпидемии распространение сыпного тифа зимой 1933/1934 гг. Даже к концу изучаемого периода (1937) в относительно благополучном в медико-санитарном отношении г. Гродно выявлялись массовые вспышки инфекционных заболеваний, ставившие регион на грань эпидемического кризиса [10, л.7].

Большинство врачей в Польше было сконцентрировано в крупных (более 100 тыс. чел.) и средних (25-100 тыс. чел.) городах. Разница между обеспеченностью врачами в крупных городах и сельской местности достигала 10-кратного размера (табл. 1).

Таблица 1

Распределение врачей в городах Польши в конце 1926 г. [11, к. 21]

Города (население)	Количество населения	Количество врачей	Количество чел. на 1 врача
Более 100 тыс. чел.	2 820 075	3966	711
25-100 тыс. чел.	1 152 150	908	1269
Менее 25 тыс. чел. и сельская местность	25 538 870	2910	8776

На территории Западной Беларуси в сравнении с коренной территорией Польши преобладала сельская местность, а степень урбанизации была значительно ниже, и большинство городов представляли собой сравнительно небольшие поселения. Например, в Новогрудском воеводстве было только 8 городов с небольшим числом жителей: Барановичи (23 тыс.), Лида (18 тыс.), Слоним (16 тыс.), Новогрудок (8 тыс.), количество населения оставшихся городов колебалась от 4400 до 6800 человек (на 1927 г.) [12, л.1]. Ввиду приведенных обстоятельств, обеспеченность квалифицированным врачебным обслуживанием на территории Западной Беларуси была значительно ниже, чем остальных регионов Польши (рис. 1).

В отсутствии необходимого количества врачей значительную роль в обслуживании населения, особенно в сельской местности, взял на себя средний медперсонал. Так, на 1926 г. в «Восточных кресах» было

зарегистрировано 592 фельдшера, из которых 344 практиковали именно на селе [13, s.30].

Рис. 1. Карта «Количество населения, приходящегося на одного врача в воеводствах Польши (на конец 1920-х гг.)» [11, k.25].

Однако даже те немногочисленные врачи, которые приходились на территорию Западной Беларуси и Западной Украины, не всегда осуществляли деятельность по своему профилю. В межвоенной Польше существовала четкая регламентация, которая регулировала деятельность врачей. В условиях воссоединения различных частей страны, ранее находившихся в составе трех государств с различной системой

медицинского образования, был необходим механизм утверждения лицензий на ведение врачебной деятельности. Начало 1920-х гг. ознаменовалось кампанией по подтверждению врачами дипломов университетов, законченных ими в довоенный период. Наличие таких свидетельств было обязательным для разрешения на работу. Однако сложность получения подтверждающих документов после разрухи военного времени предопределила значительные задержки в получении западнобелорусскими врачами патентов на осуществление профессиональной деятельности. Например, в Новогрудском воеводстве в 1923 г. было лишь 50 врачей, которые имели подобное разрешение (ещё 7 – допущены временно). Схожие правила действовали и в отношении среднего медперсонала, который, в отсутствие необходимого количества врачей, играл важную роль в охране здоровья населения Западной Беларуси. Так, к 1925 г. в Новогрудском воеводстве право на осуществление профессиональной практики получили лишь 17,4% фельдшеров [14, с.359].

В связи с вышеизложенным, значительное распространение приобрел т. н. «ротный фельдшеризм» (осуществление фельдшерской практики неквалифицированными медработниками, обученными основам медицинского дела во фронтовых условиях) и знахарство. В 1925 г. в Новогрудском повете нелегальной фельдшерской практикой занималось 56 человек, в Барановичском – 47, Несвижском – 105 [6, к.45]. Компетентную оценку состоянию здравоохранения в масштабах всей межвоенной Польши можно вывести путем сравнения обеспеченности врачебной помощью пограничных с ней государств. Так, на середину 1920-х гг. из основных европейских государств по обеспеченности медработниками Польша находилась на предпоследнем месте, опережая лишь Литву [11, к.23-23 od].

Хронический недостаток кадров усугублялся соответствующим дисбалансом в обеспечении населения лечебными учреждениями (рис. 2).

В приведенной статистической карте конца 1920-х гг. западнобелорусские земли покрыты крестиком, что отображает соотношение «менее 1» количества больничных коек на 1 000 человек населения. Кроме того, на диаграммах можно увидеть, что более половины

лечебных заведений составлял муниципальный сектор, менее четверти – государственный, остальные приходились на частный и страховой секторы со значительным преобладанием последнего. Исходя из анализа этих данных, следует выделить две тенденции: доминирование муниципального сектора в развитии лечебных заведений, как в Западной Беларуси, так и Польше в целом, а также значительное отставание страхового сектора здравоохранения от центральных и, в особенности, от западных регионов Польши.

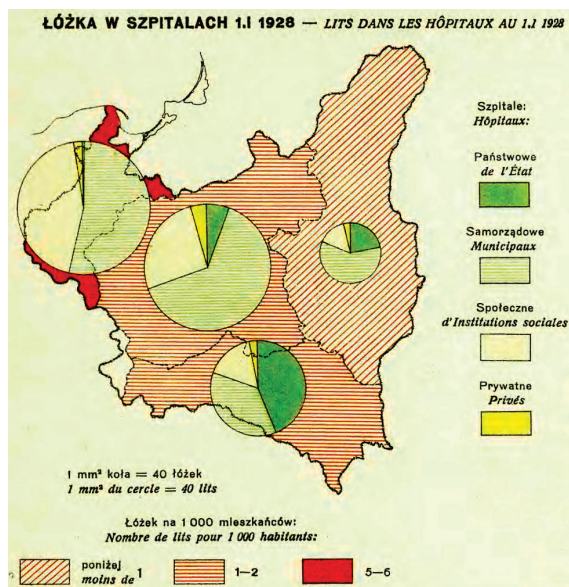

Рис. 2. Карта и диаграммы «Койки в госпиталях на 1.1.1928 г.» из издания «Rzeczpospolita Polska : atlas statystyczny» [15, tab. 42]

В целом, негативный для восточных воеводств баланс в обеспечении стационарными койками сохранялся до окончания изученного периода. Так, даже после прохождения пика экономического кризиса, в 1936 г. в Белостокском воеводстве на 10 000 человек населения приходилось 8,8 коек, когда в целом по стране – 20,9 (в центральных воеводствах – 14,9; в восточных – 8,4; в западных – 49,4; в южных 17,4) [16, л.26-27]. Сложнейшая ситуация с больничным обеспечением сложилась в

перманентно подверженном эпидемиям Полесье, где в среднем на 10 000 человек приходилась 21,1 койка, что значительно уступало лучшему показателю в Силезии – 51 койка. Хуже ситуация была лишь на Волыни и Новогрудчине, где на 10 000 человек приходилось лишь 6 коек, а также в Тарнопольском воеводстве (6,2). Для характеристики отсталости региона, необходимо привести статистику соседних с Польшей стран: на 10 000 населения в СССР приходилось 28 коек; в Венгрии – 52,2; в Чехословакии – 54; в Германии – 97,7 [17, к.5].

В условиях малонаселенности «восточных кресов», поддержание деятельности всех четырех секторов польской медицины было невозможным. Страховые учреждения не могли обеспечить должный уровень лечебных учреждений, что было обусловлено малым количеством застрахованных в масштабах региона, ввиду чего взносы, а следовательно – и финансовая состоятельность страховых учреждений была недостаточной. Например, в 1927 г. в Брестской поветовой больничной (страховой) кассе было зарегистрировано лишь 4 803 застрахованных и 6 066 членов их семей. Даже к концу изучаемого периода (1937/1938) в страховых кассах Полесского воеводства было зарегистрировано лишь 44 371 застрахованных и 95 792 членов их семей при общей численности населения 1 172 259 человек. В одном из наиболее развитых регионов Западной Беларуси – Виленском воеводстве в 1937/1938 г. было лишь 47 674 застрахованных и 71 876 членов их семей при общей численности населения воеводства в 1 355 702 человека [18, к.3, 25].

Кроме того, оплата услуг страховых касс не всегда оказывалась в границах финансовых возможностей «кресового» населения межвоенной Польши. По закону от 19 мая 1920 г. для оплаты услуг больничных касс разрешалась распродажа имущества должников, чем зачастую пользовались страховщики: в западнобелорусской прессе регулярно появлялись сообщения о распродаже имущества неплатежеспособных граждан за услуги страхования.

Учитывая крайне немногочисленные частные лечебные учреждения (принимая во внимание низкие доходы «кресового» населения, содержать подобные лечебницы зачастую являлось нерентабельным) основную часть расходов на содержание медицинской части брали на себя городские

магистраты. Данный тезис подтверждается распределением бюджета Белостокского повета на 1930/1931 гг.: из общей сметы в 192 893 зл. 50 гр., государством было выделено 20 244 зл. и 6 гр., самоуправлением – 100 682 зл. 81 гр., страховыми кассами – 71 966 зл. 63 гр. Всего на каждого жителя повета приходилось 1,48 ½ зл. [19, к.2].

Следует отметить, что в отличие от советских принципов бесплатности, общедоступности и квалифицированности, польское здравоохранение было платным для населения. Частичное редуцирование оплаты или ее компенсацию со стороны государства получали лишь государственные служащие, а также беднейшие слои населения при предоставлении документа об отсутствии средств. В начале 1920-х гг. в условиях значительной инфляции такса лечения постоянно возрастала. Так 3 марта 1923 г. плата за больничное обслуживание в соответствии с решением Министерства общественного здоровья поднялась сразу вдвое – с 2 до 4 тысяч марок [7, л.76].

Экономическая ситуация влияла на здравоохранение Польши и в дальнейшем: в годы рецессии конца 1920-х – середины 1930-х гг. падение реальных доходов населения индуцировало соответственное снижение покупательной способности, в том числе и возможностей оплаты за медицинские услуги. Данная тенденция приводила и к снижению доходов врачей, которые получали оплату за обслуживание от местного населения. В частности, в отчетах Белостокского воеводы за 1933 г. отмечалось снижение потока пациентов и падение вследствие этого уровня жизни местных врачей [20, с.86].

За неимением необходимого количества коек и врачей в гражданском здравоохранении, жители Западной Беларуси и Западной Украины зачастую использовали ресурсы местной военной медицины. На территории «Восточных кресов» фактически на всем протяжении изучаемого периода разворачивалась войсковая инфраструктура для подготовки к вероятной оборонительной войне против Советского Союза. В военном отношении Польша была разделена на 10 военных округов, из которых на белорусские земли приходились округа III (Гродно) и IX (Брест).

Каждый округ делился на три санитарных района, центрами которых являлись военные госпитали. Возглавлял структуру санитарный шеф округа, подчинявшийся непосредственно руководителю военного округа [21, s.47].

На уровне гарнизонов службой здоровья руководил гарнизонный врач, подчинявшийся коменданту гарнизона. Таким образом, военно-санитарная служба на структурном уровне стратифицировалась на центральную, окружную и гарнизонную. Основой санитарной службы Войска Польского были окружные госпитали, которые структурно состояли из коменданта, резерва (реорганизованные санитарные батальоны), отделений, аптеки, стоматологического кабинета, рентген-кабинета и бактериологической лаборатории.

Следует отметить, что в 1920-х гг. число армейских лечебных учреждений перманентно сокращалось, что было вызвано свертыванием военных эпидемических госпиталей и передач их гражданским властям. Тем не менее, потенциал военных стационаров, в некоторой степени доступный для использования гражданским населением (семьи военных, некоторые категории государственных служащих), составлял значимую часть общей медицинской сети Польши: на 1931 г. армейские стационары располагали более 8 000 коек [22, s.41].

В городах-штабах военных округов армейские госпитали являлись центрами военной медицины на всей территории округа. Изначально возможности военной медицины были доступны только военным и их семьям, однако позже разрешение на использование армейскими госпиталями и санаториями распространилось и на государственных служащих [23, л.51].

В общей сложности на основании распоряжения Министерства социальной защиты от 4 августа 1933 г. государственные служащие и их семьи могли пользоваться 12 окружными военными госпиталями (в т.ч. в Гродно, Бресте-над-Бугом), военным госпиталем в Вильно, 4 сезонными военными госпиталями и 2 военными санаториями. На территории Западной Беларуси, в условиях нехватки лечебных заведений, военные госпитали пользовались большой популярностью у гражданского населения (табл. 2).

Таблица 2

Дни лечения гражданских лиц в медицинских учреждениях
гродненского и брестского военных округов в 1923–1931 гг. [22, s.40]

	III Гродно		IX Брест	
	дни лечения	на 1 пациента	дни лечения	на 1 пациента
1923	10112	15,1	61119	13,8
1924	13187	9,9	15451	16,3
1925	17339	12,9	7943	13,3
1926	12664	8,7	5098	14,3
1927	8528	12,0	5495	11,6
1928	11955	7,7	5096	10,1
1929	16240	15,1	5684	12,2
1930	12609	12,6	6426	12,1
1931	14833	14,3	6899	10,4

Результаты проведенного исследования на примере формирования системы здравоохранения в значительной степени характеризуют состояние развития «Восточных кресов» в составе межвоенной Польши. Тяжелое гуманитарное и эпидемическое положение Западной Беларуси, ставшее следствием почти десятилетия непрерывных боевых действий, в течение межвоенного периода продолжило негативно влиять на развитие здравоохранения. Статус «окраинных» земель детерминировал соответственное второстепенное отношение как к выработке структурных основ становления медицинской организации, так и к материально-техническому и кадровому обеспечению здравоохранения. С другой стороны, приграничное положение «восточных кресов» предопределило усиленное развитие армейской инфраструктуры, что способствовало формированию военной медицины, которая со временем стала доступной и для части гражданского населения.

Использованные источники и литература

1. Dziennik Praw. 1918. №14.
2. Monitor Polski. 1918. №230.

3. Wasiutyński B. Ustrój władz administracyjnych rządowych i samorządowych. Poznań, 1937. 160 s.
4. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Z. 9. Sygn. III 981. K. 15 od.
5. Brozek K. Lekarze na Wschodnich Kresach w ostatnich latach Rzeczypospolitej Polskiej do 1939 roku. Katowice: Okręgowa Izba Lekarska, 1993. 37 s.
6. AAN. Z. 15. Sygn.491.
7. Зональный государственный архив в г. Молодечно (Республика Беларусь). Ф. 4. Оп. 1. Д.434.
8. Grassmann M, Zemke-Górecka A., Kędra B. Szpitalnictwo cywilne w województwie białostockim w II Rzeczypospolitej. *Miscellanea Historico-Iuridica*. 2009. VIII. S.127–142.
9. AAN. Z. 15. Sygn. 512.
10. Государственный архив Гродненской области (ГАГр, Республика Беларусь). Ф. 52. Оп. 1. Д.543.
11. AAN. Z. 15. Sygn.477.
12. ГАГр. Ф. 564. Оп. 1. Д. 121.
13. Kieziewicz D. Zdrowotność i lecznictwo w północno-wschodnich województwach Rzeczypospolitej Polskiej. *Pierwszy zjazd lekarzy kresowych w Lucku: 30.8. – 31.8.1928 r.* Łuck, 1930. S.30.
14. Тищенко Е. Врачи и их статус в западных областях Беларуси в межвоенный период. *Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья имени Н. А. Семашко*. 2016. № 2. С. 358–359.
15. Rzeczpospolita Polska: atlas statystyczny. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1930. 55 s.
16. ГАГр. Научно-справочная библиотека. № 2127. 59 л.
17. AAN. Z. 15. Sygn. 509.
18. AAN. Z. 15. Sygn. 823.
19. AAN. Z. 15. Sygn. 482.
20. Полуян И. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929–1933 гг. Минск: «Навука і тэхніка», 1991. 206 с.
21. Kopociński K, Kopociński Z. Zarys organizacji i działalności 9. Szpitala Okręgowego w Brześciu nad Bugiem w latach 1920–1939. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*. 2010. T. 73. S.46–48.
22. Sprawozdanie statystyczne o stanie zdrowotnym armji w okresie dziesięciolecia 1922–1931. Warszawa, 1933. 138 s.
23. Государственный архив Брестской области (Республика Беларусь). Ф. 2001. Оп. 1. Д. 5043.

ЧАСТИНА II

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ІНТЕНЦІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ (УКРАЇНА, БІЛОРУСЬ, МОЛДОВА) ТА БАЛТІЇ

УДК 94:327.57(474.5)

Зеленько Г. І.

ЄВРОАТЛАНТИЧНИЙ КУРС ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті проаналізовано концепції зовнішньої політики Литовської республіки та їх практична реалізація. Предметом розгляду є концепція відновлення державності та «повернення до Європи», яка дала можливість лідерам країн Балтії провести чітку межу між своїми країнами та державами СНД, які до 1991 р. ніколи не мали більшого тривалого досвіду реальної національної державності, і претендувати на те, щоб країни Балтії розглядалися західними державами і міжнародними інститутами в одній групі з перехідними країнами Центральної та Східної Європи. Концепція безпеки Литви передбачала дотримання політики нейтралітету. Згідно цієї концепції Литва розглядалася в якості мосту між Заходом та Сходом. Концепція «колективної безпеки», яка передбачала інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур.

Практична реалізація євроатлантичного курсу передбачали комплекс заходів політичного, економічного та соціокультурного характеру, які дозволили Литві набути критеріїв членства в ЄС та НАТО. Характер відносин Литви з ЄС та НАТО було скориговано після 2014 р. внаслідок зміни геополітичної ситуації та початку агресії Росії проти України.

Ключові слова: Литовська Республіка, концепції зовнішньої політики, концепція «повернення до Європи», «концепція безпеки», «концепція колективної безпеки».

Зеленько Г. И. Евроатлантический курс Литовской Республики: концепции и практическая реализация

В статье проанализированы концепции внешней политики Литовской республики и их практическая реализация. Предметом рассмотрения является концепция восстановления государственности и «возвращения в Европу», которая дала возможность лидерам стран Балтии провести четкую границу между своими странами и государствами СНГ, которые до 1991 г. никогда не имели более-менее длительного опыта реальной национальной государственности, и претендовать на то, чтобы страны Балтии рассматривались западными государствами и международными институтами в одной группе с переходными странами Центральной и Восточной Европы. Концепция безопасности Литвы предусматривала соблюдение политики нейтралитета. Согласно этой концепции Литва рассматривалась в качестве моста между Западом и Востоком. Концепция «коллективной безопасности», которая предусматривала интеграцию в европейские и евроатлантические структуры.

Практическая реализация евроатлантического курса предусматривала комплекс мер политического, экономического и социокультурного характера, которые позволили Литве приобрести критерии членства в ЕС и НАТО. Характер отношений Литвы с ЕС и НАТО после 2014 г. был скорректирован вследствие изменения геополитической ситуации и начала агрессии России против Украины.

Ключевые слова: Литовская Республика, концепции внешней политики, концепция «возвращения в Европу», «концепция безопасности», «концепция коллективной безопасности».

Zelenko G. Euro-Atlantic Course of the Republic of Lithuania: Concepts and Practical Implementation

In this article author analyzes the concepts of foreign policy of Lithuania and their practical implementation. The subject of consideration is the concept of restoration of statehood and «return to Europe», which allowed the Baltic leaders to draw a clear line between their countries and the CIS countries, which before 1991 never had more or less long experience of real national statehood, and to claim that the Baltic States be considered by Western states and international institutions in the same group with the transition countries of Central and Eastern Europe. The concept of security in Lithuania, which provided for compliance with the policy of neutrality. According to this concept, Lithuania was seen as a bridge between West and East. The concept of «collective security», which provided for integration into European and Euro-Atlantic structures.

The practical implementation of the Euro-Atlantic course included a set of political, economic and socio-cultural measures that allowed Lithuania to acquire the criteria for EU and NATO membership and the nature of Lithuania's relations with EU and NATO after 2014 – changes in the geopolitical situation and Russia's aggression against Ukraine.

Keywords: Republic of Lithuania, concepts of foreign policy, concept of «return to Europe», «concept of security», «concept of collective security».

Нинішня Литва – доволі маленька країна колишнього Радянського Союзу, де нині проживає 2,8 млн населення. Однак за Індексом людського розвитку вона займає 31 місце у загальному рейтингу (Human Development Index, 2020), що оцінюється як «дуже високий». ВВП на душу населення становить 22,2 тис. дол. (МВФ, 2021). За цим показником Литва займає друге місце серед пострадянських республік після Естонії. З 2004 р. є членом Європейського Союзу та НАТО. Тобто Литва є однією з найуспішніших пострадянських країн, яка змогла перейти від авторитарного політичного режиму до демократичного за доволі короткий проміжок часу, вийшовши зі складу СРСР і набувши членства в ЄС та НАТО. У такий спосіб Литва докорінно змінила власні зовнішньополітичні орієнтації. Концепції, які лягли в основу зовнішньої політики Литви та їх практична реалізація є предметом даного дослідження.

Про власну зовнішню політику Литви можна вести мову тільки після розпаду СРСР і офіційного визнання державної незалежності рядом країн у

серпні 1991 р. По суті будь-яка зовнішньополітична доктрина чи стратегія у формалізованому вигляді відображає пануючу у політичному та економічному істеблішменті систему поглядів на пріоритети та орієнтацію зовнішньополітичного курсу, їх аналіз потребує детального розгляду процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень і факторів, під впливом яких вони приймалися [1]. Тому для початку розглянемо як розгорталися процеси і дискусії навколо зовнішньополітичних орієнтацій Литви після відновлення незалежності.

Напевно найважливішим чинником зовнішньої політики Литовської Республіки була орієнтація на Європейський Союз, поступовий розрив зв'язків з Росією та вихід зі сфери впливу Російської Федерації. Водночас слід зауважити, що Литва не була таким собі реципієнтом ЄС, яку ЄС намагався затягнути у свою сферу впливу. Тут слід вести мову про цілком свідомий вибір не тільки уряду, а й громадян, про що свідчили соціологічні опитування і мотивація, яка лягла в основу проєвропейської політики.

Нагадаємо, що, на відміну від решти радянських республік, країни Балтії перебували у складі СРСР значно менший період часу – від 1940 до 1991 р. Тобто на час здобуття незалежності у цих республіках ще був прошарок людей, які пам'ятали життя поза СРСР, що створювало своєрідну «історичну пам'ять» про нерадянське життя. Робимо на цьому наголос, оскільки саме на питаннях історичної пам'яті згодом базувалася уся зовнішня політика Литовської Республіки. Тобто для цих країн, як і для інших країн Центрально-Східної Європи, які так само ввійшли до складу соціалістичного табору після Другої світової війни, європейський вектор зовнішньої політики був своєрідним кроком «повернення» до Європи.

Власне ідеї «повернення в Європу» з'явилася на рівні суспільно-політичних рухів за національну та політичну незалежність у кінці 1980-х рр. в часи Горбачовської перебудови. Ці ідеї стали домінуючими після здобуття незалежності. Завдяки приходу представників рухів за національну незалежність до влади, ідеї державної незалежності та проєвропейський вектор розвитку лягли в програмні документи держав Балтії і, зокрема в Литві. Водночас у Литві залишалося багато

прихильників збереження контактів – економічних і політичних відносин з новоутвореним СНД. Цей процес для більшості громадян виглядав органічним, оскільки за період існування СРСР Прибалтика була таким собі «радянським закордоном», де рівень життя був вищим, ніж в інших республіках СРСР, технологічно ці республіки також були одними з найбільш розвиненими в СРСР за рахунок кораблебудування, високотехнологічних підприємств, які виготовляли електроніку, приладобудування та ін.

Тому на початку 1990-х рр. політика Литви радше була багатовекторною. З одного боку, за рахунок усталених контактів з колишніми радянськими республіками, з іншого – до прийняття у 1992 р. Маастрихтського договору Європейський Союз був такою собі привабливою картинкою, потрапити куди було неможливо через незрозумілість того, як це зробити і незнання того, чи готовий ЄС до розширення загалом. Тобто повна невизначеність перспектив ЄС робила ідею «повернення до Європи» суто внутрішнім політичним явищем у Литві на початку 1990-х рр.

У подальшому в основу зовнішньої політики Литви лягла **концепція відновлення державності та «повернення до Європи»**. Концепція відновлення державності включала в себе правову спадковість сучасної Литви з Литвою дорадянського періоду. Цікаво те, що, на відміну від решти радянських республік, країни Балтії оголосили своє включення до складу СРСР незаконним, оскільки воно стало результатом насильницької окупації у 1940 р. [2]. Концепція «відновленої державності» дозволила лідерам Литви, Латвії та Естонії провести чітку межу між своїми країнами та державами СНД, які до 1991 р. ніколи не мали більш-менш тривалого досвіду реальної національної державності, і претендувати на те, щоб країни Балтії розглядалися західними державами і міжнародними інститутами в одній групі з перехідними країнами Центральної та Східної Європи, які також здобули свою національну державність після Першої світової війни, а після Другої світової потрапили під радянський контроль, хоча і не включалися до складу самого СРСР [2, с.39].

Такий підхід мав не тільки символічне, але й важливе практичне значення, як зазначає П. Ван Елсувеге. Саме той факт, що політичне

керівництво Литви, Латвії та Естонії наполегливо відстоювала тезу про «відновлений характер» своєї державності, в результаті спонукав СЕС вже з січня 1992 р. поширити на них дію програми ФАРЕО [3, р.102], яка початково була розроблена для допомоги у структурній перебудові економік Польщі, Угорщини та інших країн ЦСЄ. Ця програма мала набагато масштабнішу мету й обсяги фінансування, ніж програма ТАСІС, у рамках якої здійснювалася допомога державам СНД. Нарешті, декларування наступності щодо довоєнних Литви, Латвії та Естонії давало можливість їх пострадянським урядам претендувати на повернення колишньої зарубіжної власності цих держав (переважно дипломатичних місій в Європі і США) і фінансових активів, розміщених ними на депозитах в західних банках. В умовах практично повної відсутності в перші роки незалежності власних валютних резервів це також давало вагомі переваги [3, р.40].

Крім того, на думку А. Володькіна, прозахідна орієнтація розглядалася як єдина надійна гарантія безпеки країн Балтії. В цьому зв'язку основним аргументом висувалася теза про те, що Литва (як і Латвія та Естонія) – мала країна, затиснута між великими і сильними сусідами, які вже не раз упродовж історії захоплювали та приєднували до себе їх територію, не рахуючись з думкою населення. Особливо підкреслювалося, що неучасть країн Балтії у військових союзах у міжвоєнний період не допомогло їм зберегти незалежність. Тому, щоб уникнути повторення подібного в майбутньому, їм необхідно приєднатися до міжнародних структур колективної безпеки, які б не перебували під контролем цих сусідів і могли б створити певну противагу їх впливу [2, с.41].

Після розпаду СРСР у Литві була прийнята **Концепція безпеки Литви** (1992), де спочатку була затверджена політика нейтралітету. Згідно цієї концепції Литва розглядалася в якості мосту між Заходом та Сходом. Зокрема, з цього приводу перший президент Литви А. Бразаускас у «Європейській промові» у травні 1993 р. заявляв: «Принцип мосту між Сходом та Заходом міг би створити сприятливі умови для іноземних інвестицій, підприємництва, транзиту та туризму. Геополітичне становище Литви дало б можливість зацікавити Захід можливостями Сходу. Західні технології і сировина Сходу із застосуванням кваліфікованих робочих рук

могли б забезпечити економічний динамізм Литви» [4, с.233]. Звісно, мова йшла про рівноцінну співпрацю з пострадянськими республіками, включаючи Росію без членства у будь-яких утвореннях на пострадянському просторі на кшталт СНД.

Проте згодом політика нейтралітету була відхилена і в основу зовнішньої політики Литви було покладено **концепцію «колективної безпеки»**, яка передбачала інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. За кілька місяців того ж таки 1992 р. у Литві було прийнято спеціальний «Конституційний акт про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів». У такий спосіб на конституційному рівні було обмежено напрями зовнішньої політики. До того ж, у цьому документі наголошувалося, що «діяльність, метою якої є залучення Литовської держави у вказані союзи чи співдружності держав, вважається ворожою стосовно незалежності Литви» [5].

Виходячи з цього, у літературі виділяють два теоретичні підходи, які дозволяють пояснити сама появу ідеї «повернення до Європи» і її усталеність у зовнішній політиці держав Балтії. По-перше, це теорія альянсів і балансу сил С. Уолта; по-друге – теорія сек'юритизації та комплексів регіональної безпеки Б. Бузана й О. Уівера.

Перша виходить з того, що для захисту своїх інтересів у малих країнах є тільки дві можливі опції в міжнародній політиці: балансування (balancing) або приєднання (bandwagoning). Балансування тут означає, що в протистоянні на міжнародній арені мала країна примикає до слабшої сторони цього протистояння, щоб таким чином мати певний вплив, посилюючи тим самим потенціал сильнішого партнера, і спільно створюючи противагу впливу сильнішої сторони (яка, усвідомлюючи свою силу, меншою мірою готова цінувати союзників), запобігаючи їй ще більшому посиленню.

Однак, як відзначають у своїй статті про особливості зовнішньої політики держав Балтії Дж. Ламоре і Д. Галбрез, це не найкращий вибір для малої країни, оскільки її вага в міжнародній політиці навряд чи буде достатньою, щоб істотно посилити слабшу сторону і таким чином змінити загальний баланс сил. Витрати ж від того, що країна опиниться на боці тих,

хто програв, можуть бути непомірно великими, так як переможці навряд чи стануть ставитися поблажливо до неї лише через її слабкості.

Тому набагато вигіднішим є приєднання до сильнішої сторони протистояння, що взаємно посилить їх [6, р.5]. Як зазначає в цьому зв'язку Р. Симонян, союз із більш сильними країнами та їх підтримка дозволяють малим країнам підвищити свою вагу в міжнародних питаннях, отримати військово-політичний захист або більш вигідні умови для ведення торгівлі та розвитку власної економіки. При цьому неодмінною умовою вибору такого шляху для них є розуміння того, що витрати від такого союзу (наприклад, втрата частини суверенітету) будуть менш значні, ніж передбачувані вигоди [7, с.37]. І хоча тут також важливі політичні і геополітичні фактори, наприклад, неможливість створення коаліції для підтримки сприятливого балансу сил у регіоні без залучення зовнішніх сил через складні відносини з сусідами (що мало місце у випадку країн Балтії та їх відносини з Росією), безперечно провідну роль при цьому відіграють раціональні мотиви.

Тому лідери Литви оголосили інтеграцію країни в західне співтовариство запорукою забезпечення їх безпеки від повторення загроз зі сходу і, відповідно, запорукою виживання самої держави. Саме цей підхід став домінуючим у ЗМІ та серед політикуму, що згодом сформувало стійку прихильність населення до ідеї євроінтеграції та приєднання до євроатлантичних структур безпеки, мобілізувавши тим самим свій електорат, який був дезорієнтований і, як і в решті пострадянських республік, переживав кризу ідентичності. Тому такий реверс зовнішньої політики Литви, на наш погляд, слід розглядати як вибір правлячих еліт, що, власне відбулося і в інших країнах ЦСЄ. Водночас у Росії цей процес називають політичною міфологією, в основі якої лежить так звана «окупаційна доктрина», за якою СРСР називають агресором, а країни Балтії вважають, що вони були окуповані Радянським Союзом у 1940 р. [7].

Аналізуючи роль політичної еліти Литви у цьому процесі, слід відзначити, що для них характерною була рідкісна однастайність з питання приєднання до європейських і євроатлантичних структур. Між політичними партіями могли бути істотні розбіжності з питань

внутрішньої політики, темпів і методів проведення економічних реформ, ролі держави в економіці, політики щодо національних меншин, але жодна з великих політичних партій Литви не ставила під сумнів тезу, що інтеграція до ЄС і НАТО є безперечним і першочерговим пріоритетом в сфері зовнішньої політики і забезпечення національної безпеки їхніх країн [2, с.45]. Фактично у Литві противником прозахідного курсу був лише «Соціалістичний народний фронт». Решта партій були радше маргінальними групами, чий голос не було чути. Між системними партіями щодо зовнішньополітичних орієнтацій був дивовижний, як для постсоціалістичної республіки, консенсус.

Основні етапи розвитку зовнішньої політики Литовської Республіки виглядають наступним чином.

Відправною точкою у розвитку відносин між країнами Балтії і Європейським Союзом стало рішення ЄС визнати незалежність Литви, Латвії та Естонії 27 серпня 1991 г. Як вказує Ван Елсувеге, майже відразу після цього в його керівних органах почалися дискусії про можливі шляхи розвитку відносин із країнами Балтії. Обговорювалися три можливі опції. Перша передбачала включення країн Балтії в політику ЄС разом із республіками колишнього СРСР. Це дозволило б уникнути непорозумінь із Москвою.

Друга опція полягала в тому, щоб, виходячи з тези про відновлення державності, не визнавати їх частиною пострадянського простору та поширити на них політику ЄС щодо посткомуністичних країн ЦСЄ. Однак такий вибір погрожував ускладненнями відносин з Росією, яка розглядала держави Балтії, як і країни СНД, в якості своєї традиційної сфери геополітичного впливу.

Третій варіант передбачав особливий статус для країн Балтії, відмінний як від статусу держав СНД, так і від статусу країн ЦСЄ. Однак в цьому випадку, на думку європейських політиків, вони залишалися у «сірій зоні» між регіоном ЦСЄ і Росією [3, р.101].

У результаті був знайдений наступний компроміс: угоди про асоціацію з Литвою (як і рештою балтійських країн), аналогічні тим, що вже були укладені з державами ЦСЄ, було визнано передчасним з огляду на їх економічну ситуацію та нещодавню приналежність до СРСР. Тому

було вирішено укласти з ними угоди про торгівлю і співпрацю, які повинні були замінити на їх території дію угоди про торгівлю та співробітництво, укладеного ще з СРСР. Водночас керівництво ЄС вирішило послати країнам Балтії чіткий політичний сигнал про те, що розглядає їх окремо від держав СНД [2, с.47].

Цим сигналом послужив візит віце-президента Єврокомісії Ф. Андрієссена 9 вересня 1991 р. Він підтвердив намір спільноти вести переговори про угоду про торгівлю та співробітництво, пообіцяв Литві, Латвії та Естонії 400 млн екю в рамках програми технічної допомоги СРСР і, що більш важливо, зазначив, що вони можуть бути включені в програму ФАРЕО з січня 1992 р. Звіт Єврокомісії про співпрацю з Литвою, Латвією та Естонією підтвердив цей намір. Підсумкове рішення про включення їх у програму ФАРЕО разом з Албанією було прийнято Радою ЄЕС 23 грудня 1991 р. [3, р.102]. Це стало першою дипломатичною перемогою держав Балтії у відносинах із Брюсселем.

Наступним кроком стало підписання 11 травня 1992 р. угоди про торгівлю та співробітництво з ЄС, яке супроводжувалося політичною декларацією сторін про намір розвивати подальше зближення. Угода набула чинності 1 лютого 1993 р. Слід зазначити, що і угоди про торгівлю та співробітництво, а також Європейські угоди про асоціацію, рамкові документи, які Євросоюз в різний час уклав майже з усіма державами колишнього радянського табору.

Угода про вільну торгівлю була укладена з Литвою 18 липня 1994 р. Вона регулювала питання платежів, конкуренції та зближення законодавства. Однак їх дія не поширювалася на продукцію сільськогосподарської, рибної, текстильної галузей, щодо яких вводилися особливі правила та зберігалися мита.

Наступний 1995 р. став важливим для розвитку відносин держав Балтії з Євросоюзом. По-перше, вже 12 червня Брюссель централізовано підписав з усіма трьома країнами Балтії угоди про асоціацію. Процес їх ратифікації країнами ЄС розтягнувся майже на три роки, і вони набули чинності з 1 лютого 1998 р. До того відносини між державами Балтії та ЄС регулювалися вже згаданими угодами про вільну торгівлю. Після цього

8 грудня 1998 р. Литва подала заявку на вступ до ЄС. Тобто з цього часу вона отримала статус офіційного кандидата на вступ до Євросоюзу.

Водночас всередині ЄС розгорнулися дебати з питань термінів і черговості прийому країн-кандидатів. Німеччина виступала за те, щоб ці країни були розділені на групи та прийняті в кілька етапів. Насамперед повинні були бути прийняті сусідні з нею держави Вишеградської групи. Інший підхід отримав назву «недискримінаційного», або концепції «великого вибуху». Відповідно до нього всі країни – кандидати з ЦСЄ мали бути прийняті в ЄС одночасно. На Мадридському саміті німецька пропозиція про поетапне розширення була відхилена іншими членами Євросоюзу, і Єврокомісії було доручено підготувати висновки про ступінь підготовленості кожної з асоційованих країн і їх відповідності вступним критеріям.

Ці висновки були підготовлені до липня 1997 р. та стали складовою частиною програми «Порядок 2000», схваленою на Люксембурзькому саміті у грудні того ж року. Виходячи з оцінок, представлених у цих висновках, на саміті було вирішено почати переговори про вступ тільки з шістьма кандидатами: Польщею, Чехією, Угорщиною, Словенією, Естонією та Кіпром. За місцем проведення саміту ці держави отримали назву Люксембурзької групи. Тоді як за підсумками Люксембурзького саміту держави Балтії виявилися розділені – лише Естонія потрапила до списку кандидатів першої хвилі розширення, в той час як перспективи Латвії і Литви залишалися невизначеними. Це викликало бурхливу критику з боку їхніх урядів і скарги на те, що прийняття в ЄС лише однієї з країн Балтії згубно відіб'ється на соціально-економічних зв'язках, що склалися між ними. Згодом таке рішення було переглянуто і на Гельсінському саміті у грудні 1999 р. було прийнято рішення про початок переговорів про вступ із рештою кандидатів, зокрема з Литвою. Ця група отримала назву Гельсінської. Зрештою членом ЄС Литва стала у 2004 р. Окрім ЄС і НАТО Литва приєдналася до інших європейських інституцій – Ради Європи (1993) та ОБСЄ у 1991 р.

ЄС надавав доволі потужну економічну підтримку країнам-неофітам. Зокрема, надавав допомогу для розвитку сільського господарства, створення нових робочих місць, розвивав проекти практично у всіх сферах

соціально-економічного життя, інфраструктурні проекти. З моменту вступу до ЄС Литві було надано допомогу з боку ЄС у розмірі 15,2 млрд євро [8]. ВВП Литви на душу населення у 2004 р. – на момент вступу Литви до ЄС становив 11 тис. євро (48,9% до середнього по ЄС), а у 2018 р. складав вже 24,9 тис. євро, що становить 81% до загальноєвропейського [9].

Наслідком економічного транзиту стало досягнення доволі високих макроекономічних показників за рахунок реалізації стратегії «балтійської неоліберальної моделі капіталізму». Це дало можливість Литві приєднатися до єврозони у 2015 р. Неможливо не зауважити, що зворотню стороною цієї політики стало істотне скорочення кількості населення у всіх країнах Балтії за рахунок міграції на Захід. Зокрема, у Литві з 2004 р. до 2019 р. населення скоротилося на 17,8%. Однак показово й те, що, незважаючи на усі проблеми ЄС, рівень довіри до ЄС у країнах-неофітах вищий, ніж до національних урядів. Так, у Литві 63% довіряють ЄС, тоді як національному уряду довіряють тільки 44%, а Європарламенту довіряють аж 72% литовців [9].

Світова фінансово-економічна криза 2008 р. загострила питання стану економіки в Литві, внаслідок чого на парламентських виборах 2012 р. перемогла лівоцентристська коаліція. Це дещо посилює євроскепсис у суспільстві.

Однак російська агресія проти України, анексія Криму Росією і війна на Донбасі знову змусила Вільнюс посилювати співпрацю в рамках євроатлантичних інституцій. Країни Балтії і, зокрема, Литва прагнуть забезпечити «інфраструктурну незалежність» (у сфері енергетики та транспорту) від Росії.

З особливою силою цей напрям зовнішньої політики активізувався після вступу до ЄС та НАТО. Особливість інтеграції країн Балтії до ЄС та НАТО полягає в тому, що вона була більшою мірою «євроатлантичною», ніж мала суто «європейський» характер. Найбільш явно це проявлялося в питаннях безпеки та оборони. Якщо ЄС для країн Балтії – це гарант економічної стабільності, то НАТО – як гарант безпеки. Членство в Північноатлантичному альянсі прибалтійські країни прагнуть використати для максимізації таких гарантій, модернізуючи свої збройні сили та

інфраструктуру, з іншого – за рахунок отримання додаткових гарантій безпеки з боку НАТО і створення центрів передового досвіду, збільшення військового контингенту НАТО.

Після 2014 р., коли розпочалася російська агресія щодо України, країни Балтії почали реалізовувати план «Орел-захисник» і пішли на істотне збільшення контингенту НАТО. Так, «за півтора десятиліття членства країни Балтії перетворилися з простих споживачів безпеки під «парасолькою» НАТО у повноцінний фактор і пріоритетний напрям стратегічного планування Альянсу, обравши в якості моделі зовнішньополітичного позиціонування роль «останнього бастиону Заходу». Це забезпечує стійку фінансову підтримку інфраструктурному розвитку країн Балтії. Зокрема Литва завдяки НАТО модернізувала аеродром Зокняй, в рамках операції Baltic Air Policing здійснюється патрулювання повітряного простору країн Балтії, створено центр енергетичної безпеки у 2013 р. Самі країни Балтії, демонструючи євроатлантичну солідарність, стали одними з небагатьох країн НАТО, які довели рівень витрат на оборону до 2,5% ВВП. Зокрема Литва у порівнянні з 2004 р. збільшила ці витрати втричі [1, с.132-134].

Уявлення про країни Балтії як про «сіру зону безпеки» з фрагментованою оборонною співпрацею на додаток до активного лобізму з боку цих країн стали достатньою підставою для розміщення на ротацийній основі, хоча терміни місії не зазначені, багатонаціональних батальйонних бойових груп, у Литві таку очолює Німеччина. З останніх рішень у зв'язку з нарощенням оборонного потенціалу країн Балтії – ухвалення у 2018 р. «Плану дій по підвищенню мобільності» [1, с.134]. План передбачає модернізацію та перетворення транспортної інфраструктури країн ЄС в інфраструктуру «подвійного цивільно-військового значення», причому особлива увага буде приділена транспортному коридору Північне море – Балтика.

Литовська Республіка, незважаючи на її незначні розміри, має тривалу історію, що зрозумілим чином позначилося на формуванні її зовнішньої політики. Крім того, іншим фактором, який вплинув на вибір зовнішньополітичних пріоритетів після розпаду СРСР стало її геополітичне становище – між країнами усталеної демократії, які

становили ядро Європейського Союзу і пострадянським простором, на якому домінуюче становище займала Росія.

З огляду на негативний, на думку більшості литовців, досвід перебування у складі СРСР, коли цей період історії називають періодом окупації Литви, курс у європейські та євроатлантичні структури був політичним рішенням правлячого класу Литовської Республіки і асоціювався насамперед з міркуваннями безпеки, яка уособлювалася членством в НАТО, та економічного добробуту, який пов'язували з членством у ЄС.

Нині – після тридцятиліття з моменту розпаду СРСР і соціалістичного блоку такий вибір країн Балтії – колишніх радянських республік бачиться обґрунтованим і раціональним, незважаючи на докорінну зміну структури економіки у цих республіках, і Литві, зокрема. Так фактор «колективного Заходу» став запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталося з пострадянськими республіками, а також дозволив досягти доволі високих стандартів якості життя, які докорінно відрізняються від макроекономічних показників навіть у найбагатших пострадянських державах.

Використані джерела та література

1. Воротников В. В. Концепции и приоритеты внешней политики Латвии, Литвы и Эстонии в 2004–2012 гг.: автореф. дис. ...канд. истор. наук. Москва, 2014. 20 с.
2. Володькин А. Внешняя политика Литвы, Латвии и Эстонии в отношении Евросоюза в 1990-е гг. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/214446/1/volodkin_Actual_prob1_IR_V6.pdf
3. Van Elsuwege P. From Soviet Republics to EU member States: A Legal and Political Assessment of the Baltic States' Accession to the EU. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publ., 2008. 589 p.
4. Браздаускас А. Пять лет президентства: события, воспоминания, мысли. Москва: УНИПРИНТ. 2002. 623 с.
5. Lietuvos Respublikos Konstitucija / Lietuvos Respublikos Seimas. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>.

6. Lamoreaux J. W., Galbreath D. J. The Baltic States As 'Small States' : Negotiating the 'East' by Engaging the 'West'. *Journal of Baltic Studies*. Vol.39(1). 2008. P.1–14.
7. Симонян Р. Оккупационная доктрина в странах Балтии: содержательный и правовой аспекты. *Государство и право*. 2011. № 11. С.106–114.
8. KPMG: Литва и Эстонии – одни из лидеров по освоению средств ЕС URL: http://www.baltic-course.com/rus/_analytics/?doc=75799&ins_print.
9. Europeans in 2019. Special Eurobarometer 486. *European Commission*. March, 2019. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instrument/s/SPECIAL/surveyKy/2225>
10. Воротников В. Евroatлантическая интеграция стран Балтии: некоторые итоги. *Современная Европа*. 2019. №7. С.124–135.

УДК 94:327(474.3)

Кириченко О. В.

СУЧАСНІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРАГНЕННЯ ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття присвячена розгляду основних напрямків міжнародної діяльності Латвії. Аналізуються чинники, що справляють вплив на стан внутрішньополітичної ситуації, а також ставлення латвійської влади до актуальних питань політичного життя регіону на сучасному етапі.

Ключові слова: Латвія, ЄС, НАТО, ОБСЄ політична ситуація, виклики національній безпеці.

Кириченко О. В. Современные внешнеполитические стремления Латвийской Республики

Статья посвящена рассмотрению основных направлений международной деятельности Латвии. Анализируются факторы, оказывающие влияние на состояние внутривнутриполитической ситуации, а также отношение латвийских властей к актуальным вопросам политической жизни региона на современном этапе.

Ключевые слова: Латвия, ЕС, НАТО, ОБСЕ политическая ситуация, вызовы национальной безопасности.

Kirichenko O. Modern foreign policy aspirations of the Republic of Latvia

The article is devoted to the consideration of the main directions of international activities of Latvia. The factors influencing the state of the internal political situation, as well as the attitude of the Latvian authorities to the topical issues of the political life of the region at the present stage are analyzed.

Keywords: Latvia, EU, NATO, OSCE, political situation, challenges to national security.

Уряд Латвійської Республіки постійно проводить коригування свого політичного курсу з метою запобігання різних загроз національній безпеці. Урядовці наголошували, що вступ країни до Європейського Союзу та НАТО, а також ратифікація прикордонного договору з Росією ознаменували поліпшення обстановки в галузі безпеки. На думку латвійських аналітиків, ще донедавна не існувало прямої військової загрози для Латвії та всього регіону Балтійського моря загалом [1].

Проте на формування політичної ситуації в Латвії впливає ціла низка чинників. Основні з них – членство держави в ООН, ЄС та Північноатлантичному альянсі, програмі «Східне партнерство», участь у «Північному вимірі», діяльність у Раді держав Балтійського моря, розвиток взаємин з впливовими світовими державами тощо.

У якості основи національної зовнішньої політики керівництвом Латвії визначено участь країни в НАТО, що розглядається як центральний елемент системи колективної безпеки як в теперішній час, так і на тривалу перспективу. Основні зусилля в межах Альянсу Рига останнім часом концентрує на просуванні узгоджених з Вільнюсом і Таллінном положень нової стратегічної концепції НАТО, в яких йдеться про необхідність дотримання рівної безпеки для всіх членів організації, а також про збереження колективної оборони в якості ключової складової діяльності блоку. Предмет особливої уваги Латвії – розробка Північноатлантичним блоком планів оборони країн Балтії.

Участь у Європейському Союзі розглядається латвійським керівництвом як можливість надійного та стабільного розвитку республіки. За допомогою ЄС Латвія розраховує на стабільне оздоровлення і подальшу модернізацію національної економіки. Після набуття чинності Лісабонським договором 2007 р. Рига претендує на більш помітну роль у європейських справах, домагається адекватного представництва в зовнішньополітичній службі ЄС.

З питань взаємодії Європейського Союзу з Росією Латвія, як правило, дотримується лінії Брюсселя. Водночас, діючи в координації з балтійськими партнерами, з окремих питань латвійське керівництво часто густо посідає жорсткіші позиції. Не слабшають заклики до пильності щодо останніх агресивних дій Москви в ході реалізації «Спільної політики ЄС в

галузі безпеки і оборони». Демонструючи стурбованість проблемами енергетичної залежності, Латвія бачить їхнє вирішення у створенні спільного енергетичного ринку Євросоюзу та підключенні країни до північноєвропейських електромереж з метою диверсифікації поставок енергії. Водночас, сусідство з Росією подається латвійським керівництвом як одне з його конкурентних переваг в межах ЄС.

Разом з тим, Рига на різних європейських майданчиках з готовністю підтримує ініціативи, орієнтовані на нові підходи трактувань історії Другої світової війни. У кооперації з іншими країнами Балтії Латвія підключилася до процесу формування майбутнього «музею історії Європи» в інтересах «завоювання європейської історичної свідомості».

У межах Стратегії Європейського Союзу для регіону Балтійського моря (2009) Латвія націлена на взаємодію із сусідами у сферах транспорту і логістики, диверсифікації та лібералізації регіонального енергетичного ринку, а також прикордонного співробітництва та екології басейну р. Даугави. Водночас Балтійська стратегія ЄС не розглядається Латвією як конкурент іншим регіональним форматам.

Активність Латвії за програмою «Східне партнерство» пов'язана з її прагненням підвищити власну євроатлантичну репутацію за допомогою сприяння закріпленню західної присутності по сусідству з Росією та Білоруссю. У межах програми латвійська влада обіцяє надавати підтримку Україні, Грузії та Молдові шляхом заохочення їхньої співпраці з ЄС, а також «активно залучати» до співпраці Вірменію й Азербайджан.

Одним з важливих напрямків своєї міжнародної діяльності в регіоні Латвія вважає участь у «Північному вимірі» (2000). До пріоритетних галузей взаємодії в його межах Рига відносить енергетичну безпеку, транспорт і логістику, екологію, охорону здоров'я, виступаючи за більш вимогливий добір організаційно та фінансово забезпечених проєктів задля їхнього втілення.

Також Рада держав Балтійського моря оцінюється Латвією як перспективний формат регіонального співробітництва, який орієнтований на об'єднання підходів, що відображають специфіку прибережних країн, їхні загальні інтереси та проблеми. Уподобання Риги пов'язані з реалізацією енергетичних і транспортних проєктів, міжрегіональним

співробітництвом, поліпшенням екології Балтії, розвитком культурних обмінів, ефективною протидією організованій злочинності. У МЗС Латвії вважають, що з урахуванням бюджетних обмежень у країнах регіону зараз не на часі висувати масштабні завдання, а необхідно зосередитися на реалізації вже наявних планів.

Свою поведінку в ООН Латвія буде, як правило, відповідно до лінії Євросоюзу та НАТО. Негативне ставлення до російських проєктів резолюцій з питань расизму і ксенофобії відображає усталену позицію латвійської влади. Латвія була обрана до складу Ради ООН з економічних і соціальних справ (ЕКОСОП) на період 2011–2013 рр. Реформа ООН, як її бачать у Латвії, передбачає переоцінку базових напрямків і форм роботи Ради Безпеки, збільшення числа його непостійних членів, модернізацію миротворчої діяльності, зміцнення ключових органів і програм організації, активізацію її взаємодії з ЄС, НАТО, ОБСЄ, Радою Європи. Так, Латвія виступила співавтором ініційованого Німеччиною, Японією, Бразилією та Індією проєкту резолюції щодо реформи ООН, обстоює ідею більшої відкритості Ради Безпеки для «малих країн», висловлюється проти наділення нових потенційних постійних членів правом вето.

Офіційна Рига не висловлює принципових претензій до діяльності Організації з безпеки і співпраці в Європі, однак наголошує на необхідності відновити «віру в силу її принципів». Латвійське керівництво вважає, що одним з головних завдань організації для країн-учасниць є попередження і врегулювання «заморожених конфліктів». Діяльність Латвії у форматі ОБСЄ не позначена ініціативністю і часто зводиться до реакцій на критику на адресу Риги щодо неналежного дотримання в країні прав людини. Парламентські вибори в республіці отримують все більш поблажливі оцінки з боку наглядової місії організації, хоча вона й зізнається, що відсутність права голосу в багатьох осіб без громадянства, постійних мешканців країни, не відповідає демократичним цінностям.

В оцінках латвійської сторони проєкту Договору про європейську безпеку початкова позиція неприйняття, аргументована відсутністю необхідності в новому безпековому механізмі для Європи, змінилася на більш пильну увагу до деталей пропонованої концепції. Водночас висловлення Латвією застережень щодо змістовного наповнення

документа обумовлено прагненням відстояти натоцентристську модель європейської безпеки.

На політичну ситуацію в Латвії відчутно впливають і її відносини з країнами колишнього СРСР. Так, в питаннях українсько-російських і грузинсько-російських відносин Латвія цілковито підтримує Київ і Тбілісі. Рига продовжує активно сприяти просуванню майбутнього членства України та Грузії в НАТО і Євросоюзі.

Так, свого часу президент Латвії В. Затлерс наголошував, що його країна «працює над зближенням України і Грузії з Європою і може надати істотну допомогу на цьому напрямку». Регулярно підтверджуються зобов'язання підтримувати територіальну цілісність України і Грузії та не визнавати російської анексії Криму, відокремлення т.зв. ДНР і ЛНР, як і незалежності Абхазії та Південної Осетії. Разом з тим, Київ і Тбілісі отримують беззастережну підтримку з боку Риги на всіх міжнародних майданчиках. Свідченням ефективності своєї політичної присутності на пострадянському просторі Рига вважає латвійське сприяння Україні і Грузії в реалізації різних проектів реформ в сферах юстиції, прикордонної охорони, освіти, самоврядування, розвитку громадянського суспільства, а також співробітництво в оборонному плануванні та військової підготовки.

Латвія активно розвиває відносини з Азербайджаном, розглядаючи останнього як ключового гравця в стратегії ЄС з диверсифікації енергопостачань, і заохочує євроатлантичні амбіції Баку. Офіційна Рига неодноразово підтверджувала свою прихильність територіальній цілісності Азербайджану, висловлюючись за пріоритетність мирного розв'язання нагірно-карабаської кризи, особливо на тлі подій Другої Карабахської війни 2020 р.

З проблеми придністровського врегулювання офіційна Рига виступає цілковито на стороні Кишинєва в його зусиллях з відновлення територіальної цілісності своєї країни і вважає невинуватим присутність російського контингенту в Придністров'ї. Водночас латвійський уряд підтримує курс молдовського керівництва на євроінтеграцію.

Латвія посідає активну позицію з питань протидії міжнародному тероризму. Зокрема, Рига розглядає глобальну антитерористичну стратегію ООН в якості універсальної платформи для нарощування діяльності в цій

сфері для всіх держав-членів організації, вітаючи набуття чинності міжнародною Конвенцією про боротьбу з актами ядерного тероризму [1, с.6-15].

Важливою складовою внутрішньополітичної ситуації є військова сфера. На даний час латвійське керівництво опрацьовує нові підходи до проблем національної безпеки, а саме, – до стратегічних принципів побудови та основних напрямків вдосконалення системи державної оборони. У цьому зв'язку, латвійським урядом у 2012 р. була прийнята нова редакція Концепції державної оборони Латвійської Республіки (коригується кожні чотири роки). Концепція містить оцінку факторів загроз національній безпеці, а також аналіз тенденцій розвитку на регіональному та міжнародному рівнях на основі положень документів Північноатлантичного і Європейського союзів з питань політики безпеки і оборони. Разом з тим, вона визначає основні напрямки планування державної оборони Латвії, завдання та перспективи розвитку національних збройних сил [2].

Ключовим положенням у документі проходить теза про те, що зі вступом в НАТО та ЄС безпека та оборона Латвії значно зміцнилися. Основу національної безпеки і національної оборони країни складають посилення її військових можливостей, дотримання принципу колективної оборони альянсу та співробітництво в оборонній галузі з державами-союзниками. Безпека республіки, за оцінками її керівництва, неподільна з безпекою інших країн-членів НАТО і ЄС в регіоні Балтійського моря, які тісно взаємодіють між собою.

Стратегічним принципом латвійської зовнішньої політики залишається її участь у діяльності системи колективної оборони НАТО, основним завданням якої є захист усіх учасників блоку від будь-якого виду військової загрози. Латвія бере участь у підвищенні оборонних можливостей Альянсу шляхом участі в міжнародних операціях і проведенні інших заходів з дотримання безпеки. ЗС Латвії входять до складу багатонаціональних формувань об'єднаних збройних сил Альянсу. Аналіз змісту даних напрямків діяльності свідчить про те, що військово-політичне керівництво Латвійської Республіки при виборі своїх зовнішньополітичних пріоритетів продовжує орієнтуватися на підходи в

міжнародних справах адміністрації США та Європейського Союзу, приділяючи пріоритетну увагу участі держави в заходах блоку НАТО.

Якщо відразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, бути їй нейтральною – за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії – або вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 р. наступні уряди Латвії, які змінювали один одного, послідовно проводили курс на вступ до Альянсу.

При цьому, і в Латвії існувала недовіра щодо НАТО, і в Альянсі – щодо латвійської сторони. Як пише Ж. Озоліня, латиська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після приєднання Латвії до НАТО, захищатимуть її будь-якими засобами в разі агресії проти неї з боку третіх держав [3]. Особи без громадянства в Латвії побоювалися, що приєднання до Альянсу призведе до погіршення і без того непростих відносин між Латвією і сусідньою Росією.

Попри це, 26 лютого 2004 р. за підсумками голосуванні в Сеймі Латвії з питання про приєднання до НАТО «за» висловилися переважна більшість депутатів – 77 із 100 [4]. Проти проголосували представники Соціалістичної партії Латвії, яка користується підтримкою переважно т.зв. російськомовного населення країни; а представники Партії за права людини в єдиній Латвії, що також підтримується в основному вихідцями з колишнього СРСР, утрималися при голосуванні. Всі без винятку представники партій, що користуються підтримкою головно етнічних латишів, проголосували за вступ до НАТО. Таким чином, якщо в 1990-х рр. у значної кількості латвійських громадян і були сумніви щодо доцільності вступу в Альянс, то до 2004 р. такі коливання зникли. Так само пересторога щодо Латвії існувала і в НАТО: керівництво Альянсу не було цілковито впевнене, що ця країна зможе забезпечити належний рівень міжнародної співпраці як на етапі підготовки до вступу, так і після того, коли воно станеться.

Продемонструвати готовність Латвії, а також двох інших країн Балтії – Естонії та Литви – до співпраці у військово-політичній сфері були покликані відповідні проекти трьох балтійських країн. Ще наприкінці 1994 р. було покладено початок формуванню БАЛТБАТа – миротворчого

батальйону, службу в якому несли представники всіх трьох країн Балтії, зокрема, в ході миротворчої місії в Боснії і Герцеговині. На думку міжнародних експертів, створення батальйону не тільки продемонструвало здатність трьох балтійських держав до співпраці, але й зробило значний внесок у становлення національних збройних сил в цих країнах. Адже після розпаду СРСР і виведення російських військ з територій Латвії, Литви та Естонії їм довелося створювати свої армії фактично «з нуля» [5].

У 1996 р. був запущений проект БАЛТНЕТ, який передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох країн Балтії. У 1997 р. почав реалізовуватися проект БАЛТРОН, що дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил трьох балтійських держав у рятувальних операціях на Балтійському морі. Нарешті, в 1998 р. був заснований Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТа – в Литві, а база БАЛТБАТа і координаційний центр БАЛТРОНа – в Латвії. Завдяки цим проектам у військово-політичній сфері країни Балтії з Латвією включно змогли довести НАТО свою боєздатність у спільній співпраці, що й призвело до прийняття їх в Альянс у 2004 р.

Після цього, здавалося б, військово-політична взаємодія трьох держав Балтії мала б вийти на новий, більш високий рівень. Однак на практиці їхнє співробітництво в цій галузі навіть знизилося [6], й ще до формального вступу Латвії, Литви та Естонії в НАТО БАЛТБАТ був розпущений. Більше того, досвід координації представників збройних сил цих країн, набутий до інтеграції в НАТО, не був затребуваний в подальшому. Так, в ході операції Альянсу в Афганістані Литва очолила власну Команду з реконструкції провінцій, а Латвія і Естонія відмовилися до неї долучитися, приєднавшись замість цього до аналогічної голландської Команди.

Зниженню рівня військово-політичної взаємодії країн Балтії після вступу в НАТО сприяла, як видається, зростаюча конкуренція між цими країнами за право розміщення на своїй території військових баз західних партнерів по Альянсу. З одного боку, дислокація військових баз сприяє формуванню у більшості місцевого населення відчуття захищеності, хоча в

деяких воно спричиняє протилежне почуття: Адже в разі початку збройного конфлікту, такі бази піддаватимуться атакам в першу чергу, створюючи загрозу життю для проживаючого у безпосередній близькості від цих об'єктів мирного населення. З іншого боку, західні партнери Латвії по НАТО готові платити значні кошти за оренду її військових баз, що може зіграти важливу роль в наповненні латвійського бюджету. Не випадково можливість створення нових баз на території Латвії стала однією з найбільш обговорюваних в цій країні тем впродовж саміту НАТО 4-5 вересня 2014 р. [7].

У 2016 р. Північноатлантичний альянс у контексті посилення передової присутності на своєму східному фланзі розмістив чотири багатонаціональні бойові групи розміром до батальйону в Латвії, Литві, Естонії та Польщі, склад яких змінюється на ротаційній основі. Ці підрозділи перебувають під командуванням Британії, Німеччини, США та Канади.

У контексті контролю за звичайними озброєннями в Європі значення Латвії та інших країн Балтії виявилось вкрай вагомим. З одного боку, ці держави прагнули вступити в НАТО і в такий спосіб змінити баланс сил на континенті на користь Альянсу. З іншого боку, вони не тільки не ратифікували, але й не підписали Угоду про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі від 1999 р. У разі перевищення членами НАТО своїх визначених в Угоді відповідних квот по звичайних озброєннях, останні могли бути розміщені на території Латвії та інших країн Балтії, що спричиняло занепокоєння з боку Росії.

Напередодні розширення НАТО країни Альянсу ще намагалися знайти компромісне рішення з викладеного питання. Так, у 2003 р. було обіцяно, що після приєднання до НАТО країн Балтії приєднаються і до Угоди [8]. Однак після того як розширення Альянсу відбулося, ці обіцянки виявилися забутими; і в результаті Угода була ратифікована лише чотирма країнами й так і не набула чинності.

У самій Латвії, причому серед її еліти, представленої переважно етнічними латишами, спостерігається подвійне ставлення до ОБСЄ. У низці ситуацій, коли підходи Латвії збігаються з позицією цієї організації, ОБСЄ розглядається як прозахідна й її ефективність оцінюється з точки

зору того, якою мірою вона сприяє налагодженню діалогу між прозахідною «більшістю» (в латвійській термінології) країн-учасниць ОБСЄ та Росією [9]. В інших же випадках, коли ОБСЄ піддає Латвію критиці, організація розглядається як проросійська.

Особливо часто ОБСЄ називали проросійською в 1990-і рр., коли організація піддавала жорсткій критиці положення нелатиського населення Латвії, більшість представників якого були тоді (а багато хто залишається і зараз) позбавлені виборчих прав через неволодіння державною мовою. На відміну від НАТО, де «дотримання прав людини... повністю підпорядковане політичним і економічним інтересам США і його союзників» [10], в роботі ОБСЄ контроль за дотриманням прав людини був найважливішим питанням як в роки холодної війни, так і після її завершення.

У 1993–2001 рр. у Латвії діяла місія ОБСЄ, яка була покликана контролювати на місці перебіг процесу інтеграції російськомовного населення в політичний простір країни. У 1990-х рр. критика з боку ОБСЄ на адресу Латвії була більш жорсткою, ніж на адресу Естонії. У зв'язку з цим, показовою стала назва статті, опублікованої в 1996 р. праворадикальним естонським політиком М. Нуттом під заголовком «Якщо Латвія зламається, вони прийдуть і до Естонії» [11].

Робота місії ОБСЄ в Латвії сприймалася як результат прагнення Росії не допустити вступу країни в НАТО і ЄС, а факт закриття місії у 2001 р., попри заперечення Росії, – як найважливіший крок на шляху в ці міжнародні структури. Однак і після вступу в Альянс та ЄС ОБСЄ продовжувала сприйматися в Латвії в якості проросійської організації у випадках, коли вона піддавала критиці латвійську сторону за недостатню волю до повної суспільної інтеграції російськомовного населення. Так, у 2013 р. експерт латвійського Центру досліджень східноєвропейської політики М. Цепуріс звинуватив ОБСЄ в проросійській орієнтації на тій підставі, що організація вислухала представників російськомовного населення Латвії [12].

Уявлення про те, що Європейський Союз ґрунтується не тільки на співробітництві між країнами-учасницями і загальних інституціях, а й на спільних цінностях, тобто являє собою соціально-культурну територіальну

систему, набуло широкого поширення. Передбачається, що загальні для держав Євросоюзу цінності містять у собі й західноєвропейські трактування цінностей щодо прав людини. Однак інституціями ЄС було опрацьовано порівняно мало документів, що визначають стандарти у сфері дотримання прав людини, прийняті в Євросоюзі.

Тому, коли перед ЄС постає завдання визначити, якою мірою та чи інша держава відповідає даним стандартам, офіційний Брюссель застосовує ті оцінки, які дають міжнародні організації, що займаються контролем за дотриманням прав людини в Європі. В першу чергу, оцінки з боку ОБСЄ і Ради Європи. Саме в такий спосіб ЄС у 1990-х рр. ухвалював рішення про те, чи відповідає Латвія стандартам у сфері дотримання прав людини в достатній мірі, щоб набути статус крани-кандидата на вступ до Євросоюзу [13].

Окремою проблемою у латвійській зовнішній політиці є взаємодія Латвії з Радою Європи. У даному контексті Латвія являє собою особливий випадок серед інших країн Балтії, оскільки, на відміну від Естонії та Литви, які стали повноправними учасниками Ради Європи вже в 1993 р., шлях Латвії в цю організацію був більш складним.

Наприклад, Литва надала громадянство всім жителям республіки, які проживали в ній на момент розпаду СРСР. Зі свого боку, Естонія, хоча і не надала громадянства тим, хто переїхав сюди на постійне проживання після 1940 р., однак наділила цих людей статусом іноземця, який має чітке визначення в міжнародному праві, що задовольнило Раду Європи. Латвія також не надала громадянства тим мешканцям, які переїхали в республіку на постійне проживання після 1940 р., але таким людям було надано статус «негромадянина», не визначений у міжнародному праві. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство, в якому був чітко визначений порядок надання громадянства цим особам, Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила рішення запросити Латвію стати повноправним членом цієї організації [14].

Європейському Союзу знадобилося ще п'ять років для того, аби визнати Латвію такою, що відповідає стандартам у сфері дотримання прав людини. У 1997 р. Європейська Рада в Люксембурзі дійшла висновку, що ЄС готовий розпочати переговори з Естонією про вступ, але не з Литвою і

Латвією [15]. Причому якщо у випадку Литви відмова від початку переговорів була мотивована недостатнім рівнем її економічного розвитку, то щодо Латвії в якості основної причини відмови називалася ситуація в галузі дотримання прав нацменшин.

Лише два роки потому Європейська Рада в Гельсінкі дійшла висновку, що ЄС готовий почати переговори про вступ і з Латвією також [16]. Показово, що Європейський Союз погодився вести переговори з латвійською стороною про приєднання на два роки пізніше, ніж з Естонією. Це є рівно пізніше на той самий строк, на який Естонія вступила до Ради Європи раніше Латвії. Також показово, що сам вступ Латвії до Європейського Союзу відбувся лише у 2004 р., тобто після того, як і ОБСЄ визнала ситуацію в сфері дотримання прав меншин в Латвії задовільною, а мандат місії ОБСЄ в Латвії закінчився.

Після прийняття Латвії до Євросоюзу проблеми в галузі прав меншин у цій країні не зникли повністю, що неодноразово спричиняло критику з боку офіційної Москви. Аналогічно протестам з російської сторони піддавалася і героїзація національних визволителів Латвії часів Другої світової війни. В даному контексті слід, в першу чергу, згадати встановлення у 2012 р. в латвійському місті Бауска пам'ятника «захисникам міста», які перешкоджали просуванню радянських військ у 1944 р., що спричинило дискусію не лише серед російськомовного населення Латвії, але й серед етнічних латишів [17].

Побоювання щодо можливості виникнення нової світової війни в якості основного виклику європейській безпеці було названо спільною цінністю Європи, яка свого часу, на думку авторів теорії регіональних безпекових комплексів, об'єднала західноєвропейські держави Євросоюзу. Побоюючись повторення подій другої чверті XX ст., західноєвропейські країни навмисно відмовилися від значної частини свого державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій на шляху європейської інтеграції.

Як показує практика, значна частина населення Латвії не поділяє поглядів на Другу світову війну, характерних для Західної Європи. Більше того, національний суверенітет для більшості жителів Латвії є більш значущою цінністю, ніж європейська інтеграція. Так, за даними

опитування 2012 р., 56% жителів країни виступали на підтримку суверенітету і проти поглиблення європейської інтеграції [18]. Таким чином, інтеграцію Латвії в соціально-культурну територіальну систему Євросоюзу не можна вважати завершеною.

Отже, найважливішими політичними елементами територіальної системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО і Європейський союз. Однак рівень співпраці Латвії як з іншими країнами в межах названих міжнародних інституцій, так і з останніми залишає бажати кращого. Наприклад, рівень співпраці Латвії з сусідніми Естонією та Литвою навіть знизився після вступу всіх трьох цих країн в НАТО.

ОБСЄ вже давно не висуває Латвії серйозних претензій з питань, пов'язаних з рівною участю вихідців з колишнього СРСР у цій країні в демократичному суспільному політичному процесі, а окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в Латвії у даній галузі наражаються на негативні оцінки латвійської еліти. Державний суверенітет залишається для переважної більшості громадян Латвії найбільш значущою цінністю, а ідеї щодо відмови від його частини на користь інституцій ЄС задля збереження миру на європейському континенті не сприймаються більшою суспільства.

Ця ситуація може свідчити про те, що Латвія залишається порівняно «молодою» учасницею територіальної системи європейської безпеки. Хоча країна й постала повноправним членом ОБСЄ ще у 1991 р., а до НАТО і ЄС вступила у 2004 р., її елітам і населенню ще належить пройти значний шлях до повної інтеграції в колективну систему європейської безпеки, в першу чергу, в соціально-культурному плані. Однак, така ситуація може свідчити і про те, що сама система європейської безпеки переживає на сьогодні болісний процес трансформації, зумовлений, в числі іншого, і чинником участі в ній Латвії. Коли цей період трансформації завершиться, територіальна система європейської безпеки вже не буде такою, як раніше.

Використані джерела та література

1. Обзор внешней политики Латвии: документ латвийского МИД, аналитическая справка, неофициальный перевод. Рига, 2012. С.3–5.
2. Концепция государственной обороны Латвийской Республики: неофициальный перевод. Рига, 2012. С.2–14.

3. Ozoliņa Ž. European Security and Defense Policy: The Latvian Perspective. *New Security Issues in Northern Europe: The Nordic and Baltic States and the ESDP* / ed. by C. Archer. N.-Y., 2008. P.115–138.
4. Latvijas Republikas Saeima. Par Ziemeļatlantijas līgumu (2.lasījums. Steidzams). 26.02.2004. URL: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040226/Balsoj/013.htm
5. Sapronas R. BALTBAT and Development of Baltic Defense Forces. *Baltic Defense Review*. 1999. No.2. P.55–70.
6. Kolga M. Quo Vadis, Baltic Defense Cooperation? *Estonian Foreign Policy Yearbook*. Tallinn: Eesti välispolitiika instituut, 2006. P.119–136.
7. МИД Латвии исключил размещение «гигантских баз НАТО» на территории страны. 05.09.2014. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/mid-latviiisklychil-razmeschenie-gigantskih-baz-nato-na-territorii-strany.d?id=44932342>
8. Российские эксперты: страны Балтии приблизят экономику России к европейской. 16.05.2003. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/rossijskie-eksperty-strany-baltii-priblizyat-ekonomiku-rossii-k-evropejskoj.d?id=5419154>
9. Lieģis I. Conditions Affecting Tactical Nuclear Weapons in Europe. *Latvian Foreign Policy Yearbook*, 2013 / ed. by A. Sprūds. Riga, 2014. P.36–43
10. Гущин В. Международное право на службе США. *Стратегия России*. 2014. №7. URL: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1404219598&archive=1403878805&start_from=&uca_t=14&
11. Nutt M. Kui Läti murdub, asutakse Eesti kallale. *Eesti Päevaleht*. 1996. 20. juuni
12. Māris Cepurītis: Ieskats Latvijas publiskā tēla veidošanā: EDSO piemērs. 25.10.2013. URL: <http://www.delfi.lv/news/comment/comment/maris-cepuritis-ieskats-latvijas-publiska-tela-veidosana-edso-piemers.d?id=43758238>
13. Birckenbach H. Is there a Role for International Organizations? The Case of the Russian Exclave Kaliningrad. *New Security Challenges as Challenges to Peace Research* / ed. by K. K. Khudoley. St. Petersburg, 2004. P.300–311.
14. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Opinion No.183 (1995) on the Application by Latvia for Membership of the Council of Europe. URL: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA95/Eopi183.htm>
15. Luxembourg European Council. Presidency Conclusions. 1997. No.SN400/97. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/032a0008.htm
16. Helsinki European Council. Presidency Conclusions. 1999. No.00300/1/99. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/ACFA4C
17. Lūk, tā izskatās piemineklis Bauskas aizstāvjiem pret otrreizējo padomju okupāciju. 18.09.2012. URL: <http://www.delfi.lv/aculiecinieks/news/novados/luk-ta->

izskatas-pieminekliis-bauskas-aizstavjiem-pret-otrtreizejo-padomjuokupaciju.d?id=42678042

18. 56% латвийцев хотят сохранения суверенитета, а не более тесной интеграции в ЕС и НАТО. 15.04.2012. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/56-latvijcev-hotyat-sohraneniya-suvereniteta-a-ne-bolee-tesnoj-integracii-es-i-nato.d?id=42283262#ixzz3L1noH5ww>

УДК 327:94(477)

Мартинов А. Ю.

ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПРОЕКТИ МІЖМОР'Я І ТРИМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (1991–2020 рр.)

Після завершення основних фаз розширення Євросоюзу та НАТО ключовими точками американської присутності в Європі стали країни «нової» Європи. Російська агресія проти України стимулювала появу в 2015 р. «Ініціативи трьох морів». Актуальним став проект «Балтійсько-Чорноморської вісі» (Міжмор'я). Цей регіон має низку неврегульованих міждержавних конфліктів. Відсутність спільного історичного досвіду заважає реалізації соціально-інженерного проекту створення нової регіональної або локальної наднаціональної ідентичності. На цей геополітичний простір «накладаються» різні міждержавні утворення, з різними ступенями внутрішньої інтегрованості та консолідованості: Європейський Союз, Центральноевропейська ініціатива, Організація Чорноморського економічного співробітництва. Додається конкуренція «старої» Європи та «нової» умовно проамериканської Європи. На цих протиріччях грає Росія. Мета статті полягає у порівнянні геостратегічних проектів «Міжмор'я» і «Тримор'я» з точки зору їхнього впливу на зовнішню політику України.

Ключові слова: Балтійсько-Чорноморська вісь, Ініціатива трьох морів, ЄС, НАТО, США, Україна.

Мартинов А. Ю. Геостратегические проекты Междуморья и Триморья во внешней политике Украины (1991–2020 гг.)

После завершения основных фаз расширения Евросоюза и НАТО ключевыми точками американского присутствия в Европе стали страны «новой» Европы. Российская агрессия против Украины стимулировала появление в 2015 г. «Инициативы трех морей». Актуальным стал проект «Балтийско-Черноморской оси» (Междуморье). Этот регион имеет ряд неурегулированных межгосударственных конфликтов. Отсутствие совместного исторического опыта мешает реализации социально-инженерного проекта создания новой региональной или локальной наднациональной идентичности. На это геополитическое пространство «накладываются» различные межгосударственные образования, с различными степенями внутренней интегрированности и консолидированности: Европейский Союз, Центральноевропейская инициатива, Организация Черноморского экономического сотрудничества. Добавляется конкуренция «старой» Европы и

«новой» условно проамериканской Европы. На этих противоречиях играет Россия. Цель статьи заключается в сравнении геостратегических проектов «Междуморье» и «Триморье» с точки зрения их влияния на внешнюю политику Украины.

Ключевые слова: Балтийско-Черноморская ось, Инициатива трех морей, ЕС, НАТО, США, Украина.

Martynov A. Geostrategic projects «Intermarium» and Three Seas Initiative in the foreign policy of Ukraine (1991–2020)

After the completion of the main phases of EU and NATO enlargement, the countries of the «new» Europe became the key points of the American presence in Europe. Russia's aggression against Ukraine stimulated the emergence of the «Three Seas Initiative» in 2015. The Baltic-Black Sea Axis (Mediterranean) project has become relevant. This region has a number of unresolved interstate conflicts. The lack of common historical experience hinders the implementation of a socio-engineering project to create a new regional or local supranational identity. Various interstate entities, with different degrees of internal integration and consolidation, are «superimposed» on this geopolitical space: the European Union, the Central European Initiative, and the Black Sea Economic Cooperation Organization. The competition of «old» Europe and «new» conditionally pro-American Europe is added. Russia is playing on these contradictions. The purpose of the article is to compare the geostrategic projects «Intermarium» and «Three-Sea» in terms of their impact on Ukraine's foreign policy.

Keywords: Baltic-Black Sea Axis, Three Seas Initiative, EU, NATO, USA, Ukraine.

Перші два десятиліття ХХІ ст. позначились складними та суперечливими тенденціями трансформації євроатлантичних відносин та радикальних змін розстановки сил у Європі. Символічний старт розвитку цих тенденцій дали теракти 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку та Вашингтоні. Відповіддю на це стали американські військові операції в Іраку й Афганістані. Європейська реакція на це була неоднозначною. Франція та Німеччина дистанціювались від війни в Іраку, натомість Польща та інші новобранці НАТО рішуче підтримали США. Це дало підстави тодішньому міністру оборони США Д. Рамсфельду вести мову про «стару» Європу, яка дистанціюється від США, та «нову» Європу, яка є американським надійним союзником. Зазначені тенденції розвивались на фоні розширення Євросоюзу.

У 2004 р. членами ЄС стали відразу десять нових держав: три балтійські Естонія, Латвія, Литва, чотири країни Вишеградської групи Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, балканська країна Словенія, а також середземноморські острівні держави Кіпр і Мальта. У 2007 р. членами ЄС стали ще дві балканські країни Болгарія і Румунія. Нарешті 2013 р. членом ЄС стала Хорватія. З геополітичної точки зору контроль

над Рімлендом (прибережною зоною) Євразії є ключовим для морської потуги (США). Реперними точками у цій системі є Балтійське, Адріатичне і Чорне моря. Тож не випадково, що 2015 р. адміністрація президента США Б. Обами висунула ініціативу співпраці під американською егідою держав, які належать до акваторії цих трьох європейських морів. Після президентської виборчої кампанії 2016 р. ця ініціатива де-факто стала двопартійною. Президент США Д. Трамп тричі вітав саміти в цьому форматі. Натомість для зовнішньої політики України пріоритетним стала участь у проекті розбудови транзитних можливостей Балтійсько-Чорноморської вісі. Російська гібридна війна проти України актуалізувала задачі взаємодії між країнами учасниками проекту «Ініціатива трьох морів» і проекту «Міжмор'я».

У липні 1950 р. аналізуючи ситуацію, яка склалась між двома світовими війнами, С. Бандера констатував, що «в часі між двома світовими війнами українська політична думка, український націоналізм теж не приділили належної уваги питанням чинного урухомлення в певній політичній системі ідеї співпраці націоналізмів поневолених націй. Більше того, в часі між двома світовими війнами, ворожими націоналістичні політичними силами, посилено ширились викривлені та фальшиві підмінки міжнародної співпраці в вигляді всіляких малих антант дрібних імперіалістів (Польща, Румунія, Чехо-Словаччина) – сателітів великих імперіалістичних потуг. Для взаємної ж імперіалістичної боротьби імперіалісти і вороги націоналізму висували для поневолених націй всілякі ідеї федерації, між морів, і т.п.» [1, с.216]. Нагадаємо, що ідею Міжмор'я, тобто партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів підтримували провідні польські політики Ю. Пілсудський, Ю. Бек. З тих пір у науковій літературі то затухали, то розпалювались знову дискусії з приводу місця «Центрально-Східноєвропейського простору» в Європі. Чи є це місце самодостатнім, чи це тільки «прокладка» між Німеччиною і Росією?

Геополітичний простір між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями постійно перебуває у фокусі уваги багатьох дослідників. На початку 1990-х рр. Українська республіканська партія актуалізувала ідею розбудови співпраці між країнами Балтійського і Чорного морів [2, с.2].

Однак до 2014 р. цей проект залишався на маргінесі зовнішньої політики України, яка відмовлялась брати участь у проекті створення «буферної зони» між Європою та Росією. Тож балтійсько-чорноморський союз більшою мірою був ідеалізованим міфом, аніж зовнішньополітичною реальністю [3, с.4]. Вітчизняний дослідник І. Загребельний у праці «Міжмор'я: майже втрачений шанс» наголошує, що мотивом для розвитку цього проекту є криза європейської інтеграції і російська загроза. Метою має бути подолання буферного статусу регіону між Балтійським і Чорним морями з урахуванням українського інтересу [18, с.18].

Американський зовнішньополітичний стратег Р. Хаас наголошує, що динаміка тенденцій розвитку ситуації на Близькому Сході та в Європі спонукали США до пошуку нових форматів взаємодії з партнерами по ЄС і НАТО [4, с.3]. В свою чергу Й. Гальтунг, аналізуючи головні тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин наголошує на стрімкій зміні конфігурації регіональних структур, що доповнюється посиленням тенденції до регіоналізації як своєрідної форми глокалізації [5, с.6].

Навіть після завершення основних хвиль розширення Євросоюзу країни, які належать до акваторій Балтійського, Адріатичного, Чорного морів є державами європейської периферії, а не центру [6, с.60]. У історіографії слушно наголошується, що скандинавські країни Північної Європи мають своєрідну власну модель розвитку, яка суттєво відрізняється від умовних адріатичної та чорноморської моделей європейської та євроатлантичної інтеграції. Із цієї точки зору між країнами трьох морів спостерігаємо більше демографічних, соціокультурних, економічних і політичних відмінностей [7, с.30].

Значення країн Адріатичного і Чорного морів для США обумовлюється їхньою близькістю до стратегічно важливого для США Близького Сходу [8, с.39]. Цікаво, що після зміни президентської адміністрації після виборів 2016 р. проект трьох морів був успадкований адміністрацією Д. Трампа [9, с.100]. Зрозуміло, що Євросоюз має власні уявлення про місце в об'єднаній Європі країн трьох морів. Позиціонування ЄС у цьому питанні обумовлено диспропорціями в економічному розвитку між країнами європейської Півночі та країнами європейського Півдня [10, с.30]. Зі свого боку Росія намагається монополізувати контроль над

азовсько-чорноморським регіоном і максимально послабити вплив у цьому регіоні США та країн НАТО [11, с.99]. Також у історіографії наголошується на незавершеності формування кордонів «розширеного» Євросоюзу та перспектив продовження розширення ЄС на Схід [12, с.125]. Потужним фактором, який впливає на політику США в регіоні «Трьох морів» є низка міждержавних конфліктів (Косово, Придністров'я, Крим, Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах) щодо яких ЄС і США мають різні точки зору стосовно алгоритму їхнього врегулювання [13, с.40]. За геополітичними межами «Трьох морів» залишається Каспійський регіон, де між стратегіями ЄС і США також можна спостерігати конкуренцію [14, с.50]. Загалом побіжний огляд наукової літератури засвідчує складну геостратегічну структуру проектів «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я».

На заваді консолідації держав Балтійського, Адріатичного та Чорного морів залишаються різні фактори. До історичних чинників належить їхня колишня приналежність до різних імперських утворень: Австро-Угорській, Російській та Османській імперіям. У постімперську добу даються взнаки віртуальні імперські кордони. Відсутність спільного історичного досвіду заважає реалізації соціально-інженерного проекту створення нової регіональної або локальної наднаціональної ідентичності. На цей геополітичний простір «накладаються» різні міждержавні утворення, з різними ступенями внутрішньої інтегрованості та консолідованості: Європейський Союз, Центральноевропейська ініціатива, Організація Чорноморського економічного співробітництва. Додається конкуренція «старої» Європи та «нової» умовно проамериканської Європи. На цих протиріччях грає Росія. Так само незрозуміло, чи не є обидва проекти кон'юнктурними для чинних правлячих політичних еліт у цих країнах, а також чи наявні політичні еліти, здатні реалізувати цей проект.

Джерельна база статті ґрунтується на документах самітів «Ініціативи трьох морів», які відбулися 6 липня 2017 р. у Варшаві, 17-18 вересня 2018 р. у Бухаресті, 5-6 червня 2019 р. у Любляні, 19 жовтня 2020 р. у Таллінні [15].

Мета статті полягає в порівнянні геостратегічних проектів «Міжмор'я» та «Тримор'я» з точки зору їхнього впливу на зовнішню політику України.

У 2015 р. адміністрація президента США Б.Обами висунула «Ініціативу трьох морів»: Балтійського, Чорного, Адріатичного (Австрія, Болгарія, Хорватія, Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Румунія, Угорщина). Фундамент цієї ініціативи для США становить системна військово-політична присутність у Польщі (військові бази системи протиракетної оборони), Косово (стратегічна військова база «Бондстіл»), Болгарія і Румунія (американські бази протиракетної оборони та військово-морські бази у Варні та Констанці). З цієї точки зору «Ініціативу трьох морів» можна розглядати як політичне підсилення євроатлантичної солідарності.

Ключову інтегруючу роль у обох проектах «Ініціатива трьох морів» і «Міжмор'я» відіграє Польща. Варшава за останні два десятиліття перетворилась на важливого партнера Вашингтону, а після виходу Великої Британії з ЄС Польща стане головним та найбільш послідовним партнером США серед країн ЄС. На нашу думку, важливий вплив на тенденції розвитку обох геостратегічних проектів має регіональна політика Євросоюзу.

Зокрема, ініціатива «Північного виміру» в політиці Євросоюзу була висунута у вересні 1997 р. на конференції у м. Рованіємі (Фінляндія), присвяченій проблемам розвитку регіону Баренцове море. Вступ 1995 р. Швеції та Фінляндії до ЄС означав появу у ЄС північного виміру. У грудні 1998 р. на віденській зустрічі глав держав ЄС північний вимір був визнаний напрямком зовнішньої та прикордонної політики ЄС. У червні 1999 р. у Кельні було затверджено концепцію «Північного виміру». Партнерами були названі ЄС, Ісландія, Норвегія, РФ. Учасниками процесу є Рада держав Балтійського моря, Рада Баренцове/Євроарктичного регіону, Арктична рада. З 2007 р. фінансування проектів «Північного виміру» здійснюється за програмою фінансових інструментів європейської політики добросусідства. Пріоритетами названо: екологічну та ядерну безпеку, співробітництво в енергетичній сфері, розвиток прикордонної транспортної інфраструктури, охорона здоров'я, збереження традиційного укладу життя мало чисельних народів півночі, розвиток зв'язків між дослідницькими інститутами регіону. Також пріоритетною визнана взаємодія з Калінінградською обл. РФ. Більшість проектів були

деклараціями про наміри зосередити діяльність «Північного виміру» на північно-західній частини РФ.

Після 2014 р. більшість ініціатив підпали під режим санкцій. Не випадково «Ініціатива трьох морів» з'явилась 2015 р. не в останню чергу як американська відповідь на початок російської гібридної війни проти України. Згадана ініціатива також має сприяти стабілізації становища на Балканах.

Процес європеїзації балканського регіону відбувається дуже складно. Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Македонією, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму «Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation – CARDS», яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС. Фактично ЄС і США докладають спільні зусилля задля європеїзації та євроатлантизації балканських країн.

Геостратегічні проекти «Ініціативи трьох морів» і «Міжмор'я» відіграють помітну роль у процесі подальшого просування ЄС на Схід, що зустрічає опір Росії. У травні 2009 р. ЄС затвердив програму «Східне партнерство» як особливий вимір європейської політики сусідства. Її метою проголошувалась активізація руху східноєвропейських і кавказьких країн до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Перший саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі у складі 27 країн ЄС, Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, України. Росія вважає, що «Східне партнерство» перетворилось на «партнерство проти Росії».

Також варто зауважити, що у чорноморському регіоні існує ще одна регіональна структура, діяльність якої де-факто була заморожена російською агресією проти України. Нагадаємо, що в червні 1998 р. у Ялті було підписано статут Чорноморського економічного співробітництва, який набув чинності 1 травня 1999 р. Учасниками ОЧЕС стали Азербайджан, Албанія, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна. Двічі на рік збирається рада міністрів закордонних справ країн-членів ОЧЕС. Головними напрямками діяльності є сприяння регіональній торгівлі, підвищення ефективності роботи транспортних систем (створення Чорноморської кільцевої автостради), розвиток енергетики. Проект Чорноморської кільцевої автостради підтримується ЄС у рамках проекту транзиту Європа – Кавказ – Азія. У 2007 р. ЄС щодо ОЧЕС прийняв документ під назвою «Чорноморська синергія». Однак після 2014 р. ці проекти перебувають у замороженому стані.

Розбудові Балтійсько-Чорноморської вісі також перешкоджає білорусько-російська Союзна держава. Зважаючи на ці тенденції, Євросоюз намагається максимально посилити свій східний кордон. Особливо це важливо, зважаючи на міграційну кризу. 15 лютого 2003 р. було затверджено Регламент ЄС, який замінив Дублінську конвенцію. Відповідальність за надання політичного притулку покладалась на країну, де легально проживав родич претендента на цей статус. Було створено дактилоскопічну базу даних відбитків пальців претендентів на притулок [16, с.158]. У жовтні 2008 р. було затверджено п'ять основних напрямів імміграційної політики ЄС: 1) на рівні ЄС створюється агентство охорони зовнішніх кордонів FRONTEX, 2) створення блакитної карти для запрошення в ЄС висококваліфікованої робочої сили, 3) скорочення притоку некваліфікованої іноземної робочої сили, запобігання торгівлі людьми, 4) введення з 2010 р. спільної системи надання притулку, 5) підтримка країн, які експортують емігрантів.

Агенція FRONTEX запрацювала у Варшаві в 2005 р. У її задачі входить координація оперативних дій держав-членів з охорони зовнішніх кордонів, аналіз загроз і ризиків на зовнішніх кордонах, надання допомоги в навчанні персоналу національних прикордонних служб, депортація

нелегалів [17, с.18]. Адміністрація Д. Трампа посилалась на європейський досвід протидії нелегальній міграції, аргументуючи побудову прикордонного муру з Мексикою.

Водночас ключовим питанням для США щодо обох проєктів «Ініціатив трьох морів» і «Міжмор'я» є геостратегія газопроводів і нафтопроводів. На Балтійському морі США протистоять російському проєкту «Північний потік-2». На Чорному морі та Адріатичному морі США протидіють ще одному російському проєкту «Південний потік». Натомість американською альтернативою вважається розбудова терміналів для прийому американського скрапленого газу. Не менш важливе стратегічне значення обох проєктів для США має геостратегічна фрагментація Євразії, послаблення зв'язків Євросоюзу з Росією та Китаєм і надання нового імпульсу євроатлантичному співробітництву.

Адміністрація Д. Трампа дистанціювалась у 2017–2020 рр. від домінуючої ролі в НАТО, вимагаючи від європейських партнерів більших військових витрат. Однак пандемія коронавірусу внесла свої корективи.

Перший удар пандемії по проєкту європейської інтеграції було завдано по чотирьом свободам: руху капіталу, товарів, робочої сили, послуг. Зупинення виробництва під впливом пандемії означатиме як недостатню пропозицію, так і надто низький попит. Карантинні заходи розкололи Спільний ринок на «національні контейнери». Монетарний союз переживав серйозну кризу і до пандемії. Наступного удару по європейській солідарності завдала криза з нелегальними мігрантами. Гуманітарною кризою скористалися популісти. Вихід Великої Британії з ЄС, який офіційно відбувся на початку 2021 р., створив велику прогалину у бюджеті ЄС

Сучасний політичний дискурс пропонує європейський оптимістичний і європейський песимістичний сценарії розвитку подій. Європейська республіка децентралізована (європейські регіони), пост-національна, парламентсько-демократична та соціальна. Це стосується можливого повороту від проєкту «Сполучених Штатів Європи» до «Європейської республіки». Нова Європа вимагає нового політичного мислення без популізму та націоналізму. Ліберальний Євросоюз зіштовхнувся з національно-популістським викликом. Європейська

республіка має опинитись у центрі трикутника: лібералізму (свобода), соціалізму (рівність) і націоналізму (братерство). У цьому сенсі «Ініціатива трьох морів» має для зовнішньої політики США щодо Євросоюзу й інструментальне значення як формат організації двостороннього і багатостороннього співробітництва як альтернативи зв'язкам із «конфедеративним ядром» ФРН і Франції в ЄС.

Актуалізація традиційних регіональних проектів на зразок «Балтійсько-Чорноморської вісі», а також поява відносно нових регіональних проектів на кшталт «Ініціативи трьох морів» є закономірним наслідком швидкої трансформації європейської системи міжнародних відносин. Внаслідок цього виникає нова архітектура європейського континенту, органічно доповнюються новими структурами вже існуючі європейські союзи та міждержавні організації. Ставлення суб'єктів європейської системи міжнародних відносин до зазначених регіональних проектів є різним.

Європейський Союз умовно «не помічає» американського проекту «Ініціатива трьох морів» та ще більш прохолодно ставиться до проекту «Міжмор'я». Це не дивно, адже обидва проекти трансформують гомогенність європейського простору, контрольованого ЄС. До того ж обидва проекти конкурують з існуючими регіональними ініціативами ЄС та ускладнюють трансатлантичний діалог ЄС і США. Наднаціональні еліти Євросоюзу тільки приступають до осмислення зазначених тенденцій. Натомість для національних еліт нових країн-членів ЄС, які географічно розташовані у регіоні від Балтійського до Адріатичного і Чорного морів, обидва проекти є додатковою гарантією американської присутності в Європі. Це тим більш важливо, що «Ініціатива трьох морів» де-факто стала двопартійним проектом американської політичної еліти. Росія реагує насамперед на ініціативу «Міжмор'я», яку вважає черговою спробою вибудувати «санітарний кордон» між Росією та Євросоюзом.

За відсутності швидкої превентивної дипломатії зберегти чинний порядок важко. Якщо одні країни нарощують м'язи і готові вдатися до сили, а інші слабшають або меншою мірою готові вдатися до сили, тоді простір дипломатичного маневру скорочується. Економічна взаємозалежність не гарантує миру. Державу робить слабкою те, що вона

не контролює ситуацію всередині країни. Неспроможна держава – це крайній випадок слабкої держави, де уряд втратив фактичну владу, що призвело до хаосу і появи різних збройних загонів та ополчення, які перебрали реальну владу в частині країни. Дипломатичний процес віддзеркалює реальну ситуацію, а не міняє її.

17 травня 2021 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння між МЗС України, Грузії і Молдови щодо започаткування поглибленого співробітництва з питань європейської інтеграції – Асоційованого тріо [19, с.1]. Ця ініціатива інституційно поєднує прифронтові причорноморські держави світової гібридної війни Росії проти Євроатлантичного простору з ЄС і НАТО.

З початком пандемії коронавірусу світ занурився в гібридну глобальну війну. Визначальними тенденціями стали: падіння цін на нафту та газ, початок циклічної економічної рецесії, погіршення військово-політичного становища в ключових регіонах, розпад системи контролю за озброєннями, загострення американсько-китайського протистояння. Початок глобальної системної кризи охопило епідеміологічні, економічні, політичні, військово-стратегічні, цивілізаційні виміри світової політики. Структурна криза світової економіки супроводжується соціально-політичною нестабільністю, посиленням політичного радикалізму та популізму, активізацією наступу авторитарних тенденцій, а також актуалізацією ризиків повернення гарячих фаз регіональних конфліктів. Дедалі більше політизуються економічні процеси в світі. Чим більшим є ризик глобального американсько-китайського збройного зіткнення, тим частішими стали процеси загострення локальних регіональних конфліктів.

9 травня 2021 р. у Страсбурзі відкрилась міжурядова конференція, присвячена темі «майбутнього Європейського Союзу». Заплановано, що цей форум працюватиме рік і до травня 2022 р. має подати рекомендації щодо удосконалення існуючої нормативно-правової системи функціонування Євросоюзу. Попередня така конференція працювала в 2003–2004 рр. і виробила першу спільну конституцію Євросоюзу, яка навіть була підписана 29 жовтня 2004 р. у Римі, тобто вже після історичного розширення ЄС, яке відбулося 1 травня 2004 р. Тоді кількість країн-членів ЄС була доведена до 25, у 2007 р. після вступу Болгарії та

Румунії їх стало 27, а в 2013 р. після вступу Хорватії – 28 країн-членів. Однак доля першої спільної конституції ЄС виявилась нещасливою. На референдумах у травні-червні 2005 р. вона була відхилена у Франції та Нідерландах. Після цього в 2007 р. прийняли Лісабонський договір реформ, який наразі є головним нормативним договором ЄС. Цей документ не вирішив ключових проблем: скасування національного права вето, верховенства наднаціонального законодавства над національним, запровадження спільної для зони євро податкового порядку, створення європейської армії.

Негараздів економіці країн-членів додала пандемія коронавірусу й амбіційні плани запровадження до 2045 р. «кліматично нейтральної» економіки. Водночас залишається черга країн, які навпаки сподіваються увійти до Євросоюзу. ЄС веде переговори про вступ з Албанією, БіГ, Північною Македонією, Сербією, Чорногорією, Туреччиною. Кожна з цих країн має власні проблемні питання на шляху до ЄС. Заклик Хорватії та Словенії швидко прийняти до ЄС усі балканські країни, аби уникнути ризиків нових регіональних конфліктів, не був почутий у Брюсселі. Це не дивно, адже ЄС наразі не має зайвих ресурсів, аби абсорбувати ці бідні країни до свого складу. Натомість Туреччина, яка принаймні останні 20 років будує «неоосманську Туранську імперію» взагалі має гостро проблемні відносини з ЄС, постійно конфліктуючи, зокрема, з Грецією та Кіпром, маючи розбіжності з ЄС щодо сирійської та лівійської політики.

Зрозуміло, що підходи наразі 27 країн-членів (після виходу Великої Британії) абсолютно різні. Навіть у країнах-засновницях посилюються європейські скептичні настрої. У Нідерландах праві популісти ведуть мову про необхідність повторення британського досвіду виходу з ЄС. У Франції на такому виході наполягає лідерка найбільшої опозиційної партії «Національний альянс» Марін Ле Пен. У ФРН правоконсервативна партія «Альтернатива для Німеччини» пішла на вибори до бундестагу 2021 р. із програмним положенням щодо проведення референдуму про вихід ФРН з ЄС. В Італії тема виходу з ЄС популярна у середовищі популістів різної ідеологічної орієнтації.

Навіть країни «ядра» Євросоюзу – Франція та Німеччина дуже складно виробляють спільну позицію щодо подальших кроків на шляху

розвитку процесу європейської інтеграції. Президент Франції Е. Макрон вимушений рахуватись з наближенням дати президентських виборів, які мають відбутись у травні 2022 р. Тому Е. Макрону не вистачає політичної харизми та політичного авторитету, аби стати новим неформальним лідером ЄС. Цю функцію з перемінним успіхом виконувала канцлерка ФРН А. Меркель, але після вересневих 2021 р. виборів до бундестагу вона йде з великої політики. Якою буде позиція нової урядової коаліції, яка після виборів сформується у ФРН, це велике питання. Такою розмитотою позицією країн «ядра» ЄС користуються країни «нової» Європи.

Нагадаємо, що поняття «нова» Європа під час підготовки до інтервенції у Іраку навесні 2003 р. ввів тодішній міністр оборони США Д. Рамсфельд. «Новими європейцями» він назвав новобранців НАТО – Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Словенію, Хорватію, Естонію, Латвію, Литву, Болгарію і Румунію. Ці країни послідовно підтримали США. Натомість ФРН і Франція зайняли обережну позицію, за що отримали ярлик «стара» Європа.

Між нинішніми «ноюю» та «старою» Європою зберігається ціннісна різниця. Якщо країни «ядра» ЄС не виключають подальшого обмеження національного суверенітету на користь наднаціональних органів майбутньої «європейської республіки», то Польща, Чехія та Угорщина не погодили навіть планів приєднання до зони євро, зберігаючи національні грошові одиниці як символ суверенітету. Польща й Угорщина мають вже тривалу історію протистояння з судовою системою ЄС, яка навіть наполягає на запровадженні європейських санкцій проти Варшави та Будапешту за регулярну відмову виконувати настанови європейських органів з ключових політичних та економічних питань.

Перманентним головним болем для ЄС залишаються Болгарія та Румунія. Наприклад, троє парламентських виборів у Болгарії впродовж 2021 р., оскільки жодна партія не могла сформувати новий уряд, що не додає внутрішньополітичної стабільності та авторитету країні на міжнародній арені. У тривалому «кліні» перебувають відносини ЄС з Румунією. Суд Євросоюзу у травні 2021 р. зажадав від Бухаресту забезпечити незалежність судової системи країни. Але навіть загроза європейських санкцій досі не зачистила румунську еліту від корупціонерів.

Наведені факти свідчать, що Євросоюз складно переживає кризові явища. Великі збитки, яких зазнали економіки країн-членів внаслідок пандемії, ніяк не компенсовані і немає перспектив на це. Зокрема, під тиском адміністрації Дж. Байдена ЄС відмовився ратифікувати угоду про створення зони вільної торгівлі з Китаєм. Натомість угода про створення трансатлантичної ЗВТ між ЄС і США потребує суттєвого доопрацювання, зважаючи на нинішні тенденції глобальної економічної кризи.

Таким чином намітились суттєві та принципові розбіжності між країнами-членами ЄС щодо спільного майбутнього. Попри внутрішньополітичні негаразди, ФРН і Франція, точніше їхні правлячі еліти, вимагають переходу до «європейської республіки» (з фактичним скасуванням національного суверенітету на користь наднаціональних органів влади, введенням спільного оподаткування для зони євро, створенням європейської армії). Але ці ідеї викликають алергію у країн «нової» Європи. Їм ближче британська позиція щодо відмови від проекту «Сполучених Штатів Європи» та заміни його проектом спільного європейського ринку. Утім, історія розвитку європейської інтеграції довела, що без політичної надбудови у вигляді наднаціональних органів влади, цей Спільний ринок банально не може працювати. Зокрема, й пандемія показала, що наднаціональні органи влади ЄС були фактично паралізовані, локдаун де-факто скасували «чотири європейські свободи». Хіба що капітали, як завжди, почувалися добре. Але конфлікт між спекулятивним фінансовим капіталом і промисловим капіталом ніхто не скасовував не тільки у США, а й у ЄС.

Зважаючи на характер і глибину існуючих протиріч, скоріше за все, у травні 2022 р. конференція не зможе подати узгоджений проект подальшого розвитку ЄС. Ймовірним компромісом може бути перехід на «аварійний» варіант європейської інтеграції «багатьох швидкостей». Тобто де-факто Євросоюз диференціюється на зони досягнення різних якостей інтеграційного процесу. «Ядро» каролінгської Європи (Німеччина, Франція, Італія, країни Бенілюксу) можливо створять щось на кшталт «Європейської республіки». Країни Піренейського півострову (Іспанія, Португалія), скандинавські та балтійські країни (Швеція, Данія, Естонія, Латвія, Литва) тяжітимуть до британсько-американської сфери впливу в

Європі. Австрія, країни Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), можливо Словенія та Хорватія створюють неформальну «Австро-угорську імперію 2.0». Решта Балкан, включно з Грецією, Кіпром та Мальтою ризикують опинитись у зоні турбулентності.

Невизначеність з подальшою долею проекту європейської інтеграції «заморожує» де-факто процес подальшого розширення Євросоюзу. Надто конфліктна практика поділу субсидій склалась в ЄС, аби долучати до цього процесу нових реципієнтів. Також ускладнюється для України процес гіпотетичного перегляду невідгідних для національної економіки положень Угоди про ЗВТ 2014 р. Звичайно, вікно можливостей може як відкритись і тоді треба буде швидко скористатись з цієї нагоди, так і закритись наглухо. Це вимагає від української дипломатії посилення прогностичної функції у процесі реалізації концепції європейської інтеграції України.

Використані джерела та література

1. Бандера С. Фронт поневолених націй. *Степан Бандера. Перспективи української революції*. Київ: Фоліо, 2021. 664 с.
2. Збруч А. Ідея Балто-Чорноморського союзу (Міжмор'я): історія та перспективи. URL: <https://www.pravyysektor.info/prosvitnyctvo/orientyry/idea-balto-chornomorskogo-soyuzu-mizhmorya-istoria-ta-perspektyvy>
3. Волович О. Балто-Чорноморський союз: міф чи реальність? URL: <https://www.chornomorka.com/archive/21725/a-7635.html>
4. Хаас Р. Новый Ближний Восток/ URL: https://www.globalaffairs.ru/number_7755
5. Гальтунг Й. Десять тенденций, меняющих мир. URL: https://www.globalaffairse.ru/number_15276
6. Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. №2. С.58–67.
7. Воронов К. Северные страны в трансатлантическом пространстве: проверка на прочность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. №3. С.27–35.
8. Гаджиев К. Большие трещины на «Великой шахматной доске». *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. №1. С.29–42.
9. Приходько О., Смирнов П. Президентство Д. Трампа: новизна и преемственность в американской стратегии. *Вестник МГИМО*. 2018. №6. С.81–109.

10. Шейнис В. Европейский Союз в динамике политического пространства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. №9. С.26–36.
11. Гудев П. Азово-Черноморский регион: новые политико-правовые реалии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. №10. С.91–102.
12. Князев Ю. Десятилетие политики ассимиляции: Восточное партнерство в политике ЕС. *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. №11. С.122–126.
13. Приходько О. Конфликтные интересы в политике Д. Трампа и коллизии во взаимоотношениях союзников. *США и Канада: экономика, политика, культура*. 2020. №1. С.32–54.
14. Гагелашвили Н. Особенности политики Евросоюза в Закавказье и позиция Вашингтона. *США и Канада: экономика, политика, культура*. 2020. №2. С.43–60.
15. 3 Seas Initiative Summit. URL: <https://www.three.si>
16. Busek Erhard, Mikulitsch Werner. Die Europäische Union auf dem Weg nach Osten. Klagensfurt: Wieser Verlag, 2003. 258 s.
17. Тимофеев П. Влияние миграционного кризиса в Европе на отношения ЕС и Турции. *Вестник МГИМО*. 2016. №2. С.62–71.
18. Загребельний І. Міжмор'я: майже втрачений шанс. К., 2019. 348 с.
19. Асоційоване тріо. URL: <https://www.mfa.gov.ua/news/memorandum-pro-vzaemorozuminnya-mizh-mzs-ukrainy-gruzii-moldovy-shodo-zapochtkuvannya-pogliblenogo-spivrobitnyztva-z-pytan-evropejskoyi-integratii-asozijovanogo-trio>

УДК 94: 327(478)

Добровольська А. Б.

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті досліджено основні етапи еволюції зовнішньої політики Республіки Молдова періоду незалежності. В історичному контексті розглянуто формування підходів Кишиневу щодо позиціонування країни у міжнародних відносинах. Проаналізовано чинники формування зовнішньополітичної стратегії та особливості міжнародної взаємодії РМ, які супроводжували демократичний транзит країни пострадянського періоду. Зроблено висновок, що трансформаційний процес в Молдові, знаходив свій прояв у зовнішньополітичній невизначеності, впливаючи на взаємодію країни як з партнерами на пострадянському просторі, так і з державами трансатлантичного блоку. Визначено, що відсутність загальнонаціонального консенсусу в Республіці з питань конфігурації зовнішньополітичної стратегії

приводить до конфронтації політичних сил з протилежними геополітичними орієнтаціями, що не дозволяє у повній мірі використовувати потенціал як європейської, так і євразійської інтеграції в реалізації національних інтересів держави.

Ключові слова: Республіка Молдова, період незалежності, пострадянський простір, міжнародні відносини, зовнішня політика, інтеграційна стратегія.

Добровольская А. Б. Этапы эволюции внешней политики Республики Молдова периода независимости

В статье исследованы основные этапы эволюции внешней политики Республики Молдова периода независимости. В историческом контексте рассмотрено формирование подходов Кишинева относительно позиционирования страны в международных отношениях. Проанализированы факторы формирования внешнеполитической стратегии и особенностей международного взаимодействия РМ, которые сопровождали демократический транзит страны постсоветского периода. Сделан вывод о том, что трансформационный процесс в Молдове, находил свое проявление во внешнеполитической неопределенности, влияя на взаимодействие страны как с партнерами на постсоветском пространстве, так и с государствами трансатлантического блока. Определено, что отсутствие общенационального консенсуса в Республике по вопросам конфигурации внешнеполитической стратегии приводит к конфронтации политических сил с противоположными геополитическими ориентациями, что не позволяет в полной мере использовать потенциал как европейской, так и евразийской интеграции в реализации национальных интересов государства.

Ключевые слова: Республика Молдова, период независимости, постсоветское пространство, международные отношения, внешняя политика, интеграционная стратегия.

Dobrovolskaya A. States of evolution of foreign policy of the Republic of Moldova of the independence period

The article examines the main stages of the evolution of foreign policy of the Republic of Moldova during of the independence period. In the historical context, the formation of Chisinau's approaches to the country's positioning in international relations is considered. The factors of formation of the foreign policy strategy and features of the international interaction of the Republic of Moldova which accompanied the democratic transit of the country of the post-Soviet period are analyzed. It is concluded that the transformation process in Moldova has manifested itself in foreign policy uncertainty, affecting the country's interaction with both partners in the post-Soviet space and with the countries of the transatlantic bloc. It is determined that the lack of a national consensus in the Republic on the configuration of foreign policy strategy leads to a confrontation of political forces with opposite geopolitical orientations, which does not allow to fully use the potential of both European and Eurasian integration in are national interests.

Keywords: Republic of Moldova, period of independence, post-Soviet space, international relations, foreign policy, integration strategy.

Наслідком глобальних трансформацій на рубежі 80–90-х років ХХ ст., стали кардинальні зміни у світовій системі. Закінчення доби «холодної війни» періоду біполярності змінило долю не тільки Центрально-Східної Європи, а й усього світу. Пожвавлення руху капіталів,

прискорення розвитку інформаційних технологій, поширення принципів ринкової економіки посилили взаємозалежність країн і регіонів сучасного світу. Формування зі все більш взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік єдиного господарського механізму, яке набувало в окремих сферах і секторах глобальних масштабів, вимагало посилення міжнародної взаємодії на основі процесів кооперації, інтеграції та регіоналізації, що стало об'єктивною реакцією на тенденції ослаблення національного суверенітету.

Теоретичне осмислення напрямів і пріоритетів еволюції зовнішньої політики в умовах посилення взаємозалежності сучасного світу, їх передумов, завдань і перспектив набуло актуального значення для політологів, економістів та істориків. Існує значний пласт літератури з теорії трансформації простору Євразії, яка стосується загальнорегіональних проєктів, або розглядає окремі проблеми міжнародного співробітництва [1–10]. Водночас визначення взаємозв'язку трансформації нових незалежних держав пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, зокрема щодо характеру внутрішньополітичної та соціально-економічної мотивації окремих пострадянських країн в еволюції їх зовнішньополітичної стратегії у певні історичні періоди, а також дослідження тенденцій і перспектив розвитку цього процесу тільки підвищили свою актуальність.

Етапи складного та суперечливого процесу трансформації пострадянського простору були пов'язані як з пошуком консенсусу інтересів колишніх союзних республік по взаємній підтримці економічного розвитку, так і з консолідацією зусиль щодо забезпечення регіональної взаємодії та протистояння внутрішнім і зовнішніми загрозами політичній стабільності.

З набуттям новими незалежними країнами суверенітету зростала актуальність пошуку нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході та Сході. Пострадянські держави постали перед вибором – почати процес формування нового рівня взаємодії у межах колишнього СРСР, або включитися в уже існуючі регіональні та позарегіональні структури. Поступове наповнення

суверенітету держав, що утворилися на пострадянському просторі, реальним змістом проявляло себе їхнім політичним вибором.

Трансформація системи міжнародних відносин останніх десятиліть створила складну геополітичну реальність для Республіки Молдова: перебуваючи на перетині інтересів двох центрів сили – ЄС і НАТО, з одного боку, і Російської Федерації – з іншого боку, Молдова з початку періоду незалежності демонструвала досить мінливу зовнішньополітичну стратегією – пріоритети країни щодо центрів сили та ініційованих ними інтеграційних проектів неодноразово змінювалися.

З моменту проголошення Республіки Молдова еволюція її зовнішньої політики пройшла ряд етапів розвитку, визначених зусиллями по ствердженню незалежності держави та просуванню національного інтересу, починаючи від юридичного оформлення суверенності і встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами світу до інтеграції в систему міжнародних відносин.

До першого етапу можна віднести період 1990–1999 рр., початок якого співпав з руйнацією радянської держави та пов'язаних з нею структур. У цей період формування зовнішньої політики Молдови визначалося процесами її суспільно-політичної модернізації, під час яких створювалися інститути громадянського суспільства та закріплювалися основи демократичних перетворень.

Політичний транзит, який здійснювали нові незалежні держави, передбачав переведення колишньої форми правління й державного устрою, радянського періоду в нову якість. Основний зміст трансформаційних процесів, що відбувалися в Молдові, полягав у перетворенні тоталітарно-авторитарної системи з усіма її інститутами, структурами та відносинами на демократичну.

Початок державного будівництва в Молдові поклало проголошення республіканського суверенітету (23 червня 1990 р.) і, відповідно, відмова від участі у всесоюзному референдумі про збереження СРСР. 27 серпня 1991 р. було прийнято Декларацію про незалежність Республіки Молдова, яка створила правове підґрунтя ствердження країни на світовому рівні, встановлення міжнародних зв'язків, просування національних інтересів. Республіка Молдова стала суб'єктом міжнародного права на основі

визнання її іншими країнами та встановлення дипломатичних відносин, членства у міжнародних структурах. Створювалися відповідні державні інституції, дипломатичний корпус і дипломатична служба, система підготовки фахівців міжнародних відносин.

Згодом перед урядом нової незалежної держави постала задача відтворення політичної нації зі своїми міфами й наративами, вирішення якої мало сприяти легітимізації незалежного існування країни та консолідації суспільства. У цей період активна діяльність різноманітних громадських організацій, які виступали за відродження і демократизацію Молдови, заклала основи плюралізму та багатопартійності в країні. Водночас значний ступінь ціннісного розколу суспільства РМ став чинником її зовнішньополітичної невизначеності, оскільки місцеві патріотичні рухи періоду «перебудови» прагнули до виходу зі складу Радянського Союзу не заради утворення молдовської держави, а для об'єднання з сусідньою Румунією.

Молдова опинилася у ролі об'єкта світового геополітичного процесу, який сторони цього протистояння намагалися включити у сферу своїх інтересів. Бухарест проводив активну зовнішню політику у східному напрямку – плани Румунії щодо створення єдиного економічного та цивілізаційного простору на основі історично близьких їй територій були більш амбітні, ніж Росії і проявлялися більш рішучо.

Коливання між східнослов'янськими республіками й Румунією в перші роки здобуття незалежності спровокували в РМ бурхливі та суперечливі події, що супроводжувалися політико-економічною нестабільністю. Оскільки регіони на сході й півдні Молдови (Придністров'я та Гагаузія) були історично чужі Румунії і не підтримували ідею побудови унітарної мононаціональної держави на основі румунського етносу, накопичений конфліктний потенціал згодом перейшов у військове протистояння, яке вдалося зупинити лише завдяки втручання міжнародних посередників.

Спроба наведення молдовською владою «конституційного порядку» в ПМР, у березні-червні 1992 р., у ході якої Румунія надавала військову підтримку Кишиневу, а Росія Тирасполю, призвела до поділу країни по лінії Дністра. З цього часу Республіка Молдова та невизнана

Придністровська Молдавська Республіка почали розвиватися за власною логікою державного будівництва, вибудовуючи індивідуальну зовнішньополітичну стратегію.

27 лютого 1994 р. у Молдові відбулися перші демократичні парламентські вибори на багатопартійній основі, а 8 лютого 1995 р., незважаючи на відсутність консолідованої позиції національних еліт з приводу зовнішньополітичного курсу країни, була прийнята Концепція зовнішньої політики Республіки Молдова у якій було закріплено принцип постійного нейтралітету, згідно з яким РМ декларувала зобов'язання не брати участь в збройних конфліктах, у військово-політичних формуваннях або політико-економічних союзах, спрямованих на підготовку до війни з метою недопущення розташування на своїй території іноземних військових баз, а також брала на себе зобов'язання не виробляти і не допускати обороту ядерних озброєнь.

У концептуальному плані зовнішньополітичні пріоритети молодой держави повною мірою відповідали геополітичним реаліям того часу, в рамках яких основним напрямком зовнішньої політики Республіки Молдова визначалася «співпраця з країнами СНД з метою встановлення взаємовигідних зв'язків у політичній, економічній, науково-технічній і культурній сферах». З урахуванням «геополітичного положення» РМ, особлива роль у рамках Співдружності відводилася двостороннім відносинам із Російською Федерацією, Україною та Білоруссю, «характер і рівень яких визначав ступінь політичної стабільності та економічного розвитку» Молдови. Концепція передбачала «створення спільного економічного простору, заснованого на принципах ринкової економіки» на просторі СНД [11].

Основним пріоритетом зовнішньої політики на цьому етапі став розвиток двосторонніх міждержавних відносин і співробітництво з країнами-членами СНД, спрямований на підтримку традиційних коопераційних зв'язків, які склалися на пострадянському просторі у попередній період, що було економічно виправдано та відповідало основним завданням молодой держави початкового періоду незалежності.

Другий етап (1999–2005) характеризували спроби удосконалити концепцію зовнішньої політики Республіки Молдова, пристосовувавши її як

до нових геополітичних реалій, які позначилися поживанням процесів регіоналізації на євразійському континенті, так і до вирішення нагальних потреб національної економіки, що згодом проявило себе політикою багатовекторності.

Наповнення суверенітету молодій державі, реальним змістом вимагало зміцнення її політико-економічного становища й перед РМ постало завдання більш глибокої інтеграції країни в систему міжнародних відносин. Виходячи з національних інтересів і політичної кон'юнктури, починаючи з 1999 р. керівництво Молдови, відповідно з прагненням проводити «гнучку і зважену зовнішню політику» [11], концентрує зовнішньополітичні зусилля на процесі налагодження зв'язків із регіональними лідерами.

Оскільки в цей період при владі і в Кишиневі, і в Бухаресті знаходились правочентристські партії, які виступали за тісну співпрацю між двома країнами (в Румунії – партії, що входили в Демократичну конвенцію Румунії (1991–2000); у Молдові – альянс «За демократію і реформи» (1998–2001), політичний діалог Молдови та Румунії розширювався на всіх рівнях (глав держав, парламентів, урядів). У квітні 2000 р. сторони парафували Договір про привілейоване партнерство та співробітництво Республіки Молдова і Румунії. Згодом Румунія стала другим за значимістю після Росії торговим партнером Молдови, що зокрема позначилося інфраструктурними проектами, відбулося підключення РМ до румунської енергосистеми.

З часу затвердження Програми діяльності уряду І. Стурзи «Верховенство законів, поживання економіки, інтеграція у європейські структури» на 1999–2002 рр. європейська інтеграція визначалася як «стратегічна мета зовнішньої політики» Республіки Молдова, а стосунки у межах Співдружності зводяться до необхідності «поглиблення і диверсифікації відносин у торговельно-економічній сфері» [12].

Програма діяльності уряду Д. Брагіша «Законність, Консолідація та Реформи – на Благо Нації» 2000 р., підтримуючи поступальність у зовнішньополітичному блоці, робила акцент на необхідності «збереження і безперервної реалізації основних зовнішньополітичних напрямків, обумовлених національним інтересом Республіки Молдова». Водночас,

заявлена у Програмі «стратегічна мета зовнішньої політики Республіки Молдова – європейська інтеграція» [13], в змістовному плані відрізнялася від положення Концепції ЗП РМ: «одна з головних і перспективних цілей зовнішньої політики Республіки Молдова – поступове входження в ЄС» [11], а відносини з СНД окреслювалися «необхідністю поглиблення співпраці в торговельно-економічній сфері, особливо на двосторонньому рівні», забезпечуючи реалізацію економічних інтересів держави [13].

Після приходу до влади Партії комуністів Республіки Молдова в 2001 р. підходи до формування зовнішньої політики РМ набули більш прагматичного характеру, що позначилося початком періоду багатовекторності зовнішньої політики країни. Балотуючись на перший президентський строк лідер ПКРМ В. Воронін проголошував національноорієнтований підхід до міжнародної взаємодії, віддаючи перевагу проросійському вектору. Саме економічний чинник став основним фактором електоральної мобілізації того періоду, допоміг комуністам здобути впевнену перемогу на виборах. Програма нового уряду, який очолив В. Тарлев, «Відродження економіки – відродження країни» декларувала збалансований зовнішньополітичний курс, який дозволив керівництву РМ маневрувати між основними центрами сили та інтеграційними об'єднаннями.

Виходячи з інтенсифікації «процесів регіоналізації та інтеграції та їх впливу на систему міжнародних відносин», у Програмі серед основних цілей зовнішньої політики були визначені: в західному напрямку «розробка та реалізація національної стратегії інтеграції Республіки Молдова в Європейську Спільноту», а у східному – «розгляд питання щодо вступу Республіки Молдова в Митний Союз (Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан) з перспективою економічної інтеграції» [14].

У період перебування на посту президента В. Вороніна, активізувалися міждержавні контакти між Кишиневом і Москвою на рівні глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, а також обмін парламентськими делегаціями. Водночас саме в період правління в країні ПКРМ, Молдова взяла курс на євроінтеграцію. Відповідно змінилася ситуація навколо Придністров'я – В. Воронін заявив, що Росія повинна

вивести своїх миротворців з території РМ, назвавши їх окупантами, які становлять загрозу національній безпеці Молдови.

Третій етап (2005–2009) став перехідним напередодні остаточного розвороту зовнішньополітичних пріоритетів держави у бік Євросоюзу. Пріоритети минулих періодів залишилися, водночас з'явилися і нові: прагнення Республіки Молдова до євроінтеграції; просування сприятливого політичного і економічного іміджу країни на міжнародному рівні; забезпечення політико-дипломатичних основ експортного потенціалу РМ.

По мірі розширення Європейського Союзу й наближення його меж до кордонів Молдови, посилювалося намагання Росії зберегти свій вплив у зоні традиційних для неї геополітичних інтересів на просторі СНД. Характер молдовсько-російських відносин ставав дедалі більш нестабільним, що певним чином вплинуло на рівень співпраці РМ у рамках СНД, надавши негативний імпульс потенційним можливостям реалізації її національних інтересів у рамках східного вектора зовнішньої політики. В умовах посилення тенденцій переорієнтації зовнішньополітичного вектору, зокрема враховуючи потенційну загрозу посилення локального сепаратизму, підтримуваного Росією в регіоні Придністров'я, чутливому до охолодження у відносинах РМ з основним східним партнером, дедалі підвищувало свою актуальність зміцнення цілісності держави.

Після підписання у 2005 р. Плану Дій Європейський Союз – Республіка Молдова, РМ постала перед необхідністю вироблення нової стратегії зовнішньої політики, яка б більш чітко відображала її євроінтеграційні прагнення, що відобразилося на законодавчому рівні в розробці нової редакції Концепції зовнішньої політики [15]. Оновлені завдання зовнішньої політики підтримувала Програма уряду «Модернізація країни – добробут народу», затверджена на період 2005–2009 рр., яка визначала європейську інтеграцію в якості пріоритетного напрямку зовнішньої політики Республіки Молдова й, концентруючи на ній основні зусилля, обмежувала співробітництво з СНД контекстом регіональної кооперації, обумовленим зовнішньоекономічним інтересом, як складовою національного інтересу Молдови [16].

Зміцнення євроінтеграційної стратегії РМ відбувалося на основі посилення її взаємодії з Бухарестом: у період перебування В. Вороніна на посту президента РМ, активізувалися його відносини з румунським колегою – Т. Бесеску, який позначив відносини з Молдовою в якості одного з найважливіших векторів зовнішньої політики Румунії [17].

На початку липня 2006 р. Т. Бесеску озвучив формулу об'єднання Румунії та Молдови в єдину державу: «Румунія і румуни – єдина країна, єдиний народ, що залишився в Європі розділеним після возз'єднання Німеччини ...Румунія все ще залишається розділеною на дві країни, і їх об'єднання відбудеться всередині Європейського союзу і ніяк інакше» [18]. Ідея створення спільного культурного, економічного й інформаційного простору між Румунією та Молдовою підтримувалася США, оскільки на цей час Румунія вже була членом НАТО, підписала військово-політичні угоди щодо базування військово-морського флоту США на Чорному морі і готувалася до вступу в Євросоюз.

Комуністи, які перебували на протязі восьми років (2001–2009) при владі в країні, балансували між Сходом і Заходом, СНД і євроструктурами, реалізовували досить суперечливий зовнішньополітичний курс. Оцінюючи зовнішню політику Республіки Молдова цього періоду, можна констатувати, що її характеризувала досить мінлива та ситуативна позиція керівництва країни щодо основних партнерів: політична сила, яка прийшла до влади на гаслах про захист прав російськомовного населення, традиційної дружби та співпраці з Росією, конституційного нейтралітету і політичної багатовекторності Молдови, на практиці спрямовувала країну в західному напрямку на основі політики розширення співпраці з ЄС і НАТО.

Четвертий етап (2009–2016) – період, коли Молдові вдалося здійснити істотний прорив в інтенсифікації відносин з Євросоюзом. Це був самий насичений етап у плані надання всебічної підтримки Молдові з боку ЄС. У 2009 р. РМ приєдналася до програми «Східне Партнерство», що заклало основи її зближення зі структурами Євросоюзу. Були прийняті угоди про асоціацію, включаючи угоду про вільну торгівлю; комплекс програм, спрямованих на поліпшення адміністративних можливостей РМ.

З приходом до влади в 2009 р. «Альянсу за європейську інтеграцію», зміни в зовнішній політиці Республіки Молдова торкнулися не тільки вектору, а й характеру зовнішньої політики. Програма «Європейська інтеграція. Свобода. Демократія. Добробут», затверджена на період 2009–2013 рр. сприяла мобілізації зусиль, спрямованих на європейську інтеграцію та переводила східний вектор зовнішньої політики РМ у сферу реалізації інтересів суто практичного характеру, просуваючи «політичний діалог і співпрацю з СНД з метою використання потенціалу Співдружності в областях: вільне пересування осіб, торгівля, соціальна сфера і культурно-гуманітарна кооперація» [19].

На відміну від Концепції зовнішньої політики 1995 р., в якій характер зовнішньої політики Республіки Молдова визначався як «гнучка і зважена» [11], програма В. Філата декларувала «просування динамічної і послідовної зовнішньої політики» [19]. Відповідно і практика зовнішньополітичної діяльності у період 2009–2013 рр., віддаючи пріоритет європейським інтеграційним ініціативам, проявила себе розвитком інтенсивних відносин з основними партнерами як на західному, так і на східному напрямі.

Оскільки Російська Федерація сприймала посилення в РМ західного вектору, в контексті запуску та реалізації програми ЄС «Східне партнерство» (зокрема ініціативу, націлену на створення спільного простору безпеки), як зазіхання на традиційну сферу свого впливу на пострадянському просторі, вона активізувала розвиток проекту євразійської інтеграції. У цих умовах перед урядом Молдови постало завдання балансування між двома інтеграційними проектами та стратегічно важливими для неї партнерами.

Програма уряду Ю. Лянке (2013–2014) декларувала спадковість зовнішньополітичного курсу Республіки Молдова, зокрема «у співпраці в рамках СНД, підтверджуючи завдання попереднього уряду в цьому напрямі» [20]. Така позиція була обумовлена, зокрема підписанням Молдовою у жовтні 2011 р. Договору про зону вільної торгівлі СНД [21]. Стратегія національної безпеки Республіки Молдова 2011 р. також розглядала «економічні та комерційні аспекти» співпраці в рамках СНД як «чинники впливу на економічну і енергетичну безпеку Республіки

Молдова», підкреслюючи необхідність приділяти особливу увагу даним аспектам і співпраці на двосторонньому рівні з державами-членами Співдружності [22].

Зовнішньополітичні орієнтири держави в розглянутий проміжок часу визначав як геополітичний контекст так і внутрішня ситуація. З одного боку, у міру розширення Європейського Союзу і наближення його кордонів до кордонів Молдови, це інтеграційне об'єднання втягувало РМ в орбіту свого впливу, а, з іншого, – потреби народногосподарської сфери країни вимагали збереження власних позицій у зоні традиційних національних інтересів на теренах СНД.

Підписання Молдовою 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом підвищило потенційну загрозу погіршення двосторонніх відносин Молдови з РФ, що проявилось у таких найбільш чутливих і значущих для Молдови сферах, як: експортні поставки, грошові надходження від мігрантів; ускладнилася проблема реінтеграції, пов'язана з відмовою від участі Придністров'я в переговорному процесі щодо підписання Угоди, а також із позицією щодо цього питання Гагаузії.

У цих умовах реалізація стратегічних, а також нагальних національних інтересів, які стояли перед РМ стала можливою за умови вибудовування взаємовигідного співробітництва як з ЄС, так і з Росією. Програма діяльності уряду К.Габуріча 2015–2018 рр., декларувала прагнення Республіки Молдова проводити «послідовну і збалансовану зовнішню політику, забезпечуючи реалізацію європейського курсу і зміцнення відносин з міжнародними партнерами» [23]. Необхідність «підтримки співпраці у рамках СНД», в умовах виключення з даного формату Росії (основного торгово-економічного партнера Республіки Молдова на просторі СНД) обумовлювалася важливістю збереження традиційної економічної кооперації Молдови з країнами пострадянського простору [23].

Оскільки підписання Молдовою Угоди про асоціацію з ЄС прокувало певні економічні ризики для Російської Федерації, це негативно відобразилося на характері відносин у трикутнику РФ–РМ–ЄС. Неврегульованість конфлікту у придністровському регіоні (з притаманною йому проросійською орієнтацією) створювала додаткові труднощі в

перебігу переговорного процесу. Відсутність перспектив вступу в Європейський Союз у найближчому майбутньому, а також слабка політична воля керівництва в процесі імплементації реформ у цей період негативно позначилися на підтримці європейського інтеграційного проекту молдовським суспільством.

Балансування між двома інтеграційними проектами спровокувало суспільно-політичну невизначеність у Республіці Молдова та призвело до конфронтації політичних сил. За результатами парламентських виборів 2014 р. проєвропейським партіям не вдалося сформувати більшість, 2015 р. у Молдові ознаменувався антиурядовими акціями протестів. Міноритарний уряд К. Габуріча пішов у відставку – країна увійшла до глибокої політичної, фінансово-економічної та соціальної кризи.

П'ятий етап (2016 – дотепер) характеризує відсутність загальнонаціонального консенсусу в Республіці Молдова з питань зовнішньополітичних пріоритетів, а також невизначеність інтеграційних пріоритетів, яка впливала на взаємодію країни як з партнерами на пострадянському просторі, так і з державами трансатлантичного блоку.

Обрання на виборах 2016 р. президентом РМ лідера соціалістів – І. Додона, який виступав за відновлення молдовсько-російських відносин до рівня стратегічного партнерства та просував ідею співпраці з Євразійським економічним союзом, в черговий раз продемонструвало внутрішньополітичний розкол за інтеграційними пріоритетами. Водночас програма уряду П. Філіпа на 2016–2018 рр. визначалася спадковістю в зовнішньополітичному блоці щодо попередньої, декларуючи збалансовану багатовекторну політику [24]. Балансування між двома інтеграційними проектами потребувало зважених підходів і консолідованих зусиль з боку як законодавчої, так і виконавчої влади.

Складність ситуації полягала в тому, що отримавши в 2018 р. статус спостерігача в Євразійському економічному союзі, Молдова стала одночасно учасником трьох інтеграційних структур різного рівня: двох зон вільної торгівлі (ЗУВСТ ЄС і ЗВТ СНД) і ЄАЕС, що обумовлювало необхідність пошуку особливих підходів у формуванні тристороннього формату співробітництва (Європейський Союз – Республіка Молдова – Євразійський економічний союз).

Просування збалансованої зовнішньої політики «шляхом продовження процесу ефективного і повного виконання положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом і Угоди про вільну торгівлю (DCFTA), з одночасним здійсненням процесу відновлення прагматичних, стратегічних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, відповідно до національних інтересів Республіки Молдова» [25], підтримувала і програма уряду І. Кіку, прийнята у 2019 р. на період до президентських виборів 2020 р.

Таким чином, можемо констатувати, що з 1999 р., коли європейська інтеграція була визначена в програмі діяльності уряду І. Стурзи «стратегічною метою зовнішньої політики», до 2020 р. західний вектор зовнішньої політики Республіки Молдова зберігається в якості основного пріоритету міжнародних відносин. Водночас попри проблеми в молдовсько-російських відносинах, РФ залишалася для Молдови важливим партнером у торговельно-економічній і гуманітарній сферах.

Подальше просування шляхом європейської інтеграції з одночасним розвитком співпраці з Росією та країнами СНД вимагало зважених підходів і консолідованих зусиль від керівництва Молдови. Відсутність одностайної зовнішньополітичної позиції в Республіці посилювала політичну невизначеність провокуючи конфлікти як між виконавчою та законодавчою гілками влади, так і всередині самої виконавчої влади – між президентом і урядом, що з особливою виразністю проявилось протягом президентської каденції лідера соціалістів І. Додона.

В умовах гальмування впровадження євро-інтеграційних ініціатив і посилення тенденцій щодо деградації економічної сфери на фоні ряду корупційних скандалів, які отримали широкий міжнародний розголос, президентська кампанія листопада 2020 р. у Молдові продемонструвала не стільки електоральну перевагу якогось конкретного політика, скільки відобразила загальний запит населення на внутрішні зміни в країні. Саме так можна трактувати значний (16%) відрив засновника проєвропейської правоцентристської партії «Дія і солідарність», лідера опозиції – М. Санду за результатами народного волевиявлення [26].

М. Санду зазначила, що першочерговим завданням на посту президента бачить об'єднання суспільства та відновлення економіки, а

також заявила про наміри формувати «баланс у зовнішній політиці, виходячи з національних інтересів Молдови, і прагматичний діалог з усіма країнами, включаючи Румунію, Україну, європейські країни, Росію і США» [27].

Вирішення усього складного комплексу соціально-економічних і зовнішньополітичних проблем, отриманих у спадок кабінетом М. Санду, вимагало консолідованої позиції керівництва держави, проте внутрішньополітична ситуація, що склалася на цей період, робила практично неминучим подальше протистояння, на одному полюсі якого перебував новообраний президент (підтриманий лояльним Конституційним судом, проєвропейською опозицією в парламенті та ключовими міжнародними партнерами), а на іншому – правляча коаліція та сформований нею уряд, що володіли майже усією повнотою влади.

Події листопада 2020 р. внесли свої корективи в головні дійові особи молдовської політики, що може дати позитивний ефект на декількох напрямках, особливо, у зовнішній політиці, і передусім – стабілізації розвитку відносин Республіки Молдова з ЄС. Загалом взаємодія у сформованому трикутнику ЄС–Молдова–Росія вимагатиме від уряду РМ, який намагається дотримуватися послідовної реалізації національних інтересів, зважених підходів щодо втілення стратегії зовнішньої політики держави.

Водночас можна констатувати, що національний інтерес і зовнішньополітичні пріоритети Молдови поки не становлять органічну єдність, оскільки в умовах дефіциту партнерських відносин між політичним і громадянським суспільством часто бувають підпорядковані внутрішньополітичній кон'юктурі, яка має електоральну циклічність. Відсутність загальнонаціонального консенсусу з питань конфігурації зовнішньополітичної стратегії призводить до конфронтації політичних сил із протилежними геополітичними орієнтаціями, що не дозволяє повною мірою використовувати потенціал як європейської, так і євразійської інтеграції в реалізації національних інтересів Молдови.

Використані джерела та література

1. Быков А. Постсоветское пространство: стратегии интеграции и новые вызовы глобализации. Санкт-Петербург : Алетейя, 2009. 192 с.
2. Бураковский И. Экономическая интеграция и безопасность на постсоветском пространстве. *Мечи и орала: Экономика национальной безопасности Беларуси и Украины*. Москва : Интердиалект +, 2004. С.222–223.
3. Вардомский Л. Регионализация постсоветского пространства. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1412000340>.
4. Данилин И. Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: уроки, перспективы, трудности. URL: <http://www.imemo.ru/df/publ/2007/07014.pdf>.
5. Ирхин А. Постсоветское пространство: геополитические параметры и методология моделирования интеграционных процессов. URL: <http://rusprostranstvo.com/article/view/120>
6. Либман А., Хейфец Б. Модели экономической дезинтеграции. Интеграция и дезинтеграция. URL: http://eabr.org/general/upload/docs/publication/magazine/no2_2011/n2_2011_2.pdf
7. Прусаускас А. К вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект. URL: http://www.perspektivy.info/rus/gos/k_voprosu_o_formirovanii_jevrazijskogo_sozuza_teoreticheskij_aspekt_2012-03-23.html
8. Стержнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления. URL: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm>
9. Халевинская Е. Интеграция, сотрудничество и развитие на постсоветском пространстве. URL: <http://znanium.com/catalog/product/367436>
10. Шишков Ю. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. Москва: III тысячелетие, 2001. 480 с.
11. Постановление Парламента Республики Молдова от 8 февраля 1995 г. № 368-XIII Об утверждении Концепции внешней политики Республики Молдова. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31355452
12. Постановление Правительства Республики Молдова № 270 от 8 апреля 1999 г. Об утверждении Программы деятельности Правительства Республики Молдова на 1999 –2002 годы «Главенство закона, оживление экономики интеграция в европейские структуры». URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=2926430>
13. Постановление о программе деятельности Правительства Республики Молдова «Законность, консолидация и реформы – на благо нации». URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=46078&lang=ru
14. Республика Молдова Постановление Правительства № 1415 от 19.12.2001. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=75274&lang=ru

15. Разработка новых концепций внешней политики и национальной безопасности. URL: <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/200602151/>
16. Программа деятельности правительства на 2005–2009 годы «Модернизация страны – благосостояние народа». URL: <http://www.e-democracy.md/files/parties/program-activitate-guvern-moldova-2005-2009-ru.pdf>
17. Драган А. Политика Румынии в отношении Република Молдова на современном этапе. *Политические проблемы*. 2019. № 6(1). С.74–83. URL: <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/189/182>
18. Молдавский вопрос. URL: https://zib.com.ua/ru/print/102689-uminiya_hochet_obedinitnya_s_moldaviey.html
19. Программа деятельности Правительства Республики Молдова «Европейская интеграция: Свобода, Демократия, Благосостояние» 2009–2013 гг. URL: http://www.cehia.mfa.md/img/docs/Program-Guvern-2009-2013_ru.pdf
20. Программа деятельности Правительства «Европейская интеграция: Свобода, Демократия, Благосостояние 2013–2014» Программа деятельности правительства на 2013–2014 год «Европейская Интеграция: Свобода, Демократия, Благосостояние». URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/program_guvernru.pdf
21. Договор о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 года. URL: <https://cis.minsk.by/page/show?id=13922>
22. Постановление Парламента Республики Молдова об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Молдова: № 153 от 15.07.2011. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=340510&lang=2>
23. Программа деятельности Правительства Республики Молдова (2015–2018). URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/prog_guvern_2015_2018_rus.pdf
24. Программа деятельности Правительства Республики Молдова на 2016–2018 годы. URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/pravitelstvo_respubliki_moldova_-_programma_deyatelnosti_na_2016-2018_g.pdf
25. Правительство Республики Молдова. Программа деятельности 2019. URL: https://gov.md/sites/default/files/document/attachments/programma_deyatelnosti_pravitelstva_vo_glave_s_ionom_kiku_ru.pdf
26. Результаты выборов президента Молдовы: ЦИК объявил о победе Санду. URL: <https://news.24tv.ua/ru/vybory-v-moldove-2020-rezultaty-golosovanija-kto-prezidentn1458632>
27. Победа Майи Санду на выборах означает «новое начало» отношений Молдовы и ЕС, заявил Европарламент. Сама политик обещает «прагматичный диалог» и с Брюсселем, и с Москвой. URL: <https://regtrends.com/2020/11/17/evroparlament-vidit-v-maje-sandu-novuju-nadezhdu-dlya-moldavan/>

БЕЛОРУССКО-КАЗАХСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 2019–2021 гг.

В статье раскрыты особенности белорусско-казахстанских отношений с момента транзита власти в Казахстане до настоящего времени. Отмечается, что до 2019 г. развитие дружественных и взаимовыгодных отношений с Казахстаном являлось важным внешнеполитическим приоритетом Республики Беларусь в Центральноазиатском регионе. Белорусско-казахстанские отношения развивались в различных сферах и приносили обоим государствам реальную экономическую выгоду.

В 2019–2021 гг. принцип преемственности стратегического курса Н. Назарбаева позволил казахстанской дипломатии успешно взаимодействовать с белорусским руководством вне зависимости от внутривнутриполитических изменений в Беларуси. Официальный Нур-Султан воздерживался от активного вмешательства в конфликтную ситуацию. Вместе с тем оказывал моральную и политическую поддержку А. Лукашенко.

Ситуативный подход к выстраиванию отношений с Республикой Беларусь в условиях пандемии коронавируса и геополитической напряженности вокруг Беларуси после президентских выборов в августе 2020 г. позволил руководству Казахстана закрепить за собой статус стратегического партнера в Центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: Республика Беларусь, Республика Казахстан, Центральноазиатский регион, двусторонние отношения, транзит власти, торговля.

Александрович О. О. Білорусько-казахстанські відносини в 2019–2021 рр.

У статті розкрито особливості білорусько-казахстанських відносин з моменту транзиту влади в Казахстані і дотепер. Відзначається, що до 2019 р. розвиток дружніх і взаємовигідних відносин з Казахстаном був важливим зовнішньополітичним пріоритетом Республіки Білорусь у Центральноазійському регіоні. Білорусько-казахстанські відносини розвивалися в різних сферах і приносили обом державам реальну економічну вигоду.

У 2019–2021 рр. принцип наступності стратегічного курсу Н. Назарбаєва дозволив казахстанській дипломатії успішно взаємодіяти з білоруським керівництвом незалежно від внутрішньополітичних змін в Білорусі. Офіційний Нур-Султан утримувався від активного втручання в конфліктну ситуацію. Разом з тим надавав моральну і політичну підтримку О. Лукашенко.

Ситуативний підхід до вибудовування відносин з Республікою Білорусь в умовах пандемії коронавірусу та геополітичної напруженості навколо Білорусі після президентських виборів у серпні 2020 р. дозволив керівництву Казахстану закріпити за собою статус стратегічного партнера в Центральноазійському регіоні.

Ключові слова: Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Центральноазійський регіон, двосторонні відносини, транзит влади, торгівля.

Alexandrovich E. Belarusian-Kazakh relations in 2019–2021

In the article reveals the particularities of Belarusian-Kazakh relations from the moment of the transit of power in Kazakhstan to the present time. It is noted that until 2019, the development of friendly and mutually beneficial relations with Kazakhstan was an

important foreign policy priority of the Republic of Belarus in the Central Asian region. The Belarusian-Kazakh relations developed in various spheres and brought real economic benefits to both countries.

In 2019–2021, the principle of succession of N. Nazarbayev's strategic course allowed the Kazakh diplomacy to successfully interact with the Belarusian leadership, regardless of the internal political changes in Belarus. The official Nur-Sultan refrained from actively intervening in the conflict situation. At the same time, he provided moral and political support to A. Lukashenko.

The situational approach to building relations with the Republic of Belarus in the context of the coronavirus pandemic and geopolitical tensions around Belarus after the presidential elections in August 2020 allowed the leadership of Kazakhstan to consolidate its status as a strategic partner in the Central Asian region.

Keywords: *Republic of Belarus, Republic of Kazakhstan, Central Asian region, bilateral relations, transit of power, trade.*

За годы своего почти 30-летнего правления Н. Назарбаев сумел трансформировать Казахстан из бывшей советской республики в стабильное современное государство. С первых дней независимости президент реализовывал амбициозные планы по вхождению республики в число конкурентоспособных стран мира. Благодаря осуществленным реформам Казахстан стал лидером на всем постсоветском пространстве по привлечению иностранных инвестиций. Проводимая Казахстаном политика в сфере безопасности и мирного урегулирования конфликтов была положительно оценена мировым сообществом.

19 марта 2019 г. Н. Назарбаев объявил об уходе в отставку по собственному желанию. Данное заявление вряд ли можно однозначно назвать неожиданным или, напротив, ожидаемым событием, поскольку пожизненное правление бессменных лидеров Центральноазиатских республик многими стало восприниматься как общепринятая практика. Однако после смерти президента Узбекистана И. Каримова в 2016 г. начавшиеся изменения в казахстанском законодательстве свидетельствовали о первых шагах к транзиту власти.

Согласно конституции Казахстана, обязанности президента стал исполнять Председатель Сената К.-Ж. Токаев, находившийся в команде Н. Назарбаева с первых дней независимости. В тоже время сохраненные за Н. Назарбаевым должности главы Совета Безопасности, руководителя пропрезидентской партии «Нур Отан» и статус Лидера Нации – Елбасы позволили ему продолжать оказывать влияние на казахстанскую политику.

Целью данной статьи является выявление особенностей белорусско-казахстанского сотрудничества в первые годы президентства К.-Ж. Токаева. В задачи исследования входят: определить интересы Беларуси и Казахстана в развитии двустороннего сотрудничества в период президентства Н. Назарбаева, раскрыть особенности белорусско-казахстанских отношений во время правления К.-Ж. Токаева, выявить факторы, оказавшие влияние на развитие взаимоотношений в 2020 – первой половине 2021 г.

В силу своей современности данная проблематика не стала предметом научных исследований в отечественной и зарубежной историографии. На сегодняшний день в Беларуси и за ее пределами отсутствуют публикации, посвященные изучению белорусско-казахстанских взаимоотношений в период президентства К.-Ж. Токаева.

В тоже время отдельные аспекты взаимодействия двух стран в период президентства Н. Назарбаева изучены достаточно неплохо. В 2001 г. вышла монография Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Беларусь в Республике Казахстан Л. Пакуш, посвященная развитию экономического сотрудничества двух стран [1]. В 2016 г. белорусско-казахстанские отношения в условиях углубления евразийской интеграции (2011–2015) были рассмотрены в публикации А. Тихомирова [2].

Сотрудничество между Беларусью и Казахстаном развивались еще во времена СССР и осуществлялось преимущественно в экономической и культурной сферах. Казахская ССР поставляла в БССР зерно, металлообрабатывающие инструменты, радиоизмерительные приборы, черные и цветные металлы, комплектующие для ведущих предприятий Беларуси. В свою очередь, Беларусь почти полностью обеспечивала Казахстан в тракторах, грузовых автомобилях, сельскохозяйственных машинах, зерносушилках, электродвигателях. В периодических изданиях Казахской ССР печатались переводы произведений Я. Купалы и Я. Коласа, на страницах белорусской периодики можно было встретить стихи казахских классиков.

16 сентября 1992 г. Беларусь и Казахстан установили дипломатические отношения. В январе 1993 г. было открыто посольство

Казахстана в Минске. В ходе первого официального визита президента Казахстана Н. Назарбаева в Республику Беларусь в январе 1996 г. стороны подписали Договор о дружбе и сотрудничестве, в котором выразили готовность развивать свои отношения как дружеские государства, придерживаться принципов взаимного уважения к национальному суверенитету, территориальной целостности, невмешательства во внутренние дела друг друга, мирного урегулирования споров и т.д. Помимо этого, была выражена заинтересованность в углублении и расширении торгово-экономических связей, а также в создании совместных предприятий.

С этого времени началось заметное оживление политического диалога. В 1997 г. в Алматы начало свою работу белорусское дипломатическое представительство.

В период президентства Н. Назарбаева обе страны имели схожие позиции по ряду актуальных проблем, поддерживали друг друга в международных организациях. В ноябре 2004 г. на Генеральной Ассамблее ООН Казахстан выступил против принятия резолюции «О ситуации с правами человека в Беларуси», инициированной США и ЕС. О полной поддержке Беларусью всех инициатив Казахстана в качестве страны-председателя ОБСЕ заявил А. Лукашенко во время саммита ОБСЕ, проходившем 1-2 декабря 2010 г. в Астане. В свою очередь, Казахстан во время председательства в данной организации, выступил за упрощение визового режима для Беларуси в рамках ОБСЕ и поддержал предложение о предоставлении Беларуси статуса партнера по диалогу Шанхайской организации сотрудничества.

Казахстан не вмешивался в конфликты Беларуси с Российской Федерацией. В тоже время президенты Беларуси и Казахстана нередко позволяли себе выступать с критикой по отношению друг к другу. Так, на саммите СНГ в Москве 21 октября 1994 г. А. Лукашенко раскритиковал Н. Назарбаева, выступившего с инициативой создания Евразийского союза, сославшись на то, что из-за низкой эффективности СНГ нет необходимости создавать еще одно интеграционное образование. 10 февраля 1995 г. на заседании Совета глав государств в Алматы

белорусский президент эмоционально высказался о лидерах, «старающихся все время быть на виду» [3, с.185].

Данные заявления белорусского президента стали причиной натянутых отношений между президентами в середине 1990-х гг. и чуть не сорвали первый официальный визит Н. Назарбаева в Минск, который состоялся благодаря многочисленным обращениям и приглашениям со стороны белорусского руководства [3, с.185].

В свою очередь, критика со стороны Н. Назарбаева прозвучала по отношению к качеству поставляемой в Казахстан белорусской продукции. Так, 17 сентября 2015 г. на межрегиональном форуме Беларуси, России и Казахстана в Сочи Н. Назарбаев выразил сомнения к качеству белорусского молока [4].

Впрочем, взаимная критика не повлияла на ход дальнейших двусторонних отношений. Интенсивными были контакты на уровне глав государств, правительств, руководителей министерств и ведомств, развивалось межпарламентское и военно-техническое сотрудничество, расширилась договорно-правовая база. Казахстан признавал результаты парламентских в 2000, 2004, 2008, 2012, 2016 гг. и президентских выборов в Беларуси в 2001, 2006, 2010, 2015 гг. Белорусские парламентарии присутствовали в качестве международных наблюдателей на выборах в Казахстане, принимали участие в торжествах по случаю инаугурации президента Республики Казахстан Н. Назарбаева.

В 2000-х гг. доля Казахстана в общем объеме белорусской внешней торговли увеличилась с 0,9% в 2011 г. до 1,5% в 2014 г. Объем белорусско-казахстанской торговли в 2014 г. достиг почти 1 млрд долл. Однако на протяжении последующих двух лет товарооборот между двумя странами сократился более чем в 2 раза и в 2016 г. составил 419, 1 млн долл. [5, с.86-87]. Финансовый кризис в России, а также снижение цен на энергоресурсы оказали влияние на экономики Беларуси и Казахстана. Существенно снизились экспорт и импорт.

Казахстан занял стабильное третье место во внешней торговле Беларуси после России и Украины. Беларусь экспортирует в Казахстан грузовые и легковые автомобили, тракторы, седельные тягачи и другую сельскохозяйственную технику, мебель, холодильники, лекарственные

средства, мясо, молоко, масло сливочное, сахар, готовые пищевые продукты из муки, крупы и крахмала. Из Казахстана поставляются минеральные удобрения, алюминий необработанный, сжиженный газ, черные металлы, нефтепродукты, хлопковое волокно. В 2016 г. новой позицией казахстанского импорта стала сырая нефть (ввезено на 12,6 млн. долл.).

В этот период тесное сотрудничество осуществлялось в машиностроении, сельском хозяйстве, строительстве, производстве пищевых продуктов, торговле товарами народного потребления. При этом сотрудничество в сфере взаимных инвестиций нельзя назвать активным. На протяжении длительного времени Беларусь не рассматривалась Казахстаном как страна, куда можно вкладывать деньги. По мнению Национального банка Казахстана, белорусские инвестиционные проекты не соответствовали требованиям международных стандартов, и Беларусь была причислена к странам повышенного риска [6, с. 22].

Таким образом, Республика Беларусь к 2019 г. имела в Казахстане ряд интересов, которые затрагивали политическую, экономическую и иные сферы. Казахстанский вектор вошел в число ключевых внешнеполитических приоритетов белорусского государства на Центральноазиатском направлении.

В марте 2019 г. А. Лукашенко стал одним из тех немногих президентов, выразивших свое сожаление по случаю сложения полномочий Н. Назарбаевым. 19 марта 2019 г. в телефонном разговоре президент Беларуси высоко оценил многолетнюю дружбу с президентом Казахстана и добрые отношения, сложившиеся между Беларусью и Казахстаном. Также была достигнута договоренность о поддержании регулярных контактов в будущем [7].

Поздравляя нового президента Казахстана К.-Ж. Токаева в связи с вступлением в должность А. Лукашенко 29 марта 2019 г. выразил надежду на то, что «белорусско-казахстанское всестороннее продуктивное сотрудничество будет и впредь развиваться в духе стратегического партнерства и доверия» [8].

Первая встреча А. Лукашенко с К.-Ж. Токаевым в новом статусе состоялась 28-29 мая 2019 г. в ходе заседания Высшего Евразийского

экономического совета в Нур-Султане. Во время личной встречи президенты гарантировали полную поддержку друг другу по всем направлениям. Н. Назарбаев вручил белорусскому президенту орден «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев» за вклад в развитие интеграционных процессов и становление Евразийского экономического союза [9].

К осени 2019 г. сторонам удалось наладить постоянный диалог. На площадках Высшего Евразийского экономического совета, Совета коллективной безопасности, Совета глав государств СНГ президенты двух стран «сверяли часы» по основным вопросам двусторонних отношений и интеграции, в телеграммах обменивались поздравлениями по случаю Дня Независимости, 75-летия Победы в Великой Отечественной войне, дня рождения и Нового года.

24-25 октября 2019 г. состоялся официальный визит А. Лукашенко в Казахстан, который он назвал «началом нового этапа в двустороннем сотрудничестве». Впервые в истории двусторонних отношений президент Казахстана К.-Ж. Токаев лично встретил А. Лукашенко у трапа самолета как «одного из самых опытных политиков на пространстве СНГ». В ходе переговоров президентов была подтверждена преемственность курса двух стран в двусторонних отношениях и выражена поддержка Казахстана по вступлению Беларуси в ВТО. В свою очередь, А. Лукашенко назвал Казахстан «ключевым торговым партнером, с которым товарооборот близок к уровню 1 млрд долл.» [10].

Действительно, с 2017 г. товарооборот двух стран уверенно набирал обороты и в 2019 г. достиг 920 млн долл. [11, с.91-92]. Однако в 2020 г. объем белорусско-казахстанской торговли сократился и составил 847 млн долл. [12]. Падение взаимной торговли стало последствием начавшейся в декабре 2019 г. пандемии коронавируса и принятых мер по борьбе с ней.

В 2020 – первой половине 2021 г. по этой же причине политический диалог президентов происходил в режиме видеоконференций и посредством телефонной связи. Более того, официальный визит в Беларусь президента Казахстана, запланированный на весну 2021 г., в результате которого страны должны были подписать Дорожную карту развития

сотрудничества на 2021–2022 гг., активизировать инвестиционное и межрегиональное сотрудничество [13], был отложен из-за пандемии [14].

Впрочем, пандемия коронавируса не помешала руководству Беларуси и Казахстану направить своих наблюдателей на президентские и парламентские выборы, прошедшие в обеих странах и признать их соответствующими законодательству.

Можно предположить, что на общение президентов еще оказали влияние события, произошедшие в Беларуси после оглашения результатов президентских выборов в августе 2020 г. Несмотря на поздравления К.-Ж. Токаева и Н. Назарбаева, направленные А. Лукашенко по случаю его переизбрания на пост президента Беларуси, снижение активности политического диалога произошло из-за нежелания вовлекаться в конфликтную ситуацию и приобретения нежелательных репутационных проблем.

На радикальные и бескомпромиссные шаги А. Лукашенко в Казахстане не ожидали. О том, что официальный Нур-Султан с обеспокоенностью следит за событиями в Беларуси свидетельствует телефонный разговор А. Лукашенко и Н. Назарбаева, состоявшийся 15 апреля 2021 г., в котором помимо обсуждения развития двусторонних отношений и международной обстановки первый президент Казахстана «подробно интересовался ситуацией вокруг Беларуси» [15].

После инцидента 24 мая 2021 г. с самолетом Boeing 737-8AS компании Ryanair, летевшего из Афин в Вильнюс и посаженного в Минске, возросла геополитическая напряженность между Беларусью и ЕС. Евросоюз признал небезопасным воздушное пространство Беларуси. На следующий день, 25 мая 2021 г. авиакомпания Air Astana объявила об отмене запуска прямого авиарейса из Алматы в Минск, запланированный на 31 мая 2021 г. Позднее пресс-служба авиакомпании пояснила, что данное решение было принято 20 мая по причине низкой коммерческой загрузки [16]. Однако на официальном сайте казахстанской авиакомпании отсутствует какая-либо информация по этому поводу [17].

Таким образом, взаимный интерес руководства Беларуси и Казахстана в развитии двустороннего сотрудничества предопределил накопленный потенциал взаимоотношений в годы СССР. До 2019 г.

развитие дружественных и взаимовыгодных отношений с Казахстаном являлось важным внешнеполитическим приоритетом Республики Беларусь на Центральноазиатском направлении. При этом белорусско-казахстанские отношения развивались в различных сферах и приносили обоим государствам реальную экономическую выгоду.

В 2019–2021 гг. заявленный К.-Ж. Токаевым принцип преемственности стратегического курса Н. Назарбаева позволил казахстанской дипломатии успешно взаимодействовать с белорусским руководством вне зависимости от внутривнутриполитических изменений в Беларуси. Официальный Нур-Султан воздерживался от активного вмешательства в конфликтную ситуацию в Беларуси. Вместе с тем оказывал моральную и политическую поддержку А. Лукашенко.

Ситуативный подход к выстраиванию отношений с Республикой Беларусь в условиях пандемии коронавируса и геополитической напряженности вокруг Беларуси позволил руководству Казахстана закрепить за собой статус стратегического партнера в Центральноазиатском регионе. Поставить под сомнение его в силу объективных причин едва ли будет способно любое руководство, пришедшее к власти в Беларуси в обозримом будущем.

Использованные источники и литература

1. Пакуш Л. Экономическое сотрудничество Беларуси и Казахстана: состояние, проблемы, перспективы развития. Челябинск: Урал Л.Т.Д., 2001. 175 с.
2. Тихомиров А. Белорусско-казахстанские отношения в условиях углубления евразийской интеграции. *Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития*: сб. науч. ст. Минск, 2016. Вып.4. С.184–196.
3. Токаев К. Очерки дипломата. Под стягом независимости. Алматы: ИД «Жибек жолы», 2007. Кн. 2. 288 с.
4. Лукашенко ответил Назарбаеву на критику белорусского молока. *Официальный сайт Совета Республики Национального Собрания Республики Беларусь*. URL: <http://sovrep.gov.by/ru/2-forum-2-den-ru/>
5. Внешняя торговля Республики Беларусь. 2016: статистический сборник. Минск, 2017. 388 с.
6. Архив Министерства иностранных дел Республики Беларусь. Ф. 907. Оп.11-08 (2004). Т.2. Д.12.

7. Телефонный разговор с Президентом Республики Беларусь А. Лукашенко. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/phone_calls/telefonnyy-razgovor-s-prezidentom-respubliki-belarus-aleksandrom-lukashenko-6

8. Телеграммы и поздравления в адрес Касым-Жомарта Токаева в связи с вступлением в должность Президента Республики Казахстан. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/telegrammes_and_letters/telegrammy-i-pozdravleniya-v-adres-kasym-zhomarta-tokaeva-v-svyazi-s-vstupleniem-v-dolzhnost-prezidenta-respubliki-kazahstan-1

9. Первый Президент Казахстана встретился с Президентом Республики Беларусь А. Лукашенко. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/pervyy-prezident-kazahstana-vstretilsya-s-prezidentom-respubliki-belarus-aleksandrom-lukashenko

10. Президенты Казахстана и Беларуси провели совместную пресс-конференцию для СМИ. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/prezidenty-kazahstana-i-belarusi-proveli-sovmestnuyu-press-konferenciyu-dlya-smi

11. Внешняя торговля Республики Беларусь. 2019: статистический сборник. Минск, 2020. 211 с.

12. Беларусь и Казахстан. *Официальный сайт МИД РБ*. URL: <https://mfa.gov.by/bilateral/cis/kazakhstan/>

13. 17 февраля 2021 года состоялась встреча Председателя Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь Андрейченко В. П. с Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Казахстан в Республике Беларусь Бейсенбаевым А. А. *Официальный сайт Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь*. URL: <http://www.house.gov.by/ru/news-ru/view/22-dekabrya-2020-goda-sostojalas-vstrecha-vstrecha-predsedatelja-palaty-predstavitelej-natsionalnogo-63129-2021/>

14. Встреча с Чрезвычайным и Полномочным Послом Казахстана в Беларуси Аскарком Бейсенбаевым. *Официальный сайт Президента Республики Беларусь*. URL: <https://president.gov.by/ru/events/vstrecha-s-chrezvychaynym-i-polnomochnym-poslom-kazahstana-v-belarusi-askarom-beysenbaevym>

15. Телефонный разговор с первым Президентом Казахстана Н. Назарбаевым. *Официальный сайт Президента Республики Беларусь*. URL: <https://president.gov.by/ru/events/telefonnyy-razgovor-s-pervym-prezidentom-kazahstana-nursultanom-nazarbaevym-1618492754>

16. В Air Astana объяснили отмену рейсов в Минск. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/v-air-astana-obyasnilo-otmenu-reysov-v-minsk-438344/

17. Новости и пресс-релизы. Официальный сайт авиакомпании Air Astana. URL: <https://airastana.com/kaz/ru-ru/O-nas/Obzor/Novosti-Air-Astany>

УДК 327:341

Пристайко В. В.

ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розкрито сутність поняття «зовнішня політика» та характеристика засад внутрішньої політики України відповідно до норм Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Визначені принципи, на яких ґрунтується зовнішня політика. Окреслені основні функції, які характерні для зовнішньої політики держави. Визначені основні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України на сучасному етапі.

Ключові слова: зовнішня політика, пріоритети зовнішньої політики, національна безпека, безпека.

Пристайко В. В. Приоритеты внешней политики Украины в современных условиях

В статье раскрыто сущность понятия «внешняя политика» и охарактеризовано основы внутренней политики Украины в соответствии с нормами Закона Украины «Об основах внутренней и внешней политики». Обозначены принципы, на которых основывается внешняя политика. Очерчены основные функции, которые характерны для внешней политики государства. Обозначены основные геополитические и внешнеполитические приоритеты Украины на современном этапе.

Ключевые слова: внешняя политика, приоритеты внешней политики, национальная безопасность, безопасность.

Prystaiko V. Priorities of Ukraine's foreign policy in modern conditions

The article reveals the essence of the concept of «foreign policy» and the characteristics of the principles of «internal policy» of Ukraine according to the Law of Ukraine «On the principles of domestic and foreign policy». The principles on which foreign policy is based are defined. The main functions that are characteristic of the foreign policy of the state are outlined. The main geopolitical and foreign policy priorities of Ukraine at the present stage have been identified.

Keywords: foreign policy, foreign policy priorities, national security, security.

Події останніх років поставили Україну в центр уваги світової спільноти. Майдан, Революція Гідності, повалення диктаторського режиму, окупація Криму та війна на сході держави – саме ці проблеми

опинилися в центрі суспільного дискурсу західноєвропейських країн. Насамперед, йдеться про країни Європейського Союзу, до складу якого прагне увійти Україна, декларуючи вагомість істинно європейських цінностей свободи, поваги до людської гідності та демократії. Феномен Майдану розпочався з декларації українським суспільством прагнення жити в системі європейських демократичних цінностей [1, с.111].

У сучасних умовах розвитку світового історичного процесу жодна держава не має змоги існувати ізольовано, оскільки процеси глобалізації зумовлюють глибоку взаємозалежність і взаємопроникнення, нівелювання кордонів між зовнішньою та внутрішньою політикою, національним і міжнаціональним рівнями життя суспільства окремої держави. Зважаючи на це, будь-якій державі для забезпечення сталого розвитку необхідно постійно вступати у взаємини з іншими акторами міжнародних відносин, що і реалізується через національну зовнішню політику [2, с.73].

Зовнішня політика – це діяльність держави та інших політичних інститутів, що здійснюється на міжнародній арені; комплекс дій, спрямованих на встановлення і підтримку відносин з міжнародним співтовариством, захист власного національного інтересу та поширення свого впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин [3, с.55].

Слід зазначити, що поняття зовнішньої політики є ширшим від поняття «зовнішньополітична діяльність держави» та включає його в себе. Наприклад, автори спеціалізованого словника «Світова політика і міжнародні відносини: ключові слова і поняття» вважають: «Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, сукупність дій держави за межами своєї суверенної території, що мають на меті реалізацію національних інтересів. Покликана забезпечити відносини цієї держави з іншими державами і проводиться відповідно до її принципів і цілей, здійснюваних шляхом різних засобів і методів» [2, с.76].

Звичайно, зовнішня політика держави визначається її внутрішнім життям і внутрішньою політикою. Саме остання зумовлює напрями та засоби зовнішньої політики держави.

У 2010 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (далі – Закон) [4]. Він визначає засади внутрішньої політики України у сферах розбудови

державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України.

У статті 2 вказаного Закону зазначено, що засади внутрішньої і зовнішньої політики базуються на безумовному додержанні Конституції України, забезпеченні в Україні прав і свобод людини і громадянина та їх гарантуванні, на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, забезпеченні соціальної спрямованості економіки України та сталого соціально-економічного розвитку, зміцненні демократичних засад суспільного і державного життя, забезпеченні верховенства права, економічної і політичної незалежності держави, захисту її національних інтересів, утвердження України як повноправного і авторитетного члена світового співтовариства.

Зовнішня політика ґрунтується, на таких принципах: суверенна рівність держав; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів; вирішення міжнародних спорів мирними засобами; повага до прав людини та її основоположних свобод; невтручання у внутрішні справи держав; взаємовигідне співробітництво між державами; сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам; своєчасність

та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам.

У змістовному плані політика держави – і внутрішня, і зовнішня – являє собою управління, стратегію і затверджені дії, спрямовані на досягнення цілей. Політика втілюється через діяльність установ і інститутів державної влади, науки, політичної ідеології, яка включає розроблення завдань внутрішньої і зовнішньої політики. Сьогодні все ще зберігається відмінність між поняттями «міжнародні відносини» і «зовнішня політика». [2, с.76].

Найбільше значення в міжнародних відносинах мають міждержавні політичні відносини. Тому головним суб'єктом міжнародних відносин є національна держава – географічно обмежена, законно визнана (легальна) цілісність, яка керується єдиним урядом, і населення якої вважає себе єдиною нацією.

Для зовнішньої політики держави властиві три основні функції: 1) захисна, пов'язана зі захистом прав і інтересів держави та її громадян за кордоном; 2) інформаційно-представницька функція, яка реалізується через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, і покликана інформувати керівні органи держави про справи й наміри урядів інших держав; 3) організаційно-посередницька, базується на втіленні в життя зовнішньо- та внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програм держави.

Необхідно зазначити, що в міжнародній політиці більшість держав заявляє про своє прагнення до: забезпечення миру та національної безпеки; співпраці з іншими державами і створення сприятливих умов для розв'язання внутрішніх завдань; зростання загального потенціалу держави; поліпшення її міжнародних позицій і зростання престижу.

На сьогодні Україна опинилася в епіцентрі світових подій. Напружена міжнародна ситуація вимагає пошуку нових дієвих механізмів запобігання міждержавним конфліктам. Виходячи із зазначеного основними геополітичними та зовнішньополітичними пріоритетами України на найближчу перспективу є:

- виживання України як суверенної незалежної держави, зміцнення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;

- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;

- посилення потенціалу стримування як власного, так і колективного за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;

- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання в якості першого кроку до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури європейської безпеки;

- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;

- встановлення рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією;

- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, країнами Балтії, Вишеградської четвірки і Центральної Азії;

- сприяння формуванню «поясу стабільності» і регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Південного Кавказу і Центральної Азії;

- активна участь у створенні європейських і євразійських «транспортних коридорів» як по «Балто – Чорноморсько – Близькосхідній» вісі, так і по вісі «Західна Європа – Україна – Південний Кавказ – Центральна Азія – Китай». Використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

- курс на альтернативне лідерство на терені колишнього СРСР. Активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного

рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;

- протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і всебічний захист економічного суверенітету;
- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціальнокультурної та інформаційної експансії і домінування;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій [5, с.364].

Перед Україною поставлене надскладне і надважливе завдання: вистояти, зберегти свою державу, зробити сильною її економіку, політичну систему, національну безпеку. Для цього необхідні ґрунтовні реформи всіх сфер суспільного життя, побудова і впровадження демократичних, правових інституцій, подолання корупції і забезпечення дієвих механізмів впливу громадянського суспільства на органи державної влади [1, с.117].

Як зазначається в аналітичній доповіді «Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища», яку підготували фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, – у системі функціонування будь-якої держави питання забезпечення національної безпеки завжди мають пріоритетне значення. Важливість цієї функції ще більш зростає через необхідність реагування на комплекс нових глобальних викликів. Для Української держави важливим є створення системи національної безпеки, особливо у її зовнішньополітичному вимірі, адекватної масштабам і значенню глобалізаційних загроз і викликів. Це є також одним з найголовніших пріоритетів, що гарантують її виживання і розвиток в умовах глобалізації [6].

У 2018 р. Верховною Радою України був прийнятий закон України «Про національну безпеку України» яким визначаються основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз [7].

Відповідно до статті 3 зазначеного закону основними принципами, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, є:

- верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили;

- дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;

- розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони [7].

Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України» [8].

Ця стратегія є основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки. Вона визначає:

- пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі, основні напрями державної політики у сфері національної безпеки;

- поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов;

- основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки;

- напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки і оборони;

- ресурси, необхідні для її реалізації.

Розбудова державності та її системи національної безпеки має здійснюватися таким чином, щоб виключити можливість виникнення загроз національним інтересам з боку інших країн. Відсутність міцної довіри у відносинах з міжнародними партнерами створює додаткові виклики національній безпеці, стає на перешкоді вирішенню не тільки зовнішньо-, а й внутрішньополітичних проблем, заважає досягненню мети модернізації нашої держави. На ситуацію, що склалася у сфері

зовнішньополітичної безпеки України, впливають чинники, пов'язані із загальним перерозподілом сил у Європі та світі, зміною характеру головних викликів і загроз міжнародній безпеці, а також зі специфікою геополітичного розташування України, особливостями її відносин із провідними світовими потугами. Україна веде виснажливу воєнну та дипломатичну боротьбу за збереження суверенітету і виживання як держави. Від результатів цієї боротьби залежить не тільки її доля, а й подальша доля світового устрою [6, с.49].

В умовах кризи міжнародної безпеки питання щодо пріоритетів зовнішньої політики та способів їх впровадження потребує чіткої та зрозумілої відповіді. Протидія російській агресії та іншим глобальним і регіональним деструктивним силам є найважливішим пріоритетом нашої держави. Згідно з цим вибудовується й система наших зовнішньополітичних орієнтирів, здійснюються пошуки партнерів та союзників, формуються різні виміри зовнішньої і безпекової політики [6, с.51].

Подолання негативних наслідків дії сучасних загроз власними зусиллями для України на сьогодні є вкрай проблематичним. На наш погляд, цьому заважають ряд суб'єктивних і об'єктивних чинників, які впливають і на зовнішньополітичні відносини загалом, зокрема і з країною-агресором. Тому ймовірною і беззаперечно правильною та адекватною відповіддю на сучасні виклики могло б бути пришвидшене входження України до колективної системи безпеки в Європі шляхом євроатлантичної і європейської інтеграції.

Використані джерела та література

1. Гук О. Загрози і виклики Українській державності в умовах глобалізації. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип.42. С.111–118.
2. Ждамарова А. Зовнішня політика сучасної держави: основні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. №6. С.74–75.
3. Баштанник В., Суліма Є. Удосконалення управлінської діяльності у системі зовнішньої політики України: методологія проблеми. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. №3. С.52–65.

4. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.
5. Деменко О. Пріоритети зовнішньої політики України на сучасному етапі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип.4. С.362–367.
6. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища: аналітична доповідь / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська. К.: НІСД, 2015. 100 с.
7. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
8. Стратегія національної безпеки України. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

ЧАСТИНА III

ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ'ЄКТ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

УДК 355.4.044.7:94

Веденєєв Д. В.

ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ СУЧАСНОЇ НЕКОНВЕНЦІЙНОЇ («ГІБРИДНОЇ») КОНФЛІКТНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Сучасна російська конфліктологія та полемологія в цілому солідарні у констатації того, що неконвенційний (гібридний) тип конфронтації перетворився на найбільш поширений у сучасному світі тип конфліктності, котрий якісно відрізняється від традиційних «контактних» війн.

На високому воєнно-адміністративному рівні в Росії відбувається концептуалізації проблеми «гібридної війни». Констатується зростаюча роль невійськових методів впливу на противника через політичний, економічний і гуманітарний важелі. Інформаційне протиборство проголошується перманентним та значущим компонентом асиметричного протиборства на всіх етапах його ведення. Підвищену увагу російські дослідники феномену гібридної війни приділяють визначенню місця в ній розвідувального забезпечення (супроводження). Акцентується на вивченні загроз застосування «інноваційних підривних технологій» («кольорових революцій»), в основі яких вони вбачають штучне провокування ззовні «керованого хаосу», застосування «ненасильницьких» засобів перехоплення влади з подальшою передачею країни під зовнішнє управління.

Ключові слова: *воєнно-політична конфліктність, стратегічна думка, гібридні війни, неконвенційне протистояння, асиметричні методи, військова наука.*

Веденєєв Д. В. Формирование доктринальных взглядов на сущность современной неконвенционной («гибридной») конфликтности в Российской Федерации

Современная российская конфликтология и полемология в целом солидарны в констатации того, что неконвенционный (гибридный) тип конфронтации превратился в наиболее распространенный в современном мире тип конфликтности, который качественно отличается от традиционных «контактных» войн.

На высоком воєнно-адміністративном уровне в России происходит концептуализация проблемы «гибридной войны». Констатируется возрастающая роль невоенных методов воздействия на противника посредством политического, экономического и гуманитарного рычагов. Информационное противоборство провозглашается перманентным и значимым компонентом асимметричного противоборства на всех этапах его ведения. Повышенное внимание российские

исследователи феномена гибридной войны уделяют определению места в ней разведывательного обеспечения (сопровождения). Акцентируется на изучении угроз применения «инновационных подрывных технологий» («цветных революций»), в основе которых они видят искусственное провоцирование извне «управляемого хаоса», применение «ненасильственных» средств перехвата власти с последующей передачей страны под внешнее управление.

Ключевые слова: военно-политическая конфликтность, стратегическая мысль, гибридные войны, неконвенционное противостояние, асимметричные методы, военная наука.

Viedenieiev D. Creation of doctrinal views concerning the essence of the modern nonconvention («hybrid») conflicts in Russian Federation

Modern Russian conflict studies and polemology in basis are in solitary in the statement that nonconvention (hybrid) tip of confrontation became into the tip of the most spread conflict of the modern world, which is qualitatively different from the traditional «contact» wars.

The conceptualization of the problem of «hybrid war» is conducting in Russia on the high armed-administrative level. We can state the increasing role of the non-war methods of influence to the enemy thru the political, economic and humanitarian control levers. Informational confrontation is proclaimed as the permanent and significant component of the asymmetric confrontation on all stages of its conduction. The Russian researches on the hybrid war phenomenon pay special attention to the definition of the place in it of the intelligence support. The accent is made on the study of threat of use of «innovative disruptive technologies» («coloured revolutions»), in the base of which they see artificial provocations from outside of the «controlled chaos», the using of «nonviolent» tools for power interception with further transfer of the country under the external management.

Keywords: armed-political conflicts, strategic thinking, hybrid wars, nonconvention confrontation, asymmetric methods, military science.

Інтереси реформування сектору безпеки і оборони України, приведення його науково-дослідних та аналітико-прогностичних можливостей у відповідність до актуального рівня загроз потребують поглиблених, вільних від примітивної ідеологізації досліджень конфліктності нового нетрадиційного (гібридного, асиметричного) типу, який в останні десятиліття став одним із провідних чинників світобудови, світової динаміки, військово-політичної стратегії провідних держав і потужних недержавних деструктивних утворень транснаціонального масштабу.

З 2014 р. в Україні відбувається індоктринація науково-концептуальних поглядів на сутність сучасної неконвенційної («гібридної», асиметричної) конфліктності у базові документи безпекової політики України. Зокрема, «Стратегія національної безпеки України» від 14 вересня 2020 р. закріпила розширений погляд на комплекс вельми

строкатих за походженням новітніх загроз державному ладу та суспільству України та наголосила на необхідності серйозного аналізу державою «уроків гібридної агресії проти України» та інших локальних війн та конфліктів для розробки «нових доктринальних підходів до забезпечення воєнної безпеки» [1].

Поглиблене дослідження поширених у РФ розробок щодо сутності «гібридної» конфліктності відкриває додаткові можливості для розуміння й прогнозування розвитку воєнно-безпекових і зовнішньополітичних доктринальних настанов та управлінських рішень цієї ядерної держави, тенденцій трансформації її силового блоку, змістовного наповнення стратегічних комунікацій.

Дослідження еволюції стратегій неконвенційного протистояння стали одним з магістральних трендів світової науки та профільної аналітики. Із зрозумілих причин чимало дослідників концентрують увагу на комплексі міжнародних, воєнно-політичних та інформаційно-гуманітарних важелів напруги в російсько-українських стосунках, висвітленні перебігу неконвенційного збройного конфлікту на Сході України.

Водночас, інтенсифікувалися науково-аналітичні пошуки в царині осмислення феномену гібридної війни (далі – ГВ) як новітньої концептуальної моделі неконвенційного протистояння, вивчення арсеналу гібридного протистояння, пошуку шляхів відвернення й протидії гібридним загрозам національній безпеці. Передусім, йдеться про низку підготовлених фахівцями РНБО України, НІСД, військових науково-освітніх установ та неурядових аналітичних центрів України капітальних праць [2-6], автори яких у межах відтворення генези моделі конфліктності гібридного типу вдалися до виявлення політико-інтелектуальних корінь розвитку російського бачення основ неконвенційного протистояння, його втілення у політику РФ на українському напрямку. Доцільно згадати і працю Р. Додонова, яка визначила продуктивні напрями дослідження російської візії концепції ГВ [7].

Метою цієї статті є розкрити воєнно-політичні, ґносеологічні та інституційні джерела формування, концептуальну та прикладну

спрямованість сучасних поглядів на сутність неконвекційної конфліктності, котрі здобувають розвиток в Російській Федерації.

На думку начальника Головного розвідувального управління Генштабу ЗС Росії (1992–1997), генерал-полковника Ф. Ладигіна, умовною датою початку «гібридної війни проти Росії» пропонується визначити період від промови президента РФ В. Путіна на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки (10 лютого 2007 р.) і до збройного конфлікту між РФ та Грузією 7-12 серпня 2008 р. Як вважає розвідник, відтоді російсько-американські стосунки набули «стану гібридної війни по всіх фронтах і напрямках», включаючи військовий, дипломатичний, економічний, ідейно-інформаційний, пропагандистський [8, с.49].

Російські теоретичні та прикладні розробки в царині вивчення концептуальних засад й інструментарію сучасної асиметричної конфліктності виходять із настанов про те, що США, поволи втрачаючи лідерські позиції у світі, намагаються компенсувати це створенням відповідної інформаційно-психологічної атмосфери в таборі «колективного Заходу» шляхом нарощування конфронтації з Російською Федерацією, підтримки й закріплення її іміджу як апіорі ворожої сили, «держави-ревізіоніста», котра (поряд з КНР) прагне «своїми діями кинути виклик глобальному порядку, котрий очолюють США», «веде війну проти західних демократій» [9].

Пропонується враховувати появу у світі нових центрів сили та виникнення нових збройних конфліктів, інноваційних типів загроз і систем озброєнь та технологій деструктивних впливів тощо. В умовах планетарної невизначеності й новітніх викликів ГВ розглядається як новий тип міждержавного протиборства, стратегічний виклик розвідувальним та аналітичним службам Росії. Метою ГВ проти Росії називають перемогу над нею без прямого збройного зіткнення ядерних наддержав за рахунок зламу існуючої політичної системи (правлячої команди) в умовах прогресуючого погіршення соціально-економічної ситуації всередині РФ з подальшою чіткою переорієнтацією країни на Захід, відмови від курсу на багатополарний світ, погодження зі статусом РФ як другорядної «регіональної» держави з підпорядкування її політики та ресурсів забезпеченню глобальних інтересів США [10].

Крім того, неконвенційні стратегії й технології обґрунтовано розглядаються як потужний фактор ескалації світової турбулентності, адже вони лежать в основі явищ безладу, керованого хаосу, збройних і латентних конфліктів, державних переворотів та комплексних дестабілізаційних кампаній, економічних криз, масштабних кібератак тощо.

Нині концепт «гібридної війни» став невід'ємною складовою доктринальних документів у сфері безпеки й оборони провідних країн світу. Автором концепції «гібридних війн» нерідко називають науковця МО США Френка Хоффмана, колишнього підполковника Корпусу морської піхоти. У 2005 р., в статті «Майбутні методи ведення війни: розвиток гібридних війн» Ф. Хоффмана та генерал-лейтенанта Д. Меттіса³ визначено ГВ як форму збройного протистояння, суміш тероризму та злочинних дій. Ф. Хоффману належить визначення ГВ як «будь-яких дій ворога, котрий миттєво і злагоджено використовує складну комбінацію дозволеної зброї, партизанської війни, тероризму та злочинної поведінки на полі бою з метою досягнення політичних цілей» [11]. Визначення «гібридні загрози» почали включатися в 4-річні американські офіційні огляди з проблем оборони.

Що стосується РФ, то умовним відліком офіційної концептуалізації явища ГВ нерідко вважають доповідь «Основні тенденції розвитку форм і способів застосування Збройних Сил, актуальні завдання воєнної науки щодо їх удосконалення» начальника Генштабу ЗС РФ, генерала армії В. Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук (січень 2014 р., неформальна назва – «доктрина Герасимова»): «У ХХІ столітті, – наголосив воєначальник, – простежується тенденція стирання відмінностей між станом війни і миру. Війни вже не оголошуються, а розпочавшись – йдуть не за звичним нам шаблоном». До провідних засад ГВ він відніс якісне зростання ролі невійськових способів в досягненні стратегічних цілей, поширення асиметричних дій (включаючи тероризм, використання іррегулярних сил та сил спеціальних операцій, деструктивної внутрішньої опозиції, інформаційно-психологічні підривні технології тощо) [12; 13].

³ У той час очолював Командування військового удосконалення Корпусу морської піхоти США (Marine Corps Combat Development Command), до складу якого входять, зокрема, аналітичні й науково-дослідні структури цього роду військ. З 20 січня 2017 до 1 січня 2019 р. – міністр оборони США.

Відповідно, активізувалася експертно-аналітична розробка концептуальних підвалів ГВ. Зокрема, у жовтні 2014 р. незалежний експертно-аналітичний центр «Епоха» провів круглий стіл з узагальнення поглядів на новітні технології війни (творення «керованого хаосу», конструювання «примарного противника», уроки подій «арабської весни»). Дослідники дійшли висновку про необхідність своєчасної підготовки воєнної організації держави до майбутньої війни та внутрішніх замахів на державний лад з урахуванням принципових змін у технологіях військового та невійськового протиборства.

За словами головного аналітика центру «Епоха» М. Хамзатова, основні особливості ГВ можна визначити так: ціль війни – економічний колапс й гуманітарна катастрофа держави; основний засіб дій – «примарний противник»; основа тактики – дії невеликих підрозділів з метою нанесення максимальних втрат економіці і населенню; масштаб операції – уся країна; тривалість – не обмежена, мобілізаційна база противника – транскордонна, трансконтинентальна, матеріальне забезпечення «примарного противника» – переважно за рахунок місцевих ресурсів [14].

Доктринальні постулати ГВ, зарубіжними уявленнями про яку опанувала стратегічна думка РФ, швидко впроваджувалися в новітнє оперативне мистецтво збройних сил та операційне мистецтво спецслужб. Так, у лютому 2015 р. начальник загальновійськової Академії ЗС Росії генерал-лейтенант О. Макаревич заявив, що США ретельно вивчають «наш досвід дій в період з лютого до червня 2014 р., коли наші війська без жодного пострілу виконали завдання в Криму, яку згодом назвали «ною гібридною війною». За мотивами гібридної війни проведено кілька науково-практичних конференцій в органах НАТО і США, а згадана академія ЗС РФ також «ретельно вивчає досвід сучасних війн, у т.ч. – пов'язаний з так званою гібридною війною».

У січні 2015 р. у Західному військовому окрузі РФ відбувся оперативно-мобілізаційний збір керівного складу – командирів об'єднань і з'єднань, офіцерів штабу округу, куди запросили й офіцерів Генерального штабу ЗС Республіки Білорусь (загалом до 130 старших і вищих офіцерів). На семінарах і круглих столах розглядалися такі питання як «Особливості

управління підпорядкованими військами і силами за умов ведення гібридної та мережецентричної війни», «Управління військами і силами за умов глобального інфокомунікаційного поля».

У виступах на цих заходах дослідників з військових структур звучали висновки про те, що мережецентрична війна являє собою концепцію ведення війни, орієнтовану «на підвищення бойових можливостей у сучасних війнах і збройних конфліктах за рахунок досягнення інфокомунікаційної переваги, об'єднання учасників бойових дій у єдину мережу». Також вважають спеціалісти штабу ЗВО РФ «гібридна війна являє собою таку військову стратегію, яка об'єднує війну звичайну, малу війну і кібервійну» [15].

У червні 2015 р. глава МО Росії С. Шойгу заявив на форумі «Армія–2015», що військове відомство Росії замовило «глибоку науково-дослідну роботу» на тему «суспільство і кольорові революції» – знов таки, йшлося про вивчення нестандартних й комбінованих методів дестабілізації держави і суспільного життя. У 2017 р. був проведений ситуаційний аналіз Аналітичною асоціацією ОДКБ на тему «Роль ОДКБ у зміцненні колективної безпеки в умовах зростання загроз гібридної війни».

Як стверджують експерти, нині в РФ триває розробка нової редакції Воєнної доктрини (на заміну попередньої від грудня 2014 р.), яка орієнтовно буде прийнята в 2022 р. Її особливістю, передусім, повинно стати передбачення реагування оборонно-безпекової сфери на таку базову особливість неконвенційної конфліктності як нівелювання межі між військовими та невоєнними засобами протистояння (насамперед – протидія деструктивному інформаційно-психологічному впливу, кіберзагрозам, загрозам штучної ерозії ментально-цивілізаційної основи суспільства-жертви) [16].

Різноманітні аспекти вивчення сутності та ведення ГВ продовжують залишатися у мейнстрімі російської геополітичної та воєнно-спеціальної думки. Проблематика «агресії нового типу» розглядалася провідними спеціалістами у цій сфері на «круглому столі», організованому Військовою академією ГШ ЗС РФ у рамках міжнародного форуму «АРМІЯ–2020» (жовтень 2020 р.), на тему «Сучасний світовий порядок та його вплив на національну безпеку Російської Федерації». Захід спрямовувався на

розробку пропозицій органам державного й військового управління, зміцнення наукової взаємодії між цивільним та воєнним секторам профільного експертного співтовариства. В ході роботи чотирьох семінарів заслухали до 20 програмних доповідей та понад 30 дискусійних виступів [17].

Основна увага зосередилася на такій проблематиці: сутність гібридної війни як соціально-політичного явища; місце і роль інформаційно-психологічного протистояння в ГВ; особливості застосування регулярних збройних сил в парадигмі ГВ; перспективна стратегія гібридних дій США щодо РФ в ХХІ ст. («Троянський кінь»); «гібридні спецоперації» під прикриттям «масових протестних виступів»; інформаційно-психологічні технології як стрижень гібридних кампаній з дестабілізації обстановки в країні-жертві; «інформаційна війна» як синтез психологічного впливу, кібернетичного наступу тощо.

В останні роки у міркуваннях російської воєнно-наукової й аналітичної думки з приводу властивостей ГВ помітно збільшилася частка суджень щодо її специфічної військової сторони. Воєнно-політична мотивація подібних аналітичних пошуків безпосередньо впливає з підписання 2 червня 2020 р. В. Путіним указу № 355 «Про основи політики Російської Федерації в області ядерного стримування», в якому названі умови для застосування першими ракетно-ядерної зброї (у т.ч. – у відповідь на агресію із застосуванням звичайних озброєнь, якщо вона ставить під загрозу існування російської держави).

Насамперед це стосується розгляду концептуальних засад застосування сучасних та перспективних неядерних (високоточних) систем озброєнь для завдання першого, неочікуваного й блискавичного удару для виведення з ладу системи воєнно-державного управління та ядерних сил Росії. Зокрема, спеціалістами повітряно-космічних сил обговорюється поняття «інтегрованого масованого повітряного удару» з ударних «ешелонів»: гіперзвукових ракет; ударний ракетний ешелон (оперативно-тактичні крилаті ракети); ударний ешелон безпілотних літальних апаратів; пілотований ударний ешелон [18; 19]. Подібні сценарії у спеціальних працях є відображенням об'єктивного процесу ескалації «нової холодної війни» між «сукупним Заходом» (із стрижнем у вигляді блоку НАТО) і РФ

та пошуком асиметричної стратегії при радикальній нерівності фінансового забезпечення оборонної сфери (бюджет МО США перевищує 700 млрд дол., а російський – 60-65 млрд дол.).

Як вважають провідні російські експерти, інтереси протистояння гібридним загрозам викликають необхідність радикальної перебудови державних інститутів в цілому, а також створення відповідної «міжвідомчої структури з протидії ГВ та кольоровим революціям».

В останнє десятиліття російські дослідники-безпекознавці та аналітики підвищили увагу приділяють вивченню саме невоєнної складової ГВ. До неї відносять:

- висування відповідних геополітичних доктрин та стратегій (нерідко наводяться приклади проекту ЄС «Східне партнерство», спрямованого на політико-економічне зближення учасників та ізоляцію Росії, або просування інтересів США та ЄС в зоні Арктики, в зоні Каспійського моря, що впливає на геостратегічну динаміку);

- формування воєнно-політичних коаліцій та союзів, демонстративне згорання дипломатичних та інших офіційних відносин (згадується, зокрема, рішення Європарламенту від грудня 2018 р. щодо призупинення/часткового обмеження дії Угоди про партнерство й співробітництво з РФ);

- нав'язування гонки озброєнь, нарощування військових угруповань та демонстрація сили (військові навчання, випробування нових видів озброєнь);

- економічні санкції та блокаду;

- ведення інформаційного протиборства;

- підтримка (створення) опозиційних структур, незаконних збройних формувань, інспірування суспільно-політичної дестабілізації тощо.

Як наслідок, чільне місце у працях російських науково-аналітичних структур відводиться розробці комплексу заходів з протидії гібридним загрозам. Серед них:

- досягнення високого ступеня взаємодії органів державної влади з протидії загрозам та застосування асиметричних відповідей в умовах суттєвої переваги НАТО у звичайних озброєннях;

- корегування діючих та запровадження нових національних проєктів, їх директивне виконання спільними зусиллями центральних і регіональних бюджетних структур, приватних структур і громадських об'єднань;
- удосконалення наукових уявлень та експертно-аналітичних документів стосовно гібридних викликів і загроз, їх адаптація до директивних документів держави;
- запровадження таких «новел» у нормативно-правове поле як пособництво ворогу в умовах гібридної війни (включаючи протиправну діяльність «внутрішньої опозиції»);
- забезпечення захисту життєво важливих інтересів на території держав-сусідів, «перетвореної в театри гібридної війни проти Росії» (проблема «санітарного кордону»);
- розвиток і удосконалення сил і засобів контррозвідки, структур інформаційного протипротива, механізмів воєнно-цивільного співробітництва й територіальної оборони, інших механізмів внутрішньої безпеки;
- нарощування можливостей розвідувального потенціалу (включаючи його оперативну та аналітичну складові), у т.ч. – для виявлення нетрадиційних загроз;
- налагодження підготовки та патріотичного виховання кадрів, здатних вирішувати завдання з протидії неконвенційним загрозам, включення у навчальні програми вищих закладів освіти курсу «Гібридна війна».

Використані джерела та література

1. Стратегія національної безпеки України. Затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/4693.html>
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
3. Воєнні аспекти «гібридної» агресії: досвід України / за заг. ред. А. М. Сиротенка. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2020. 176 с.
4. Магда Є. Гібридна війна: виклики і перемоги. Харків: Віват, 2015. 304 с.

5. Веденеев Д., Семенюк О. Формування концептуальних та функціональних передумов гібридної конфліктності як загрози національній безпеці України: ретроспективний аналіз. К.: ДП «ІНФОТЕХ», 2020. 274 с
6. Веденеев Д., Слюсаренко А. «Гібридна» війна. Оформлення концептуальних поглядів на сутність конфліктності асиметричного типу. *Виклики і ризики. Безпековий огляд Центру дослідження армії, конверсії та роззброєння*. 2018. №21. С.28–46.
7. Додонов Р. Російський погляд на концепцію гібридної війни. Гібридна війна: in verbo et in praxi. Вінниця, 2017. С.94–133.
8. Ладыгин Ф. Из истории контроля над вооружениями. Последует ли продолжение? М: РМПИ, 2020. 310 с.
9. Кендалл-Тэйлор А. Сможет ли Запад противодействовать угрозе? URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/?skip=45>
10. Бартош А. О гибридной агрессии и необходимой обороне. *Независимое военное обозрение*. 2021. 14 января.
11. «Гибридная война» – выдумка теоретиков или объективная реальность? URL: <https://zvezdaweekly.ru/news/t/2019729166-GxnCp.html>
12. Бартош А. Гибридные войны будущего – прогнозирование и планирование. *Независимое военное обозрение*. 2014. 19 декабря.
13. Додонов Р. «Доктрина Герасимова» як крок у розробці концепції гібридної війни. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С.11–15.
14. «Война управляемого хаоса». Матералы круглого стола. *Независимое военное обозрение*. 2014. 24 октября. Часть 1.
15. Зуев В. «Зеленые человечки» на гибридной войне. *Независимое военное обозрение*. 2015. 3 апреля.
16. Мураховский рассказал, чем может удивить новая российская военная доктрина. URL: <https://www.mk.ru/politics/2021/04/03/murakhovskiy-rasskazal-chem-mozhet-udivit-novaya-rossiyskaya-voennaya-doktrina.html>
17. Сивков К. «Троянский конь»: агрессия нового типа. *Военно-промышленный курьер*. 2020. 8 сентября.
18. Стучинский В., Корольков М. Обоснование боевого применения авиации для срыва интегрированного массированного воздушного удара в многосферной операции противника. *Воздушно-космические силы. Теория и практика*. 2020. № 16. С. 29–36.
19. Бартош А. Америка готовится к войнам будущего. Трансформации вооруженных конфликтов приведут к изменениям в стратегической культуре. *Независимое военное обозрение*. 2020. 17 июля.

КЛЮЧОВІ ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Дослідження є спробою узагальнення практики реалізації Росією своїх впливів на пострадянському просторі в контексті гібридної агресії як суті міжнародної політики РФ в цьому регіоні. Для реалізації своїх планів Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Ключовими для досягнення своїх цілей на пострадянському просторі на даному етапі можна вважати інформаційні, політичні, економічні та військові важелі впливу Росії.

Ключові слова: пострадянський простір, Росія, вплив.

Кордун А. А. Ключевые инструменты влияния России на постсоветском пространстве

Исследование является попыткой обобщения практики реализации Россией своего влияния на постсоветском пространстве в контексте гибридной агрессии как сути международной политики РФ в этом регионе. Для реализации своих планов Россия комплексно использует широкий спектр инструментов и методов воздействия как невоенного («soft power»), так и военного («hard power») характера. Ключевыми для достижения своих целей на постсоветском пространстве на данном этапе можно считать информационные, политические, экономические и военные рычаги влияния России.

Ключевые слова: постсоветское пространство, Россия, влияние.

Kordun O. Key tools of Russia's influence in the post-Soviet space

The study is an attempt to generalize the practice of Russia's influence in the post-Soviet space in the context of hybrid aggression as the essence of the international policy of the Russian Federation in this region. To implement its plans, Russia comprehensively uses a wide range of tools and methods of influence, both non-military («soft power») and military («hard power»). Information, politics, economics and army – are key tools of Russia's influence in the post-Soviet space at this stage.

Keywords: post-Soviet space, Russia, influence.

Перехід Росії на початку 2000-х років до активної фази економічної та політичної експансії на пострадянському просторі зумовив якісну переоцінку впливів РФ у регіоні. А відкрита агресія щодо суверенних держав Грузії (2008) та України (2014) спричинила кардинальне переосмислення історії та досвіду пострадянських країн, у контексті гібридної агресії, яка здійснюється Росією задля відновлення свого домінування в регіоні.

У цьому плані варто відзначити тих науковців, які ще до початку воєн Росії у Грузії та Україні вказували на експансіоністський характер російської політики на пострадянському просторі. Серед українських вчених це Г. Перепелиця, О. Маначинський, К. Поліщук, В. Мандрагеля, серед західних дослідників – Д. Лінч, Я. Бреммер, Р. Гамільтон, М. Кляйн, С. Фішер, Б. Сілі. Вони зробили значний внесок у розуміння витоків, перебігу, природи та наслідків повзучої експансії на пострадянському просторі, а також можливих напрямків/способів/механізмів їх врегулювання.

Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації О. Алексейченка, В. Горбуліна, Р. Додонова, І. Зельмановича, Є. Магди, колективні монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» ІВІ НАН України, монографій «Режим Путіна: перезавантаження-2018», «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл», «Донбас і Крим: ціна повернення» НІСД, «Донбас в етнополітичному вимірі» ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України та інші, в яких розкривається справжня роль та цілі Російської Федерації щодо країн, які утворилися на територіях колишнього Радянського Союзу.

На нашу думку, процеси на пострадянському просторі слід розглядати у контексті глобальної неоголошеної гібридної війни, яка ведеться Росією задля реалізації своїх амбіцій вважатися однією з «великих держав», яка вирішує долю світу. Контроль за пострадянським простором є для Росії не самоціллю, а лише інструментом та одним з майданчиків у цьому глобальному протистоянні.

Країни т.зв. «пострадянського простору» або «ближнього зарубіжжя» розглядаються в якості особливої зони пріоритетних інтересів Росії та зони глобального протистояння з Заходом. При цьому процеси демократизації політичної системи у країнах, які утворилися після розпаду СРСР, включаючи т.зв. «кольорові революції», Росія розглядає як наслідок зовнішнього, ворожого до Росії, втручання Заходу, передусім США, у зону її пріоритетних геополітичних інтересів і, відповідно, удар по реноме «великої держави». Тому явне або приховане протистояння з впливами

США, ЄС і НАТО формує основний зміст політики Росії у пострадянському регіоні.

Програма-мінімум Росії: недопущення розширення НАТО за рахунок колишніх радянських республік, передусім Грузії, Молдови та України, та протидія розбудові баз Альянсу та американських ПРО на територіях тих держав, які вже увійшли до складу НАТО. Найближчі до кордонів РФ країни Східної Європи – Білорусь, Молдова та Україна – розглядаються Москвою як буферні зони між Росією та Альянсом. Програма максимум: вихід на міжнародні домовленості на кшталт «Ялти-2», тобто новітній поділ світу на зони впливу, де пострадянський простір вважався б територією пріоритетних інтересів Росії [1].

Базовими для сучасної політики Росії на пострадянському просторі є три основних доктринальні документи – Воєнна доктрина РФ, Концепція зовнішньої політики та Стратегія національної безпеки РФ. Головні ідеї та основні елементи цієї «доктрини» були також сформульовані в публічних виступах російського президента, зокрема у Зверненні до двох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», 18 березня 2014 р.); «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р.; Зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 р.; статті В.Путіна від лютого 2012 р. у газеті «Московские новости» та ін.

Серед складових російської моделі імперського мислення російський історик Є. Анісімов називає *influence legitime* – законне або невід'ємне («неотъемлемое») право Росії, виходячи зі своїх міркувань безпеки, здійснювати завоювання чужих територій, чи то насаджувати слухняні або лояльні до Москви політичні режими [2]. Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання цієї країни мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Ця експансія у формі гібридної агресії пройшла кілька етапів в просторі і часі, розпочавшись ще в останні роки існування СРСР.

Навіть на етапі латентної експансії (1990–1996), політично та військово слабка Росія, якій доводилося вирішувати низку внутрішніх

проблем (у Татарстані, Чечні, Інгушетії, Якутії тощо), брала участь у низці збройних конфліктів, деякі з яких тривають і досі: вірмено-азербайджанський (карабаський) (1988–1994); грузино-абхазький (1992–1994); грузино-південноосетинський (1991–1992); придністровський (1992); чеченський (перший етап, 1994–1996), у Таджикистані (1992–1997).

На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше вдаватися до «жорсткої сили». Найбільш яскравою ілюстрацією такої політики Росії стала т.зв. Друга чеченська війна (1999–2009).

А з часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України.

Для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Йдеться про пропаганду, фінансову підтримку лояльних партій/політиків і журналістів, стимулювання корупції, політичний шантаж, реалізацію інших проектів, спрямованих на забезпечення, збереження і посилення російського впливу на оборонну, політичну, економічну, мовно-культурну та інші сфери, а також економічний тиск, кібервійни, диверсії, загрозу застосування військової сили та ядерної зброї, пряму збройну агресію тощо.

Британський дослідник Б. Сілі згрупував інструменти і методологію ведення гібридної війни Росією (в його термінології – «сучасного російського конфлікту») в сім основних блоків: політичний конфлікт; культура і управління; економіка та енергетика; військова влада; дипломатія і громадська діяльність; інформаційна та описово-оповідна війна. Сьомий елемент, який їх об'єднує у єдине ціле, забезпечує реалізацію впливу у різних сферах в межах єдиного плану відповідно до поставленої мети, забезпечує її змістовне і ресурсне наповнення, – командування і контроль. За його визначенням, «сучасний російський

конфлікт» – це складна та інтегрована форма державного впливу, тісно пов’язана з політичними цілями. Це політична війна, навколо якої склався повний набір державних прийомів і інструментів впливу. За підрахунками Б. Сілі [3], Росія оперує щонайменше 50 такими інструментами.

Такий вплив здійснюється системно, протягом багатьох років, із застосуванням широкого спектру інструментів та методів у різних сферах, має комплексний і всеосяжний характер. Такий вплив спрямовується як на персоналії, так і на інститути чи процеси, та реалізовується не лише на пострадянському просторі, а у глобальному масштабі. Як зазначається у спеціальній доповіді глави розвідувального Мінборони США С. Бар’єра Комітету Сенату США з питань збройних сил [4, р.18-48.], для досягнення своїх цілей, які вона розуміє крізь призму глобального протистояння з США, Росія використовує множину конфліктів, в які залучені як США, так і Росія: Куба, Венесуела, Нікарагуа, Лівія, Сирія, Афганістан, КНДР, іранська ядерна проблема, арктичне протиборство, африканські кампанії та багато-багато іншого.

Методи і способи ведення цієї асиметричної гібридної війни, як і їх пріоритетність, не є сталими. Вони змінюються в часі на основі отриманого досвіду, розробки нових інструментів та оцінки реакції Заходу [5]. Наприклад, в Україні та Грузії ми спостерігаємо відмову Росії від засобів «м’якої сили» на користь «жорсткої сили». При цьому Росія змінила свою початкову амбіційну мету в Україні («проект Новороссія») на користь підтримання постійного конфлікту низької інтенсивності, який перешкоджатиме інтеграції України до західних структур безпеки. [6]

Пріоритетними сферами впливу Росії на пострадянські країни є:

- Суспільство (різні суспільні групи, їх настрої, орієнтації, цінності, ідентифікації, соціальні інститути).
- Економіка (економічні процеси та інститути, зовнішньоекономічні орієнтації, структура економіки тощо).
- Політика (в широкому сенсі – як політична діяльність, політичні інститути та процеси, державне управління, так і політичні цінності, орієнтації та їх носії). Зовнішня і внутрішня політика, імідж країни.
- Безпека (армія, система національної безпеки, оборонна промисловість тощо).

– Культура (в широкому сенсі: мовна, культурна, релігійна самоідентифікація, історична політика тощо).

У кожній з означених сфер можуть бути застосовані методи і «активні дії», які базуються на людських чи матеріальних ресурсах, технічних засобах, збройній силі, шантажі, підкупу чи дискредитації, санкціях, тиску, створенні керованого хаосу та ін. Конкретні методи, теми і спрямованість інформаційних операцій варіюються і обираються, виходячи зі специфіки кожної країни, об'єкта впливу, поставленої мети, безпосередньої цільової групи, зовнішньо- і внутрішньополітичної кон'юнктури та ін.

Цільовою аудиторією інформаційних впливів виступають:

- проросійські та/або корумповані політики, чиновники;
- радикальні (позасистемні, найчастіше ультраправі чи ультраліві) політичні сили;
- «співвітчизники» – мігранти, колишні громадяни СРСР чи/та Росії, громадяни чи резиденти інших країн, що є лояльними споживачами російськомовного контенту (новини, кінофільми, книги тощо);
- користувачі соціальних мереж, які наразі є найбільшим споживачем і поширювачем російської дезінформації.

Найбільш вразливими на пострадянському просторі для російського впливу є ті країни, що мають більшу історичну, мовну, культурну чи релігійну близькість до Росії, а також ті, що мають внутрішні проблеми, пов'язані з політичною корупцією, єдністю суспільства чи соціально-економічною сферою. Метою використання цих засобів на стратегічному рівні є зміна політичного (економічного, геополітичного) курсу цільових країн. Передусім, це ті країни пострадянського простору, які задекларували свій чіткий курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію (Україна, Грузія і Молдова) та таким чином стоять на заваді реалізації імперських амбіцій Росії.

Ключовими для досягнення своїх цілей на пострадянському просторі на даному етапі можна вважати інформаційні, політичні, економічні та військові важелі впливу Росії.

Особливістю сучасного **інформаційного впливу** РФ є не пропаганда певного світогляду, ідеології чи способу життя, а подання взаємно

суперечливої, фрагментарної, маніпулятивної та емоційно забарвленої інформації, яка спотворює раціональне її сприйняття, створює паралельну реальність. Інформаційний вплив є безперервним і комплексним, тобто ведеться в «мирний» та у воєнний час одночасно у внутрішніх та міжнародних ЗМІ та соціальних мережах, поєднує цифрово-технологічні та когнітивно-психологічні атаки, метою яких є дезорієнтація, дезорганізація і деморалізація населення та збройних сил [7]. При цьому інформаційний вплив синхронізуються з військовими, політичними та ін. засобами з координацією дій широкого спектра державних та недержавних суб'єктів – військових, воєнізованих та невійськових, а діяльність державного адміністративного ресурсу та апарату безпеки поєднується з впливом Російської православної церкви, проросійських еліт, масової культури та засобів масової інформації [8, р.2.].

В усіх країнах Східної Європи та в Україні російська пропаганда використовує практично однакові інструменти і меседжі. Змінюються лише деякі акценти, з огляду на специфіку ситуації у кожній конкретній країні. Такими виявилися результати досліджень фахівців із Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Молдови та України, презентовані у рамках конференції «Інформаційна війна в Інтернеті. Викриття і протидія прокремлівській дезінформації в країнах Центральної та Східної Європи» [9]. У дезінформаційних матеріалах широко використовується маніпуляція фактами і емоціями, гра на страхах і болючих темах, роздування проблем.

Відповідно до доповіді про основні елементи російської екосистеми дезінформації і пропаганди Центру глобальної взаємодії при Держдепартаменті США (Global Engagement Center) [10], російська екосистема дезінформації і пропаганди є набором як офіційних, опосередковано кремлівських («проксі») і таких, що не мають певної приналежності, каналів зв'язку і платформ, які Росія використовує для створення і просування неправдивих інформаційно-ідеологічних установок.

В Україні свій інформаційний вплив Росія здійснює через ряд центральних телеканалів («112», «NewsOne», «Наш», «3iK» та ін.), які мають широку аудиторію, мережі псевдонезалежних сайтів та соцмережі.

Основними темами маніпуляцій в Україні виступають: 1) соціальний негатив (вбивства, хвороби, «зубожіння», підвищення цін і тарифів тощо); 2) влада, політика і вибори; 3) війна; 4) радянська спадщина (9 травня, 23 лютого, 8 березня, «голубой огонек» та ін.). Маніпулятивні новини на т. зв. сайтах-клікбейтах («сміттярках», «зливних бачках») часто беруться з проросійських медіа в Україні / ОРДЛО / Росії, підсилюються негативом та емоціями. У механізмі поширення російської дезінформації вони виступають базовою ланкою у ланцюжку легітимізації та просування потрібної інформації: певна інформація публікується в анонімному телеграм-каналі, потім на нього посиляється сайт-сміттярка (частіше – ціла мережа), потім інші сайти (включаючи провідні медіа України) розміщують новину, з посиланням на «ЗМІ» [11].

За інформацією української розвідки [12], практично за всіма інформаційними операціями (ІПСОА) в Україні стоїть ГУ ГШ ЗС РФ. У період з 2013 по 2014 рр. у його складі була сформована нова структурна одиниця – «Війська інформаційних операцій», керівництво якими було покладено на генерал-майора П. Коновальчика. Безпосередньо в операціях проти України бере участь мережа центрів Південного військового округу ЗС РФ у складі 8-ї Армії ППО, командування операціями якої розміщується в Новочеркаську. До операцій проти України залучено також центр Західного військового округу в/ч 76836 у Санкт-Петербурзі та 706-й центр інформаційної протидії ЗВО ЗС РФ.

Домінування на початку 2014 р. в українському інформаційному просторі російських та проросійських ЗМІ та проведення спеціальних інформаційних операцій антиукраїнського характеру стали вирішальним чинником підготовки до анексії АР Крим та м. Севастополя, інспірування сепаратистських заворушень на Півдні та Сході України, що призвели врешті до тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Головна сфера **політичного впливу** – втручання у волевиявлення (вибори/референдуми опитування) в країнах, де вибори є конкурентними, з метою створення умов для приходу до влади проросійських політиків, або політиків, які можуть посилити дестабілізацію, хаос і суперечності у суспільстві й управлінні державою. Слабкість громадянського контролю,

партійної системи і правових механізмів в цих країнах відкривають можливості для маніпулювання законодавством і використання адмінресурсу [13, с.6-12.].

Так, німецьке видання Bild [14] з посиланням на документ молдовської спецслужби, в якому детально аналізується запланована російська кампанія з впливу на президентські вибори в Молдові у листопаді 2020 р., стверджує, що Кремль розробив план з інвестицією на суму в 11,45 млн євро, щоб зробити І. Додона президентом Молдови і ще більше зміцнити свій вплив у Центральній Європі. У липні 2020 р. молдовські спецслужби виявили численні «проекти», які Кремль реалізовував або планував реалізувати, щоб вплинути на виборців. Наприклад, проєкт «Адольф» передбачав створення «про олдовського» і «про-Санду» «антигероя» зі «скандальною антиросійською сутністю». «Правий кандидат» повинен був «різко критикувати всіх кандидатів, крім Маї Санду», як у соціальних мережах, так і на різних телеканалах.

В Україні на травень 2013 р. ставка робилася Росією на партії, які виступали за пріоритетний розвиток відносин з Росією та Білоруссю: Комуністичну партію України П. Симоненка, Комуністичну партію України М. Савенка, Комуністичну партію робітників і селян О.Савенка, Прогресивну соціалістичну партію Н. Вітренко, партії «Родина» І. Маркова, «Руський блок» та інші політичні структури, які відкрито декларували прокомуністичні або проросійські гасла.

Мета економічного впливу – послаблення економіки країни, або створення залежності від Росії у різних сферах.

Яскравими прикладами такої політики стали дії РФ впродовж 2005–2006 рр.: заборони та обмеження на поставки і продаж в Росії вина і виноматеріалів з Грузії і Молдови, грузинських мінеральних вод «Боржомі» і «Набеглаві», мита на ввезення карамелі й інших цукристих виробів з України, заборона на ввезення в Росію всіх видів тваринницької продукції (м'яса, м'ясних виробів, яєць, риби, молока, сирів, вершкового масла, консервів), мораторій на ввезення всієї металопродукції з України та труб великого діаметру з України.

У книзі «Війни – XXI: Полігібресія Росії» [15] українського Центру глобалістики «Стратегія XXI» робиться акцент на використанні Росією

енергоресурсів та енергетичної інфраструктури як інструменту ведення прихованої війни.

Так, автори дослідження «Європа і вплив Кремля» [16] вважають, що посилення енергетичної безпеки Молдови за допомогою диверсифікації можливостей енергопостачання і її інтеграції в європейські енергетичні ринки не тільки критично важливо для боротьби зі згубним впливом Росії в Молдові, але і є ключовим методом вирішення конфлікту в Придністров'ї.

Яскравим прикладом використання енергетичних важелів є низка економічних, на перший погляд, конфліктів між компаніями НАК «Нафтогаз України» та «Газпром» щодо умов постачання природного газу з Росії до України, а також його транзиту до країн Європи у 2005–2006, 2008–2009, 2013–2014, 2014–2018 рр., які мали чітке політичне підґрунтя.

Сюди ж слід віднести «сирну війну» між Україною та Росією в першій половині 2012 р., орієнтовні втрати українських виробників від якої склали біля 300 млн дол., та «шоколадну війну» – заборону продажів у Росії продукції української кондитерської компанії «Roshen» – влітку 2013 р. [17]. Остання стала частиною тотальної експортної блокади українських товарів Росією у липні-листопаді 2013 р. Ця блокада мала продовження в 2014–2018 рр. у вигляді запровадження Росією низки антиконкурентних заходів, спрямованих на обмеження українського експорту до РФ та країн Центральної Азії.

З дат бачимо, що такі економічні війни можуть бути не лише санкційною реакцією Росії на політичну ситуацію в Україні («помаранчева революція», «Революція Гідності» тощо), але й підготовчим етапом до посилення агресії – з метою погіршення соціально-економічної ситуації в країні, як передумови політичної дестабілізації.

Російські лідери сприймають **військово-політичний вплив** як неодмінну умову успішного відстоювання своїх національних інтересів. При цьому орієнтація на «жорстку силу» є однією з ознак неспроможності та явного провалу Росії у реалізації її політики «м'якої сили».

Проведення Росією «жорсткої» геополітики спирається на потужний (відносно інших країн регіону) економічний та військовий потенціал.

Російська Федерація у 2018 р. перебувала на 11 місці у світі за розміром свого ВВП [18, 19]. Водночас, США, які перебували на першому місці, мають ВВП, який більше, ніж у 12,5 разів перевищує ВВП Росії. Україна в цей час перебувала на 58 (МВФ) / 57 (Світовий банк) місці з розміром ВВП, або приблизно у 13 разів меншим від рівня ВВП Росії.

За висновками західних експертів, російські збройні сили на загал переважають, як кількісно, так і якісно, армії інших пострадянських країн. Після розпаду Радянського Союзу Росія успадкувала основну частину радянської армії, включаючи її арсенал та інфраструктуру. Крім того, Росія почала всебічно реформувати свої збройні сили восени 2008 р., після російсько-грузинської війни. Успіхи в модернізації, досягнуті з того часу, особливо помітні в порівнянні із збройними силами інших пострадянських держав. Зокрема, російський оборонний бюджет зріс з 24,6 млрд дол. у 2008 р. до 45,6 млрд дол. у 2017 р. [20]. У 2018 р. військові витрати Росії приблизно дорівнювали, за різними даними, 61-63 млрд дол. США [21], що дозволяло їй триматися в першій п'ятірці глобального рейтингу [22]. На момент початку війни проти України Росія займала сьоме місце у Глобальному індексі милітаризації-2014 (GMI) Боннського міжнародного центру конверсії (BICC) [23].

Ця військова потуга посилюється статусом Росії як ядерної держави, що дозволяє їй чинити тиск потенційною можливістю використання ядерної зброї.

Російський ядерний арсенал є одним з найбільших у сучасному світі. На даному етапі у Росії є біля двох тисяч тактичних зарядів і способів їх доставки. У разі розміщення цього озброєння на кордонах України, воно покриватиме приблизно 80% території України. Також є носії, які можна застосовувати з використанням авіації і військово-морського флоту РФ [24].

Аналізуючи положення Воєнної доктрини РФ [25], експерти говорять про підвищену готовність Москви до застосування ядерної зброї першою в оборонних цілях. Як приклад може бути наведена і відома Валдайська промова В. Путіна на 15-му засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 2018 р.: «Ми готові і застосовуватимемо ядерну зброю тільки тоді, коли переконаємося, що хтось, потенційний

агресор наносить удар по Росії, по нашій території... Агресор повинен знати, що відплата неминуча. А ми – жертва агресії, і ми як мученики потрапимо до раю. А вони просто подохнуть. Бо вони просто покаяться не встигнуть» [26].

З 2019 р. Росія витрачає на обслуговування, виробництво і розробку ядерної зброї понад 8,5 млрд дол. (США – понад 35 млрд дол.). У 2020 р. Кремль опублікував свою першу незасекречену «Політику ядерного стримування» [27]. Цей документ дає Росії більше можливостей (якщо порівнювати його з військовою доктриною РФ 2014 р.) щодо використання ядерного озброєння.

Росія також має змогу погрожувати застосуванням новітніх зразків неядерної зброї. Свого часу серйозний резонанс отримала та частина послання В. Путіна Федеральним зборам РФ від 1 березня 2018 р., де президент РФ зробив заяви про створення новітньої російської зброї. Йшлося про такі розробки РФ, як важка міжконтинентальна балістична ракета РС-28 («Сармат»), гіперзвуковий бойовий блок «Авангард», аеробалістична ракета «Кинджал», ядерна торпеда-безпілоти́к «Статус-6», бойові лазерні комплекси та ракета з компактною ядерною енергетичною установкою, яка на той момент ще навіть не мала назви.

Прикладами застосування воєнної компоненти Росії щодо України стало силове протистояння між Росією та Україною щодо Криму та Севастополя, яке почалося задовго до подій кінця лютого – березня 2014 р., і про що докладно йдеться, наприклад, у матеріалі Я. Мезенцева [28].

РФ має можливість реалізовувати військовий тиск і за посередництва присутності російських військ та озброєнь, в т. ч. в зоні конфліктів. Російські війська наразі перебувають у Придністров'ї, на окупованих територіях Грузії в Абхазії та Південній Осетії, у Вірменії, а також в низці країн Центральної Азії, а військові бази РФ розташовані в таких зонах як: Абхазія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Придністров'я, Сирія, Таджикистан, Південна Осетія [29].

Окрім того, Росія активно маніпулює збройними конфліктами на пострадянському просторі. Утворені в результаті їх «заморожування» псевдодержавні утворення також є одним із потужних інструментів

широкомасштабної гібридної агресії Російської Федерації з метою утримання свого геополітичного домінування в цьому регіоні.

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн їх локалізації та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу. Так, за даними українського дослідника О. Лавера [30], війна у Придністров'ї в 1992 р. забрала життя 3,7 тис. осіб. У війні в Абхазії в 199 –1994 рр. загинуло біля 6,8 тис. осіб. У Південній Осетії у 1991–1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб, у 2008 – понад 500 осіб, при цьому налічується до 400 тис. грузинів-біженців з території Цхінвальського регіону Грузії. У конфлікті за Нагірний Карабах протягом 1988–1994 рр. зафіксовано біля 30 тис. загиблих. Шокуючими є цифри втрат у громадянській війні в Таджикистані (1992–1997). Всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти, або захворів, склали 500 тис. осіб. Лише загиблі становлять більше 50 тис. осіб, 1,5 млн. внутрішніх біженців, понад 120 тис. змушені були тікати до Афганістану.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2021 р. у розмірі 13,1-13,3 тис. осіб (серед них не менше ніж 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових й орієнтовно 5700 членів збройних угруповань). Також у цей період приблизно 29,5-33,5 тис. людей дістали поранення [31]. Українські експерти вважають, що якщо у розрахунок також додати втрати людського капіталу, то загальна сума втрат України від агресії Росії може становити не менше 300 млрд дол. [32].

З огляду на це, підтримка активних (чи загроза відновлення активної фази) «заморожених» збройних конфліктів може виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надає Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні. Заморожені конфлікти відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн; гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень; роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього

втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт; створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної та безпеки.

Як наслідок такої політики РФ на пострадянському просторі «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України створюють вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону та є явною перешкодою для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Розвідуправління міноборони США розглядає конфлікт на сході України як спробу Росії «протидіяти прагненню Києва до власної геостратегічної орієнтації та євроатлантичної інтеграції», а розгортання, нібито для навчання, значних військових сил в Криму і на кордоні з Україною як частину «кампанії з тиску на Україну, щоб вона поступилася вимогам Кремля» [33]. При цьому присутність очолюваних Росією сил на сході України вважає дієвим інструментом примусу для Кремля, навіть якщо Москва піде на деескалацію.

Із 2016 р. в Західному і Південному військових округах Росії біля українських кордонів створили три нові мотострілецькі дивізії: 144-ту біля Смоленську, 3-тя у Валуйках та 150-та у Новочеркаську.

3 січня 2021 р., у рамках так званої «контрольної перевірки» всіх підрозділів Південного ВО, міноборони РФ стягнула до кордону України значні сили, фактично подвоївши кількість своїх батальйонних тактичних груп на кордоні [34]. На думку США, із 2014 р. – це найбільша військова присутність російської армії біля українського кордону [35]. Начальник Головного управління розвідки Міноборони полковник К. Буданов називав цифру у 110 тисяч осіб [36]. Лише в окупованому нею Криму Росія залучила до військових навчань 10 тис. військових і 40 бойових кораблів, 1,2 тис. одиниць озброєння і військової техніки зі складу загальновійськового об'єднання ПівдВО, Чорноморського флоту, Каспійської флотилії і з'єднань ВДВ [37].

Станом на початок серпня 2021 р. поблизу та вздовж кордону з Україною створено три міжвидових угруповання, які здатні без оголошення мобілізації та за мінімальних підготовчих заходів проводити раптові наступальні дії на території нашої країни. РФ здійснюється активне формування нових військових частин (з'єднань та об'єднань), а також реорганізація існуючих військових формувань з метою нарощування їхнього бойового потенціалу. Вздовж державного кордону України розгорнуто 28 батальйонно-тактичних груп. Завершується формування трьох нових об'єднань – двох армій та армійського корпусу, які до кінця 2021 р. планують набутти повної оперативної готовності. Загальна чисельність наземного угруповання ЗС РФ вздовж кордону України на даний час – 87 тис. військовослужбовців, до 1100 одиниць танків, до 2600 бойових броньованих машин, до 1100 артилерійських систем, до 360 ракетних систем залпового вогню, 18 оперативно-тактичних ракетних комплексів. Загальна чисельність наземного угруповання збройних формувань РФ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях становить близько 35 тис. військовослужбовців, до 480 одиниць танків, до 910 бойових броньованих машин, до 720 артилерійських систем, до 200 ракетних систем залпового вогню [38].

С. Шойгу вже оголосив про чергове посилення Західного військового округу двома десятками нових з'єднань і частин. Ці дії Росії несуть системну загрозу безпеці Україні, Польщі, країнам Балтії. Вони є продовженням стратегії залякування та демонстрації сили, яка активно використовується російською стороною як спосіб впливу та спробу деморалізуючого тиску на сусідні країни [39].

Ситуація на пострадянському просторі характеризується підвищеною складністю, багатоаспектністю, протистоянням різних геополітичних гравців з різними цілями та спроможностями впливу, що ускладнює аналіз та інтерпретацію ситуації. Неоголошена експансія Росії в цьому регіоні виходить далеко за межі суто геополітичного протистояння, боротьби за контроль над територіями та ресурсами. Ці моменти хоча і присутні у діях і цілях, але мають, в кінцевому підсумку, другорядне значення для головних акторів. На перше місце виходять цивілізаційні, світоглядні, ціннісні аспекти протистояння.

Тому окрім самоочевидних рекомендацій щодо посилення обороноздатності, спроможності протистояти дезінформації і кібератакам, розвитку економіки, така багатоплановість російського впливу зумовлює необхідність пошуку нестандартних і комплексних відповідей асиметричного характеру.

Враховуючи зростаючі для Росії ризики відритої агресії щодо ключових країн пострадянського простору, слід очікувати посилення прихованих/проксі методів гібридної агресії щодо Молдови, України, Грузії, можливо – Казахстану та Киргизстану, що потребуватиме зусиль, спрямованих на консолідацію суспільств цих країн навколо цінностей демократії, економічної свободи та пріоритету прав людини.

Україні в цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів.

Потрібно також усвідомити, що остаточне відновлення територіальної цілісності України неможливе без відновлення територіальної цілісності Грузії, Молдови, Азербайджану. Тому ці країни мають виступити спільно і скоординовано на міжнародній арені. Жертви кремлівської агресії: Молдова, Грузія, Україна мають виступити ініціаторами скликання максимально широкої, представницької і багатосторонньої міжнародної конференції з питань безпеки на пострадянському просторі.

Важливе значення має обмін досвідом із іншими країнами, які обради демократичний шлях розвитку на пострадянському просторі, так і з країнами ЄС щодо ефективних практик протидії підіривній діяльності Росії.

На даному етапі видається, що для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, є не лише одним з найбільш ймовірних механізмів забезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту Росією були створені та підтримуються згадані вище зони нестабільності.

Стратегічний напрям – підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації в регіоні на засадах загальновизнаних міжнародних норм та принципів.

Необхідно активніше розвивати різнопланове міждержавне співробітництво в рамках альтернативних інтеграційних проектів (на кшталт ЄврАзЕС) та форматів співпраці, передусім за участі країн Центральної та Східної Європи, які вже стали членами ЄС та НАТО: Люблінського трикутника (платформи для політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між Литвою, Польщею та Україною), Асоційованого Тріо (Україна, Молдавія, Грузія), Литовсько-польсько-українська бригада, з державами програми ЄС «Східне партнерство», стимулювати відродження Співдружності демократичного вибору та активізацію ГУАМ. Розширення компетенцій та можливостей цих організацій також могли б стати гібридною відповіддю на гібридну агресію Росії на пострадянському просторі.

Керівництву української держави потрібно бути свідомими своєї місії. Від здатності України чинити опір російській гібридній агресії залежить безпека інших країн, а демократичні зміни в нашій країні можуть задавати тон трансформаціям на всьому пострадянському просторі.

Використані джерела та література

1. Божко В. Особливості та уроки «гібридної війни» Росії проти України. 07.02.2020. URL: https://bintel.org.ua/nukma/gibridnaja_vojna/
2. Анисимов Е. Истоки имперского менталитета в России. URL: <http://asiarussia.ru/news/5718/>
3. Сили Б. Определение современного российского конфликта: как Кремль развязывает войну? Научно-исследовательский доклад. № 15 (2018). *Центр исследований по вопросам России и Европы*. URL: <https://freerussiahouse.org/2019/01/18/opredelenie-sovremennogo-rossijskogo-konflikta-kak-kreml-razvzyvaet-voynu/>
4. Statement for the Record Worldwide Threat Assessment Armed Services Committee United States Senate. By Scott Berrier, Lieutenant General, U.S. Army, Director, Defense Intelligence Agency. P.18-48. *U.S. Senate Committee on Armed Services*, 26.04.2021. URL: <https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/>

2021%20DIA%

20Annual%20Threat%20Assessment%20Statement%20for%20the%20Record.pdf

5. Clark D., Foxall A. Russia's Role in the Balkans – Cause for Concern? June 2014. URL: <http://www.henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2014/06/Russias-Role-in-the-Balkans.pdf>

6. Boulègue M., Polyakova A. The Evolution of Russian Hybrid Warfare: Executive Summary. 29.01.2021. URL: <https://cepa.org/the-evolution-of-russian-hybrid-warfare-introduction/>

7. Полегкий О. Протидія кремлівській дезінформації в ЄС. URL: <http://publicdiplomacy.org.ua/?p=969>

8. Lutsevych O. Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighbourhood: Research Paper. April 2016. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-04-14-agents-russian-world-lutsevych.pdf>

9. Інструменти російської пропаганди у країнах Східної Європи – однакові – дослідження. 27.02.2017. URL: <https://uacrisis.org/uk/53099-information-warfare>

10. Центр глобального взаємодіяння представив доклад о российской экосистеме дезинформации и пропаганды. 06.08.2020. URL: <https://www.golosameriki.com/a/statedept-russian-propaganda/5532601.html>

11. Як працює російська пропаганда в українському інформаційному просторі: топ-тези року. 18.05.2020. URL: <https://texty.org.ua/fragments/101008/yak-pracuyue-rosijska-propahanda-v-ukrayinskomu-informacijnomu-prostori-top-tezy-roku/>

12. Хто курає інформаційну війну проти України, або Про секрети однієї військової частини. 11.12.2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/hto-kuruye-informacijnu-vijnu-proty-ukrayiny-abo-pro-sekrety-odniyeyi-vijskovoyi-chastyny/>

13. Рогов К. Новый «Государь»: недемократический транзит власти на постсоветском пространстве. URL: <https://freerussiahouse.org/2019/06/10/novyy-gosudar-nedemokraticeskij-tranzit-vlasti-na-postsovetском-prostranstve/>

14. Проекти «Адольф» і «Майдан»: у Німеччині показали план Кремля з впливу на вибори в Молдові. 24.06.2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/06/24/7124824/>

15. Війни-XXI: полігібесія Росії. Київ: «Авега», 2017. 241 с. URL: <https://geostrategy.org.ua/storage/app/public/files/nodes/1/book/1/Xa8si15867659506KcE7.pdf>

16. Шеховцов А. Европа и влияние Кремля. Выпуск 2. URL: <https://freerussiahouse.org/2020/09/24/evropa-i-vlijanie-kremlja-vypusk-2/>

17. Россия фактически закрыла границу для украинских товаров (обновлено). *Podrobnosti.ua*. 14.08.2013. URL: <https://podrobnosti.ua/923674-rossija-fakticheski-zakryla-granitsu-dlja-ukrainskih-tovarov-obnovleno.html>

18. Report for Selected Countries and Subjects. *International Monetary Fund*, 2019.

19. GDP (current US\$). *Worldbank*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
20. Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. URL: <https://www.swp-berlin.org/en/publication/russias-military-policy-in-the-post-soviet-space/>
21. On the up: Western defence spending in 2018. URL: <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2019/02/european-nato-defence-spending-up>
22. Trends in World Military Expenditure, 2018. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018.pdf
23. Global Militarization Index. *Bonn International Center for Conversion*. URL: https://gmi.bicc.de/index.php?page=ranking-table&year=2017&sort=rank_asc
24. Кабакаєв С. Ядерний арсенал РФ: стан та тактико-технічні характеристики тактичної ядерної зброї. *Центр дослідження Росії*. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=48105&lang=ukr
25. Сіновець П. Ядерна зброя в воєнній доктрині РФ: еволюція підходів щодо її використання. *Центр дослідження Росії*. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45414&lang=ukr
26. «Що в голові у цієї людини?» Про Путіна на Валдайському форумі. 20.10.2018. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/shcho-v-golovi-u-cijeji-lyudini-pro-putina-na-valdayskomu-forumi--537813.html>
27. Указ Президента Российской Федерации от 02.06.2020 г. № 355 «Об Основах государственной политики Российской Федерации в области ядерного сдерживания». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/45562>
28. Мезенцев Я. Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х. 10.05.2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319/>
29. Военные базы России: сколько их и где они находятся. 04.11.2018 р. URL: <https://offshoreview.eu/2018/11/04/voennyye-bazyi-rossii-skolko-ih-i-gde-oni-nahodyatsya/>
30. Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX-XXI століттях (1900–2016 рр.): статистичне дослідження. Ужгород : ДВНЗ УжНУ, 2018. 757 с.
31. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. 19. 02. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html>
32. Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. 30.03.2018. URL: https://espreso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyyi_protuy_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparaciy
33. Statement for the Record: Worldwide Threat Assessment. 29.04.2021. URL: <https://www.dia.mil/News/Speeches-and-Testimonies/Article-View/Article/2590462/statement-for-the-record-worldwide-threat-assessment/>
34. Армія РФ почала масштабні навчання в окупованому Криму та Кубані: що відпрацьовує противник. 01.04.2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/

armija_rf_pochala_masshtabni_navchannja_v_okupovanomu_krimu_ta_kubani_scho_vi_dpratsovuje_protivnik-3295.html

35. Ескалация Росії нагадує дії 2014 року – Штати в ОБСЄ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/11/7289786/>

36. Цифри та факти про війська Росії на кордоні України у 2021. 20.04.2021. URL: https://24tv.ua/tsifri-fakti-pro-viyska-rosiyi-kordoni-ukrayini-2021-novini-oos_n1603858

37. РФ привлекла к учениям в Крыму 10 тыс. военных и 40 боевых кораблей. 22.04.2021. URL: <https://www.interfax.ru/russia/762665>

38. Турчинов О. «План Б». 30.08.21. URL: https://censor.net/ru/resonance/3285362/plan_b

39. Близько 20 нових з'єднань і військових частин розгорне Росія під боком України та країн Балтії. 01.06.2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/blizko_20_novih_zjednan_i_vijskovih_chastin_rozgorne_rosija_pid_bokom_ukrajini_ta_krajini_baltiji-3829.html

УДК 327.56

Ляшенко Т. М.

РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У КОНФЛІКТІ В НАГІРНОМУ КАРАБАХУ

Розглядаються позиції Азербайджану та Вірменії щодо конфлікту навколо Нагірного Карабаху. Досліджуються пріоритети політики Російської Федерації в Кавказькому регіоні, аналізується її роль у нагірно-карабаському конфлікті загалом і вірмено-азербайджанській війні зокрема.

Ключові слова: Нагірний Карабах, Азербайджан, Вірменія, Росія, конфлікт, геополітичні інтереси.

Ляшенко Т. М. Роль Российской Федерации в конфликте в Нагорном Карабахе

Рассматриваются позиции Азербайджана и Армении относительно конфликта вокруг Нагорного Карабаха. Исследуются приоритеты политики Российской Федерации в Кавказском регионе, анализируется ее роль в нагорно-карабахском конфликте в целом и в армяно-азербайджанской войне в частности.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Азербайджан, Армения, Россия, конфликт, геополитические интересы.

Lyashenko T. Role of the Russian Federation in the conflict in Nagorno-Karabakh

The positions of Azerbaijan and Armenia on the Nagorno Karabakh conflict are considered. The priorities of the Russian Federation's politics in the Caucasus region are

studied, its role in the Nagorno-Karabakh conflict in general and, in particular, in the Armenian-Azerbaijani war is analyzed.

Keywords: *Nagorno Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Russia, conflict, geopolitical interests.*

Південний Кавказ є регіоном, з яким безпосередньо пов'язані українські геополітичні інтереси. Тому надзвичайно важливим є аналіз ситуації в цьому регіоні та окреслення перспектив участі України у формуванні системи безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Хоча сучасні механізми вирішення конфліктів на Південному Кавказі майже унеможливають доступ української сторони до процесу їх врегулювання, однак для нашої держави надзвичайно актуальним і своєчасним є вивчення такого досвіду.

Актуальність обраної теми, насамперед, полягає у можливості використання Україною варіантів вирішення сепаратистського конфлікту на власній території. Заморожений конфлікт, який тридцять років не мав вирішення шляхом переговорів, завдяки політичній і військово-технічній підтримці впливового союзника – Туреччини, протягом сорока днів завершився перемогою Азербайджану восени 2020 р. І хоча неможливо повністю екстраполювати ситуацію в Нагірному Карабаху на окуповані території України, проте для України перебіг подій на Південному Кавказі потребує детального дослідження й аналізу.

Метою дослідження є аналіз ролі Російської Федерації та ризики її присутності як в самому конфлікті, так і в спробах його вирішення.

На сьогоднішній день ґрунтовних досліджень з даної теми ще не з'явилося через невеликий проміжок часу, що пройшов від завершення конфлікту. Існують дослідження науковців в галузі геополітики, безпеки, світової історії та військової справи. Питання становлення та розвитку Азербайджану та Вірменії, їхнього місця в геополітиці розглядаються у працях А. Гулієва, М. Дамірчієва, В. Петрова, Н. Руденко, Б. Сергійчука. Проблеми безпеки в регіоні Південного Кавказу розкриваються в працях І. Гончаренка, Г. Перепелиці, К. Гаджієва, Р. Гірагосяна, В. Гусейнова. Безпосередньо конфлікту в Нагірному Карабаху присвячені праці О. Алексєйченко, О. Котелянець.

Нагірний Карабах – це територія Азербайджанської Республіки, в окремих районах якого вірмени складають етнічну більшість. З 1921 р.,

після утворення на Південному Кавказі радянських республік, Нагірний Карабах входив до складу Азербайджану як автономне утворення.

1 грудня 1989 р. Верховна рада Вірменської РСР спільно з Радою депутатів НКАО ухвалила постанову про включення Нагірного Карабаху до складу Вірменії. 2 вересня 1991 р. в Степанакерті була проголошена так звана «Нагірно-Карабаська Республіка», яку не визнала жодна країна світу, включаючи й саму Вірменію.

Протягом останніх тридцяти років конфлікт в Нагірному Карабаху залишався замороженим, а для його вирішення долучались різноманітні міжнародні організації. ООН тривалий час залишалася пасивним спостерігачем, обмежившись резолюціями Ради Безпеки, в яких засуджувались військові дії та підтверджувалась територіальна цілісність «усіх держав регіону», без конкретизації агресора. Усю роботу з вирішення конфлікту ООН передоручила ОБСЄ, яка вже в березні 1991 р. сформувала комітет з 19 членів для врегулювання конфлікту й зробила все, щоб його призупинити і не дати Росії під виглядом проведення миротворчої операції повернутися до Азербайджану.

Окрім цього, до вирішення нагірно-карабаських суперечок долучилися безпосередньо Росія та США. Зокрема, Рада голів держав СНД 20 березня 1992 р. у Києві прийняла рішення про направлення в зону карабаського конфлікту групи спостерігачів і колективних сил із підтримки миру.

У 1996 р. росіяни запропонували свій проект комплексного, «пакетного» урегулювання, суть якого полягала в тому, що «Азербайджан давав згоду на ліквідацію «анклавного» характеру Нагірного Карабаху й відновлення між ним і Вірменією безперешкодного сполучення через так званий Лачинський коридор, а Вірменія, у свою чергу, була не проти налагодження залізничного сполучення між Азербайджаном і Нахчіванською областю. Передбачалося також підписання між Баку й Степанакертом угоди, за якою Нагірний Карабах матиме свою Конституцію, але її положення не суперечитимуть основному закону Азербайджану. План російського МЗС містив також пункти стосовно самостійного формування Нагірним Карабахом законодавчої, виконавчої й судової гілок влади. Крім того, Степанакерт залишав за собою право мати

свій герб, прапор, гімн, національну гвардію й поліцію; громадяни НКАО повинні були обиратися в парламент Азербайджану й отримувати азербайджанські паспорти з позначкою «Нагірний Карабах». При цьому гарантами підписаних між Баку, Єреваном і Степанакертом угод виступатимуть Росія, США й інші члени ОБСЄ. Однак запропонований Москвою комплексний проект був відхилений і Азербайджаном, і Нагірним Карабахом. Загалом «азербайджано-російські відносини від часів розпаду СРСР складаються непросто, оскільки в азербайджанському суспільстві Росія подеколи досі сприймається як гравець, який має намір відновити своє колишнє домінування на Кавказі» [1, с.190].

Росія, що намагалася повернути контроль над колишнім радянським кордоном з Туреччиною та Іраном на азербайджанській ділянці, щоби забезпечити свою долю в нафтових багатствах Азербайджану, не досягнувши своєї мети, стала всіляко заважати роботі Мінської групи ОБСЄ. У 1997 р. переговорний процес по НКР очолили співголови від РФ, Франції і США, які висунули план поетапного досягнення миру.

План «спільної держави», по суті, заморозив конфлікт, адже попередній принцип «територіальної цілісності» поступився місцем принципу права нації на самовизначення. Мінська група ОБСЄ тільки за період з 1999 р. ініціювала близько 20 зустрічей президентів Азербайджану та Вірменії щодо врегулювання конфлікту, але суттєвого прогресу протягом цих зустрічей так і не було досягнуто.

За словами аналітиків, попри те, що у переговорній групі щодо Нагірного Карабаху були присутні США і Франція, головним «героєм» у Мінську залишалась Москва.

Очікування Вірменії на визначну роль Москви не виправдались і у вирішенні останнього конфлікту. У липні 2020 р. стався інцидент на вірмено-азербайджанському кордоні, але це не привернуло особливої уваги світу. Оглядачі припускають, що таке могло статись через те, що головні посередники вирішення конфлікту були зайняті іншими проблемами, важливими на той час: поширенням епідемії коронавірусу, протестами в Білорусі, президентськими виборами в США. Вірменія, як учасниця Організації договору про колективну безпеку, розраховувала на допомогу Москви. Стаття 4 ДКБ передбачає, що агресію проти однієї з

держав сприймають як агресію проти всіх. У Єревані заявили, що стрілянина на кордоні у вересні 2020 р. розпочалася з боку Азербайджану, і цю позицію офіційні представники Вірменії транслювали до Москви: «Звернувшись до ОДКБ, ми спробували привернути увагу до того, що є факт агресії щодо Вірменії», – зазначав посол Вірменії у Росії В. Тоганян. Водночас Азербайджан оприлюднив інформацію, що його дії були спричинені у відповідь на збройні провокації Вірменії і розпочату війну називав контрнаступом.

Вірменія зробила, напевно, єдино можливу, але помилкову ставку на росіян. Директор аналітичного центру з глобалізації і регіонального співробітництва у Вірменії С. Григорян розповідає: «Ми очікували більшого від Росії, тому що у нас союзницькі відносини з Росією, і двосторонні, і ми в Договорі Колективної Безпеки. Вірменія очікувала більш предметної підтримки. Але в будь-якому випадку Росія ...я б сказав так, позиція була нейтральною» [2].

В ОДКБ прямо не підтримали Єреван. Від початку конфлікту на сайті організації з'явилося оголошення про засідання щодо обговорення ескалації, але незабаром його видалили з сайту. Загалом ОДКБ закликала обидві сторони припинити бойові дії. Через те, що ОДКБ сприймають як інструмент, у першу чергу, російської зовнішньої політики, попри участь у ній Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану, низка вірменських політиків і коментаторів поставили під сумнів гарантію безпеки Вірменії з боку Росії. Навіть обговорювалась доцільність членства Єревана в цьому блоці. Один із лідерів парламентської опозиції Е. Марукян зазначав: «Вірменія є членом ОДКБ. Азербайджан не є членом ОДКБ. Саме тому ОДКБ має засудити провокації Азербайджану й закликати лише азербайджанську сторону до припинення вогню, без усіляких безглузвих заяв, спрямованих на обидві сторони» [3]. Редактор вірменської газети «Аравот» А. Абрамян написав, що ОДКБ не гарантує безпеки Вірменії, проте вихід з блоку загрожує погіршенням відносин з Москвою, тому єдина реалістична позиція – домовитися з цим альянсом, що існує на папері, і нічого не очікувати від нього [3].

Отже, Росія фактично залишилась осторонь конфлікту, закликаючи обидві сторони припинити вогонь і пропонуючи роль посередника в переговорах.

Суттєво послабила позиції Вірменії і її зростаюча регіональна ізоляція. Країна не лише була заблокована Азербайджаном і Туреччиною, але також віддалялася від двох інших сусідніх країн – Грузії й Ірану. У 1990-х рр. Іран неофіційно підтримував Вірменію, побоюючись, що створення сильного, незалежного Азербайджану може стимулювати зростання націоналізму серед азербайджанців, що населяють північ цієї країни, і людей, які ідентифікують себе з тюркським етносом. З часом азербайджано-іранські зв'язки зміцнювались, іранські лідери – Алі Хаменї і Хасан Руханї відкрито заявили про необхідність відновлення територіальної цілісності Азербайджану.

Охололи й вірмено-грузинські відносини. Це стало результатом протилежних поглядів на регіональний розвиток, а також різних підходів до сепаратистських рухів. У той час як Грузія була їх «жертвою», Вірменія була їх «бенефіціаром». При цьому раніше Тбілісі вдалося «загасити» спроби сепаратизму з боку населеного вірменами регіону Грузії в обмін на дозвіл транспортного сполучення Росії з Вірменією через свою територію. Ставлення до Росії також стало елементом суперечки між країнами. У період президентства М. Саакашвілі Грузія проводила політику, спрямовану на зближення з євроатлантичними структурами, що була названа в Москві «антиросійською», натомість Вірменія залишалася оплотом російського впливу в регіоні. З часом зовнішня політика Грузії ще більшою мірою переорієнтувалась на Туреччину й Азербайджан, який, зокрема, забезпечив постачання свого природного газу замість російського.

Влада Вірменії не хотіла усвідомлювати того, що геополітична ситуація змінюється, міжнародне значення Азербайджану зростає і продовжувала вимагати визнання незалежності Нагірного Карабаху. Неусвідомлення вірменською владою змін настрою як в регіоні, так і навколо нього призвело до надмірного покладання на Російську Федерацію, як це було в квітні 2016 р. під час «Чотириденної війни», коли воєнні дії, що призвели до звільнення Азербайджаном невеликих

окупованих Вірменією ділянок своєї території, припинилась у результаті втручання Москви.

Проте ситуація змінилась і в самій Вірменії, і в Росії. Кінцевою метою РФ на пострадянському просторі є політична реінтеграція своїх колишніх республік у нову союзну державу. Проте спроби досягти цього останнім часом викликають багато проблем для країни. У конфлікті в Нагірному Карабаху Росія переслідувала виключно власні інтереси та використала шанс для зміцнення своїх позицій у регіоні Південного Кавказу. Російська Федерація, порушуючи резолюції ООН, які забороняють продаж зброї обом учасникам конфлікту, продавала наступальну зброю як Баку, так і Єревану.

Таким чином, Росія була головним медіатором у цьому конфлікті і використовувала ситуацію з максимальною користю для себе. Як результат, обидві сторони конфлікту отримали те, чого хотіли б найменше – миротворчі російські війська на своїх територіях. Тепер за наявності російських військових контингентів як у Вірменії, так і в Азербайджані (миротворці у Нагірному Карабаху та уздовж Лачинського коридору) військово-політична присутність Росії в регіоні зросла. Водночас слід відзначити, що разом з російськими миротворцями на колишніх окупованих територіях Азербайджану з'явилися і турецькі військові, як Москва цьому не противилась.

Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Ф. Лук'янов заявив, що російський режим з самого початку був залучений у конфлікт в Нагірному Карабаху, ведучи переговори з Анкарою і Баку і надаючи військову підтримку Єревану. «У результаті Росія «елегантно» вийшла з ситуації: відносини збереглися і з тими, і з іншими. Військова присутність Росії збільшилася, залежність Вірменії від Росії також збільшилася», – сказав він в інтерв'ю Бі-бі-сі [4].

Результати війни дають для Росії ще дві суттєві переваги. По-перше, провина за поразку покладається на прем'єр-міністра Вірменії Н. Пашиняна, яка стала через його недружнє ставлення до Росії, а це дозволить привести до влади більш лояльного до РФ вірменського лідера, а також поширити ідею серед населення, що Вірменія не може вижити як держава без Росії. Можливо, Росія використає такі настрої, щоб

переконати населення та керівництво Вірменії погодитися на більш тісну інтеграцію з Росією, подібну до Союзної держави Росії та Білорусі. По-друге, Росія не вступила в конфронтацію з Азербайджаном, в результаті чого намагатиметься і в цій країні підвищити свій авторитет.

У ніч на 10 листопада 2020 р. стало відомо, що прем'єр-міністр Вірменії Н. Пашинян, президент Азербайджану І. Алієв і президент Росії В. Путін підписали тристоронню заяву, згідно з якою з 10 листопада оголошується про повне припинення вогню і всіх військових дій в Нагірному Карабаху. Підрозділи збройних сил Азербайджану та Вірменії зупиняються на займаних позиціях. Російські миротворчі сили будуть розгорнуті уздовж лінії зіткнення в Нагірному Карабаху та вздовж коридору, що з'єднує його з Вірменією.

Тепер за Вірменією фактично залишається менше третини Нагірного Карабаху: до ескалації Єреван контролював території й навколо регіону. Тепер, окрім районів зайнятих азербайджанською армією в результаті боїв, Вірменія передасть Баку і цей так званий пояс безпеки. Ще одна величезна поступка Вірменії – в обмін на збереження Лачинського коридору вона гарантує Баку транзит вірменською територією (точніше, через історичну азербайджанську територію Зангезур, звідки азербайджанці були змушені втікати) між основною частиною Азербайджану та Нахчіванською областю.

Не менш важливим є те, чого в угоді немає. Вона не містить жодної згадки про майбутній особливий статус Нагірного Карабаху, на що окремо звернув увагу азербайджанський президент І. Алієв.

Державний суверенітет Азербайджану над Нагірним Карабахом підтверджується документами міжнародного права, принципом непорушності державних кордонів. Аргументи вірменських аналітиків, що «міжнародне визнання Азербайджану не означає автоматичної належності йому Нагірного Карабаху, що немає міжнародно-правового документа, який спростовував би легітимність утворення на цій території Нагірно-Карабаської Республіки, що у Баку немає жодного значущого документа, який доводив би право Азербайджану на суверенітет над НКР, що сам регіон опинився у складі Азербайджану за юридично нелегітимною процедурою» [5], з правової точки зору безпідставні.

Угода про припинення вогню, підписана лідерами Вірменії, Азербайджану та Росії 9 листопада 2020 р., залишила за Азербайджаном контроль над повернутими територіями з тим застереженням, що російський миротворчий підрозділ у складі 2000 осіб залишаться в Азербайджані протягом п'яти років із можливістю продовження терміну перебування. Російські миротворці – перший військовий контингент, дислокований в Азербайджані з 1994 р. Це викликає занепокоєння азербайджанців, які вітали виведення російських військ зі своєї території в минулому столітті.

Хоча Москва декларувала про своє прагнення забезпечити мир і стабільність в регіоні, спостерігачі говорять, що в цьому конфлікті Кремль переслідував власні геополітичні інтереси та домігся, принаймні, посилення своєї військової присутності на Південному Кавказі.

Всі країни світу офіційно вітали закінчення війни і відновлення миру на Кавказі. Проте, багато спостерігачів висловлюють серйозні побоювання з приводу присутності російських військ у регіоні. Наприклад, дослідники з Центральної Азії, яка теж підпадає під колосальний вплив Москви, заявляють, що, «поставивши свій прапор в останній вільній від російських військ країні на Південному Кавказі, Росія посилить свій вплив як на Азербайджан, так і на Вірменію, оскільки Москва ясно дала всім зрозуміти, що є посередником між цими двома країнами і гарантом стабільності і миру в регіоні» [6].

Викладачка киргизького національного аграрного університету А. Еспаєва вважає тривожним той факт, що російський режим розширює свою присутність в регіоні, розташованому близько до Центральної Азії: «Росія, яка фактично зруйнувала територіальну цілісність Грузії і України, тепер охороняє окуповані вірменами території [Нагірного Карабаху] від Азербайджану. Це що завгодно, але не фактор стабільності» [7]. За словами А. Еспаєвої, військова присутність Росії на території Азербайджану суперечить геополітичним інтересам тюркомовних країн Центральної Азії, які в останні роки активізують співпрацю з Азербайджаном і Туреччиною.

Важливо, що ідею з миротворцями в Нагірному Карабаху Росія просуvala вже не перший рік. Роль, яку російські військові у такому

статусі можуть зіграти на лінії конфлікту, демонструє досвід Молдови чи Грузії. Зараз Росії наданий мандат на розміщення 1960 миротворців у регіоні Карабаху. Наразі – терміном на п'ять років, але з правом затриматися там довше. Таким чином, у цьому конфлікті Росія виглядає майже переможцем, оскільки через те, що частина карабаських територій, включно з Ханкенді (Степанакертом), повернеться під контроль Єревану, Росія збереже і навіть збільшить свій вплив на Вірменію. Тобто і надалі Вірменія буде залишатись фактично єдиним проросійським анклавом на Південному Кавказі, втратити цю країну для Росії рівнозначно відходу з регіону.

Ще одне питання, яке виникає через розміщення російських миротворців уздовж лінії зіткнення в Карабаху, полягає в тому, що питання легітимізації розміщення російських миротворців у регіоні з точки зору міжнародного права відкрито. Невідомо, наприклад, чи буде прийнята резолюція Ради Безпеки ООН або резолюція ОБСЄ про відправку російського миротворчого контингенту в зону конфлікту. Відкритим також залишається питання про те, чи буде продовжена робота по обговоренню майбутнього статусу Нагірного Карабаху в рамках Мінської групи ОБСЄ. При цьому позиція Азербайджану є однозначною: Нагірно-Карабахський конфлікт вирішено, такого конфлікту вже не існує, і вести подальші перемовини немає про що. Водночас Баку заявляє про непорушність всіх прав громадян Азербайджану – вірмен, які проживають на території держави, зокрема в Нагірному Карабаху, включаючи їхнє право на обрання до азербайджанського парламенту.

Реакцією України на останнє загострення між країнами стала підтримка Києвом Баку, що багато хто називає логічним. Стосунки України з Азербайджаном є традиційно дружніми. Наша держава у своїх документах називає Азербайджан стратегічним партнером. МЗС заявило, що Україна незмінно і беззастережно підтримує територіальну цілісність Азербайджану в міжнародно визнаних кордонах: «Цей принцип є основоположним для України, що досі потерпає від російської агресії, і частина території якої залишається під тимчасовою окупацією Росії» [8].

Інакше складаються відносини України з Вірменією. Ця країна була однією з невеликої кількості держав, яка проголосувала та продовжує

постійно голосувати проти резолюцій ООН щодо визнання незаконності анексії Криму Росією. Єреван на різноманітних міжнародних майданчиках, зокрема в ОБСЄ, підтримує Москву.

Також, згідно з дипломатичними джерелами, Вірменія намагалась перешкодити продовженню фінансування Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні ще на один рік – до 31 березня 2022 р. [9]. Якби ця спроба офіційного Єревану, спрямована проти України, вдалася, то надзвичайно важлива для ОБСЄ місія з бюджетом понад 100 млн євро й участю понад 1000 співробітників, могла призупинити свою діяльність вже з початку квітня 2021 р. (у час, коли Росія скупчила біля українських кордонів понад 120 тис. військових – значно більше, ніж навіть у 2014 р.).

Такий крок Вірменії міг би стати поштовхом до нового загострення конфлікту в Україні. Докладної інформації про мотиви цього втручання офіційного Єревану в діяльність місії ОБСЄ немає, проте в заяві МЗС України сказано про неприпустимість деяких держав-членів ОБСЄ блокували продовження мандата Спеціальної моніторингової місії. Українське дипломатичне відомство заявило, що не продовження мандата місії піде на користь тільки Росії.

Подібна тактика Вірменії на догоду РФ мала місце і раніше. Наприклад, 31 грудня 2016 р., не наводячи жодних аргументів, Вірменія заблокувала продовження мандата координаторів проектів ОБСЄ в Узбекистані та Киргизстані, спостерігачів ОБСЄ на російсько-українському кордоні і загалом прийняття бюджету ОБСЄ на 2016 р. Тільки після того, як міністра закордонних справ Е. Налбандяна викликали до Відня, Єреван припинив такий своєрідний шантаж.

Перемога Азербайджану в конфлікті, який тривав 30 років, викликає великий інтерес і дає поштовх до роздумів стосовно ситуації на Сході України. Що об'єднує конфлікт в Україні та конфлікт навколо Нагірного Карабаху, то це неісність існуючих міжнародних механізмів щодо їхнього врегулювання, передусім у рамках ОБСЄ. Створена ще в 1992 р. Мінська група ОБСЄ так і не змогла примирити сторони та перетворити Карабах на безпечну територію. Подібну ситуацію ми спостерігаємо і в Україні. Так, директор Інституту світової політики Є. Магда зазначає: «Ми, на жаль, переконалися, що у сучасному світі можна говорити лише з позиції сили.

Без військових успіхів говорити про якийсь прогрес азербайджанців щодо повернення територій було б важко» [10]. У цьому контексті, війна в Карабаху вчергове показала, що курс на активну співпрацю з турецькими компаніями військово-промислового комплексу, який взяла Україна кілька років тому, є перспективним напрямком.

Війна в Нагірному Карабаху тривала півтора місяця, а аналіз її геополітичних наслідків може розтягнутися на роки. Таким чином, прогнози щодо подальшої ситуації в Нагірному Карабаху та про міждержавні стосунки Азербайджану та Вірменії робити достатньо важко. Разом з тим, на нашу думку, присутність російських миротворців, як показує досвід Південної Осетії, може означати загрозу ескалації бойових дій у будь-який момент.

Використані джерела та література

1. Регіональні студії: країни Балтійсько-Чорноморського простору: підручник / за ред. М. С. Дорошка. Київ, 2019. 248 с.
2. Кречко Я. Нагірний Карабах: як Росія грає на протистоянні Азербайджану та Вірменії? 17.08.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-nahirnyi-karabakh/30786895.html>
3. Кому вигідна війна? Причини загострення на кордоні Вірменії та Азербайджану. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-53434255>
4. Семь вопросов к миру в Карабахе. Кто от этого выиграл и что будет дальше? URL: <https://www.bbc.com/russian/features-54896303>
5. Монасян А. Где бьется территориальный нерв войны в Нагорном Карабахе. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3088513.html>
6. Алтынбаев К. Планы России надолго закрепятся на Южном Кавказе усиливают неопределенность в регионе. 04.12.2020. URL: https://central.asia-ews.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2020/12/04/feature-01
7. Алтынбаев К. Наблюдатели разочарованы в российском оружии после нагорно-карабахского конфликта. 27.11.2020. URL: https://central.asia-ews.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2020/11/27/feature-01
8. Заява МЗС України у зв'язку із завершенням війни в Нагірному Карабасі. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-u-zvyazku-iz-zavershennyam-vijni-v-nagirnomu-karabasi>
9. İlham Aliyev met with UN Secretary-General Antonio Guterres via videoconferencing. 28.09.2020. URL: <https://en.president.az/articles/41087>

УДК 327+327.7

Абдуліна А. Т.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И РОССИЯ: СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ

В настоящее время в связи с началом новой «холодной войны» в отношениях России с евроатлантическими державами усиливается ее интерес к государствам постсоветского пространства, в частности Центральной Азии, рассматриваемым как своё «подбрюшье», откуда надо вытеснить других внешних игроков для обеспечения собственной национальной безопасности.

Ключевые слова: безопасность, ОДКБ, постсоветское пространство, Россия, стратегическое партнёрство, Центральная Азия.

Абдуліна А. Т. Центральна Азія і Росія: співробітництво у сфері безпеки

У даний час у зв'язку з початком нової «холодної війни» у відносинах Росії з євроатлантичними державами посилюється її інтерес до держав пострадянського простору, зокрема Центральної Азії, що розглядаються як своє «підчерев'я», звідки треба витіснити інших зовнішніх гравців для забезпечення власної національної безпеки.

Ключові слова: безпека, ОДКБ, пострадянський простір, Росія, стратегічне партнерство, Центральна Азія.

Abdulina A. Central Asia and Russia: security cooperation

At present, in connection with the beginning of a new «cold war» in relations between Russia and the Euro-Atlantic powers, its interest in the states of the post-Soviet space, in particular Central Asia, is growing, which is viewed as its «underbelly», from which it is necessary to oust other external players to ensure its own national security.

Keywords: security, CSTO, post-Soviet space, Russia, strategic partnership, Central Asia.

Вопросы поддержания международной безопасности на глобальном и региональном уровнях приобретают особую актуальность в связи с резким обострением международной напряжённости по поводу «украинского кризиса» 2014 г., приведшего к появлению нового «железного занавеса» и возобновлению «холодной войны» между США, старой сверхдержавой, их союзниками по НАТО, с одной стороны, и Россией, с другой, позиционирующей себя в последнее время как новая

мировая военная держава. В связи с этим возрос интерес России к Центральной Азии, имеющей выходы на важные регионы мира, где сталкиваются интересы США, Европейского Союза, Китая, Турции и др.

Проблема внешней политики РФ на постсоветском пространстве, в том числе и в Центрально-Азиатском регионе, является достаточно востребованной и разработанной. Можно отметить исследования российских ученых и политологов – В. Шишкова [1], Д. Доронина [2] Р. Сигиндикова [3] и многих других, в которых обосновывается с исторических, геополитических и экономических позиций роль и значение России для бывших советских республик. Тема евразийской безопасности, влияние на ее укрепление или дестабилизацию обстановки вызывает живой интерес в независимых государствах Центральной Азии, в частности, у таджикского дипломата А. Искандарова [4], казахского дипломата Т. Шаймергенова [5] и др.

Основной целью статьи является выявление внешнеполитической стратегии России в отношении постсоветских государств Центральной Азии для обеспечения собственной национальной безопасности и нейтрализации усилий государств НАТО на евразийском пространстве.

Новые геополитические вызовы вынуждают конфронтационные стороны бороться и за государства Центральной Азии, которые в случае горячей войны могут предоставить коридоры для транспортировки военного снаряжения и пр. И США, и Россия развивают отношения со странами Центральной Азии как на двусторонней основе, так и в многостороннем формате. В частности, США используют формат C5+1, а Россия – форматы ЕАЭС, ОДКБ, ШНГ, стремясь оттеснить друг друга, а также ещё одного важного игрока в регионе – Китая, массированно проникающего в регион экономическими методами.

Если сравнивать важность региона Центральной Азии для США и РФ, то, конечно, для последней он является одним из главных приоритетов, тогда как США приоритетным направлением рассматривают Азиатско-Тихоокеанский регион. В качестве инструментов давления на страны Центральной Азии для их дистанцирования от Москвы США и их европейские союзники по НАТО будут использовать аргумент соблюдения прав человека. В частности, 17 ноября 2020 г. на встрече главы внешней

политики Европейского Союза Ж. Борреля с министрами иностранных дел пяти стран Центральной Азии, было сказано о нарушении прав человека в Казахстане, преследовании граждан за реализацию права на свободу собраний, необходимости освобождения политических заключенных [6].

Между тем Россия также заинтересована в контроле над Центрально-Азиатским регионом ввиду его террористического потенциала, поскольку главный вызов международной и региональной стабильности исходит со стороны исламистских террористических организаций, в частности ИГИЛ, спящие ячейки которой имеются и после ее разгрома во многих странах мира.

Именно эта нетрадиционная угроза, характерная для XXI в., является наиболее значимой для Центрально-Азиатского региона ввиду доминирования населения, исповедующего суннитский ислам. Это предопределяет трансформацию Центральной Азии, на территории которой расположены Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан, из периферийного региона в регион, занимающий одну из ключевых позиций в геополитике евразийского пространства.

Особой зоной нестабильности является зона границы Афганистана с Туркменистаном, Таджикистаном и Узбекистаном, особенно афгано-таджикский участок. В случае нарастания нестабильности в Афганистане нельзя исключать переход конфликта на территорию региона. Тем более, что афганская армия, несмотря на помощь НАТО в военной подготовке и ведении военных операций, не может справиться с фундаменталистскими боевыми группировками, контролирующими ряд северо-восточных афганских провинций. Наиболее известной акцией «Талибана», предпринятой в конце сентября 2015 г., стал захват города Кундуз – одного из важнейших в стратегическом отношении населенных пунктов, расположенных неподалеку от границы с Таджикистаном. Кундуз привлек внимание талибов, в том числе, и тем, что обладание городом дает возможность использовать его в качестве форпоста для последующего проникновения в республики Центральной Азии [7]. Угроза возрастает в связи предстоящим по решению администрации Д. Байдена выводом

американских солдат и офицеров с территории Афганистана до сентября 2021 г.⁴.

Особые опасения вызывает уязвимость Туркменистана, имеющего, как и Таджикистан, достаточно протяжённую границу с Афганистаном. Туркменистан во внешней политике придерживается нейтральной линии и не состоит в региональных организациях (СНГ, ОДКБ и ШОС), обладает небольшим военным бюджетом и малочисленным населением, что создаёт угрозы прорыва исламистов через территорию Туркменистана в Казахстан и далее в Россию.

Контроль над границами Афганистана с республиками Центральной Азии фактически означает и установление контроля над оборотом наркотиков, вывозимых из Афганистана в Россию и страны Европы. В этих условиях для России имеет большое значение наличие военных баз в Кыргызстане, Таджикистане и Казахстане, а также укрепление сотрудничества этих государств, в рамках ОДКБ и СНГ.

Россия в современной архитектуре отношений на евразийском пространстве ставит на первое место в повестке дня вопрос углубления и качественного развития региональной кооперации в области безопасности через Организацию договора о коллективной безопасности, где ее военное доминирование никем не может быть оспорено. Так, решающая роль и основная нагрузка в обеспечении 4-х миротворческих операций 1990-х гг. (Таджикистан, Нагорный Карабах, Абхазия, Южная Осетия, Приднестровье) была отведена России, крупному региональному игроку и военной державе-правопреемнице СССР, продвигающей собственные геополитические интересы.

В 1999 г. Грузия и Азербайджан, имеющие противоречия с РФ в связи с ее вмешательством в затяжные политические конфликты – грузино-осетинский, грузино-абхазский, нагорно-карабахский, и все более ориентирующиеся на блокирование с НАТО, а также Узбекистан, опасавшийся усиления влияния России в Центрально-Азиатском регионе и попыток использования ДКБ для вмешательства во внутренние дела страны, отказались от продления договора 1992 г. Отметим, что в 2006 г.

⁴ Стаття була подана до збірника у травні 2021 р. Однак після виводу війська США та НАТО із Афганістану впродовж липня до 16 серпня 2021 р. Талібан звзав під контроль всю територію країни – *Ред.*

после подавления андижанского мятежа в мае 2005 г., в котором участвовали исламистские экстремисты секты «Акрамия», И. Каримов ввиду осуждения со стороны Запада принял решение о возвращении в ОДКБ и закрытии американской военной базы на своей территории. Однако в 2012 г. Республика Узбекистан вновь покинула ОДКБ, сформулировав курс на нейтралитет в впервые принятой «Концепции внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан» [8].

После смерти президента И. Каримова в 2016 г. новый президент Ш. Мирзиев, избранный 5 декабря 2016 г., озвучил ориентацию на стратегическое партнёрство с РФ, было активизировано двустороннее сотрудничество, появились надежды на подключение Ташкента к совместной антитеррористической деятельности ОДКБ. Между тем, 18-19 октября 2018 г. президент РФ В. Путин совершил по собственной инициативе государственный визит в Ташкент [9], чтобы лично переговорить с новым лидером Узбекистана и обсудить все вопросы двусторонних отношений, а также перспективы подключения Узбекистана к сотрудничеству по линии ЕАЭС, полномасштабному членству в ОДКБ.

В России очень крепкие торгово-экономические связи с Узбекистаном, намечено строительство Россией атомной электростанции в Узбекистане, расширение сотрудничества в оборонной сфере. Однако в отношении ЕАЭС Узбекистан остался на прежней позиции – не вступать в организацию для сохранения своего полного суверенитета во всех сферах, делать упор на двусторонние связи. В декабре 2020 г. Узбекистан получил статус наблюдателя при ЕАЭС.

ОДКБ как элемент евразийской структуры безопасности является в настоящее время не только военно-политической, но многофункциональной организацией, совмещающей функции противодействия внешним военным угрозам и новым вызовам (борьба с наркотрафиком, незаконной миграцией, терроризмом и пр.). 4 февраля 2009 г. в Москве лидеры стран ОДКБ одобрили создание Коллективных сил оперативного реагирования, которые должны быть в состоянии постоянной готовности для противодействия чрезвычайным ситуациям, а также военной агрессии, терроризму, организованной преступности и наркотрафику [10].

Россия использует ОДКБ как площадку для продвижения своих интересов и координации усилий в области безопасности через взаимодействие с другими региональными межправительственными организациями, действующими на евразийском пространстве – СНГ, ШОС, ЕАЭС. Так, в 2016 г. в Москве в Секретариате ОДКБ состоялась встреча руководителей Антитеррористического центра государств-участников СНГ, ОДКБ и Исполнительного комитета Региональной антитеррористической структуры ШОС по вопросам борьбы с международным терроризмом и экстремизмом [11]. В ноябре 2016 г. на совместной заседании Координационного совета руководителей компетентных органов государств-членов ОДКБ по вопросам борьбы с незаконной миграцией и Коллегии по экономике и финансовой политике Евразийской экономической комиссии (ЕЭК) были обсуждены итоги проведения в формате ОДКБ совместных оперативно-профилактических мероприятий и специальных операций по противодействию незаконной миграции под условным наименованием «Нелегал-2016» [12].

Новые вызовы и угрозы побудили государства-участников ОДКБ на октябрьском саммите 2016 г. утвердить Стратегию коллективной безопасности ОДКБ до 2025 г. Принято решение о создании Центра кризисного реагирования ОДКБ, на который возлагаются функции по информационно-аналитическому и организационно-техническому сопровождению принятия уставными органами соответствующих решений, а также по обеспечению обмена информацией в режиме реального времени. Подписаны решения о концепции развития системы совместной подготовки военных кадров, по стандартизации вооружения и военной техники в ОДКБ, а также Положение о формировании единого списка организаций, признанных террористическими [13].

Россия позиционирует ОДКБ как надёжный «зонтик» евразийской безопасности от трансграничных и внутренних угроз, защите на коллективной основе независимости, территориальной целостности и суверенитета ее членов. Россия понимает, что эти задачи не могут быть выполнены без сотрудничества с Китаем, что обеспечивается и посредством ШОС, членами которой в настоящее время является не только Китай, но и Индия, занимающие первое и второе места в мире по

численности населения. 5 октября 2007 г. был подписан Меморандум о взаимопонимании между секретариатами ШОС и ОДКБ в сфере предотвращения трансграничных угроз [14]. Однако ШОС не является военно-политическим союзом и не имеет военного обеспечения, в отличие от ОДКБ и СНГ, имеющих возможности осуществлять кризисное регулирование.

На пространстве государств ОДКБ значительно сузилась зона присутствия США, ещё одного важного элемента региональной безопасности. НАТО, ввиду действий России по включению Крыма в состав своей территории, ее военной поддержки сепаратистских сил на Донбассе, усиливает своё наземное присутствие в странах Прибалтики, Польше, а также в Румынии и Болгарии, вынашивая планы морского и воздушного присутствия на Чёрном море [15]. В этом отношении России важно затормозить нарастающую политическую и экономическую интеграцию Молдовы с Румынией, которая является членом Североатлантического альянса, переориентировать ее на сотрудничество с ЕАЭС. Камнем преткновения в отношениях Москвы и Кишинёва является Приднестровье, на территории которого расположена российская военная база, наличие которой гарантирует существование этой непризнанной мировым сообществом республики, суверенитет же ее Молдова никогда не признает.

Политические аналитики указывают на вероятность гибридной войны России с НАТО в Прибалтике [16], при реализации данного сценария для России важна позиция Беларуси. До политического кризиса августа 2020 г. президент Беларуси А. Лукашенко, делал акцент на многовекторность как главный принцип политики своего государства, поэтому у Москвы были реальные основания сомневаться в готовности Минска на военную поддержку в случае военного столкновения РФ и НАТО. В настоящее время произошло сближение между Россией и Беларусью, которая убедилась в заинтересованности Москвы в сохранении прежнего руководства у руля власти в соседней стране для недопущения прихода к нему прозападно настроенных политиков во главе с экс-кандидатом в президенты С. Тихановской.

В руководстве Североатлантического альянса опасаются, что в случае военного конфликта российские и белорусские войска могут занять Сувалкский коридор (шириной 65 км), расположенный на северо-востоке Польши (между российским Калининградом и Беларусью), отрезав страны Балтии от их западных союзников. Польша обеспокоена, что результатом такой операции может стать появление сухопутного «моста» между Калининградской областью РФ и Беларусью с одновременным отделением прибалтийских государств от территорий остальных членов НАТО, а оказание помощи Литве, Латвии и Эстонии другими участниками Альянса наземным путем станет невозможным [17]. Ввиду возможной вероятности такого сценария развития событий Беларусь и Казахстан, являющиеся членами СНГ и ОДКБ, несмотря на проведение многовекторной внешней политики, с неизбежностью и под нажимом Москвы могут быть втянуты в конфронтацию НАТО с РФ.

В тоже время эксперты отмечают позитивную роль Альянса в регионе, вносящего вклад в модернизацию вооружённых сил некоторых государств региона, внедрение передовых военных технологий и т.д. Казахстан и Армения сохранили партнёрские отношения с этой внерегиональной структурой в качестве проведения политики «сдержек и противовесов» в балансе сил трёх главных мировых игроков на евразийском пространстве – России, Китая и США. Россия в настоящее время решительно заявляет, что не допустит дальнейшего расширения НАТО за счет постсоветских государств, очерчивая «красные линии» во взаимоотношениях с коллективным Западом.

Таким образом, «путинская» Россия, последние годы значительно нарастившая свой военный потенциал и запустившая новые виды стратегического вооружения, пока не имеющего аналогов у НАТО, выдвигает себя на роль «полицейского» евразийского пространства, ссылаясь на правопреемство от СССР. Москва крайне болезненно реагирует на ориентацию таких государств, как Украина, Грузия, Молдова на ЕС и НАТО, поддерживая сепаратистские силы на их территории.

В Центральной Азии РФ на дипломатическом уровне, а также путем экономического партнерства как на двусторонней основе, так и через ЕАЭС прилагает усилия для углубления политического диалога с

Казахстаном и Кыргызстаном. Возможно, что в случае более острого конфликта с Западом Россия от своих ближайших союзников по ЕАЭС и ОДКБ – Беларуси и Казахстана, потребует солидаризированной политики, не допускающей многовекторности, что недопустимо для наших суверенных государств. В случае смены политических элит в этих государствах, т.е. приходом во власть «западников», Россия может оголить свои тылы, поэтому она заинтересована в транзите власти в них на основе преемственности внешнеполитической линии. В связи с этим велика вероятность вмешательства России во внутренние дела соседних государств, некоторые политологи и государственные деятели которой рассматривают их как квази-государства, не имеющие субъектности. Подобные экспертные мнения, звучащие с российских федеральных каналов, настораживают своей агрессивностью и отсутствием реакции со стороны официальных кругов Москвы, что может отразиться на двусторонних отношениях России со своими партнерами.

В последние годы Россия перенесла центр тяжести интеграции с «пробуксовывающих» механизмов СНГ на ОДКБ в военно-политической сфере, ЕАЭС в экономической, ШОС в политико-дипломатической. Имеются сложности достижения консенсуса внутри ОДКБ по разрешению конфликтов в самих странах-членах, в частности это показала война между Арменией и Азербайджаном в Нагорном Карабахе в 2020 г.

Россия противится вмешательству в региональные конфликты третьих сил, хотя, возможна активизация взаимодействия ОДКБ с ООН и ОБСЕ для урегулирования сложносоставных региональных конфликтов, а также использование сил ОДКБ в операциях по мандатам этих международных структур. Кроме того, необходимо более интенсивное координирование деятельности параллельных структур ОДКБ, СНГ и ШОС в борьбе с международным терроризмом, наркотрафиком, нелегальной миграцией и пр. В общей структуре региональной стабильности ОДКБ может стать ядром, базовой структурой многостороннего международного сотрудничества в деле обеспечения безопасности в Евразии, если все государства будут иметь в ней равные права и обязанности вне зависимости от их геополитического статуса, согласовывая свои интересы на консенсусной основе.

Использованные источники и литература

1. Шишков В. Политика России на постсоветском пространстве. *Россия и новые государства Евразии*. 2015. №1. С.38–49.
2. Доронин Д. Политика России на постсоветском пространстве: проблемы и перспективы. *Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки»*. 2017. №11. С.503–507.
3. Сагиндилов Р. Казахстан и Россия: грани сотрудничества. *Среднерусский вестник общественных наук*. 2014. № 4(34). С.174–178.
4. Искандаров А. Безопасность и интеграция в Центральной Азии: роль ОДКБ и ШОС. *Центральная Азия и Кавказ*. 2013. Т. 16. Вып. 2. С.18–28.
5. Шаймергенов Т. Проблемы и перспективы реализации центральноазиатской стратегии НАТО: роль Казахстана. *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. № 2(56). С.71–83.
6. ЕС призывают поставить права человека на первое место в центральноазиатской повестке. URL: <https://rus.azattyq.org/a/30953152.html>
7. Полонский И. ИГИЛ в Афганистане. Придет ли война в Среднюю Азию? URL: <http://www.rod-pravo.org/igil-v-afganistane-pridet-li-vojna-v-srednyuyu-aziyu/>
8. Узбекистан впервые за 20 лет сформулировал свою внешнюю политику. URL: <https://tengrinews.kz/sng/>
9. Бовдунов А. Новый этап развития отношений»: какие вопросы будут обсуждаться в ходе визита Владимира Путина в Узбекистан. 18.10.2018. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/565178-putin-uzbekistan-vizit-peregovory>
10. Тихова В. ОДКБ и ее роль во внешней политике России. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/9d0/rol-odkb-vo-vneshnej-politike-rossii.pdf>
11. Руководители ОДКБ, РАТЦ ШОС и АТЦ СНГ обсудили в ходе встречи в Москве ситуацию в Афганистане, Сирии и Ираке. URL: http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=6908&SECTION_ID=91
12. ОДКБ и ЕАЭС будут совместно бороться с незаконной трудовой миграцией. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/23-11-2016-2.aspx>
13. Стратегия коллективной безопасности ОДКБ до 2025 г. URL: http://odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=8382
14. Клименко А. Перспективы развития военно-политической обстановки в Центральной Азии. Взаимодействие ОДКБ и ШОС по обеспечению региональной безопасности. *Угрозы и безопасность*. 2014. № 30. С.42.
15. НАТО обсудит план размещения войск в Прибалтике, Польше и Болгарии. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2075360.html>

16. Алесин А. Беларусь между Россией и НАТО как между молотом и наковальней. URL: <http://naviny.by/article/>

17. Гарбацевич А. Саммит НАТО: Беларусь рассматривают как абсолютно подчиненную России. веб-сайт. URL: <http://nn.by/?lang=ru>

УДК. 355.1(470+571):94

**Клименко В. С.,
Козинец І. П.,
Дерікот О. Ю.**

«ЗАМОРОЖЕНІ» КОНФЛІКТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ В ГЕОПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті на підставі дослідження широкого кола джерел розглянуто історичні причини та політичні наслідки основних військових конфліктів на територіях пострадянських держав, розкрита участь у них Збройних сил Російської Федерації як інструменту забезпечення геополітичних інтересів Росії. Проаналізовано прогностичні теорії західних науковців щодо імперіалістичних амбіцій РФ на пострадянському просторі. Основна увага приділена дослідженню історичних та геополітичних передумов гібридної агресії Росії проти України та можливих воєнно-політичних наслідків конфлікту.

Ключові слова: збройний конфлікт, пострадянський простір, територіальна цілісність, суверенітет, етноконфесійний конфлікт, військова агресія, етнічна самоідентифікація, право націй на самовизначення, геополітичні інтереси.

Клименко В. С., Козинец І. П., Дерикот А. Ю. «Замороженные» конфликты на постсоветском пространстве в геополитике Российской Федерации

В статье на основании исследования широкого круга источников рассмотрены исторические причины и политические следствия основных военных конфликтов на территориях постсоветских государств, раскрыто участие в них Вооруженных сил Российской Федерации как инструмента обеспечения геополитических интересов России. Проанализированы прогностические теории западных ученых относительно империалистических амбиций РФ на постсоветском пространстве. Основное внимание уделено исследованию исторических и геополитических предусловий гибридной агрессии России против Украины и возможных военно-политических последствий конфликта.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, постсоветское пространство, территориальная целостность, суверенитет, этноконфессиональный конфликт, военная агрессия, этническая самоидентификация, право наций на самоопределение, геополитические интересы.

Klymenko V., Kozinets I., Derikot A. «Frozen» conflicts in the post-soviet area in geopolitics of the Russian Federation

Based on a study of a wide range of sources, the article examines the historical causes and political consequences of major military conflicts in the post-Soviet states. Reveals the participation of the Armed Forces of the Russian Federation in those conflicts as a tool to ensure Russia's geopolitical interests. The prognostic theories of Western scientists about the imperialist ambitions of the Russian Federation in the post-Soviet area are analyzed. The main attention is paid to the study of the historical and geopolitical preconditions of Russia's hybrid aggression against Ukraine and the possible military-political consequences of the conflict.

Keywords: *armed conflict, post-Soviet area, territorial integrity, sovereignty, ethno-confessional conflict, military aggression, ethnic self-identification, the right of nations to self-determination, geopolitical interests.*

Актуальність проблеми обумовлена стратегічною метою Росії – за допомогою успіхів у локальних конфліктах підтвердити не лише можливість вирішувати тактичні завдання, а й зробити своєрідну заявку на глобальне лідерство на основі «особливої моделі» відносин з навколишнім світом, яка підкріплюється новостворюваною ідеологією, одним із стовпів якої є так званий «путінізм» [1, с.21-22]. Офіційна Москва хоче в довгостроковій перспективі гарантувати свій вплив завдяки створенню «зони привілейованих інтересів» по периметру власних кордонів, і «заморожені» при сприянні РФ конфлікти в цій «зоні» є дієвим засобом досягнення її геополітичних цілей.

Проблема конфліктності пострадянського простору в контексті геополітичних інтересів РФ розглядалася західними [1–3] і вітчизняними [4–7] дослідниками. Проте події останніх років підтверджують, що проблема вирішення таких конфліктів потребує подальшого глибокого дослідження.

Метою статті є дослідження історичних та геополітичних передумов пострадянських «заморожених» конфліктів у контексті гібридної агресії Росії проти України та її можливих воєнно-політичних наслідків.

Кінець XX – початок XXI ст. ознаменувався серйозними зрушеннями у світовій політиці, низку з яких Російська Федерація розцінила як виклики безпекового, економічного та політичного характеру з боку Заходу. Насамперед ідеться про розширення НАТО і ЄС на Схід за рахунок держав Східної Європи і Балтії. У відповідь Кремль переходить від «геополітичної паузи» до «геополітичного і геоекономічного наступу».

За останні три десятиліття на пострадянському просторі відбувся ряд збройних конфліктів (у хронологічному порядку): Карабах, Південна

Осетія (1), Абхазія (1), Грузія, Північна Осетія, Придністров'я, Таджикистан, Чечня (1), Абхазія (2), Дагестан, Чечня (2), Південна Осетія (2), Грузія, Схід України (Донбас).

Серпнева війна 2008 р. проти Грузії та агресія проти України, розпочата в 2014 р., стали найбільш знаковими віхами в збройній боротьбі Росії за пострадянський простір. При цьому Москва грубо знехтувала чинними нормами міжнародного права. Відносно України це стосується недотримання, зокрема, статей Статуту ООН від 24 жовтня 1945 р., положень Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Будапештського меморандуму 1994 р. про гарантії ядерних держав – Російської Федерації, США, Великої Британії – територіальної цілісності та суверенітету України, а також Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. Згідно із Законом України від 6 грудня 2018 р. у зв'язку з невиконанням умов Договору Російською Федерацією з 1 квітня 2019 р. його дію припинено [8].

Важливий чинник, що зумовив агресивну експансіоністську поведінку РФ спочатку щодо Грузії, а потім України – історична обумовленість конфліктів в умовах розпаду та після розпаду імперій. Саме процесами пострадянського імперського синдрому спробував пояснити причини конфліктів після розпаду СРСР український політолог В. Карасьов: «Відносини з РФ засвідчили, що остання ніколи не погодиться на те, щоб на пострадянському просторі, на колишньому імперському просторі формувалися інші держави з іншими політичними моделями та з іншими геополітичними орієнтаціями. Росія... розуміє, що формування нових, сильних, серйозних націй на постімперському просторі розмиває його, формує нові регіональні конфігурації, і, що головне, РФ ризикує втратити пояс напівдержав (сірих зон, буферних зон), які вона завжди розглядала як пояс безпеки» [4, с.9].

Це зумовило готовність Кремля на силові кроки з метою реалізації своїх інтеграційних і геополітичних схем на євразійському пострадянському просторі. Прогнозованість конфліктів на постімперському просторі підкреслив і політичний аналітик В. Горбач: «Коли радянська імперія відходила з колишніх республік, вона робила

«закладки», – такі конфлікти для того, щоб геополітично впливати на них, щоб мати можливість тримати на цих територіях війська у вигляді миротворчих сил, щоб мати «больові точки» у новостворених країнах, на які можна тиснути, і вони вже рефлекторно реагуватимуть таким чином, як потрібно тому, хто тисне» [4, с.31].

Такою «больовою точкою» для Молдови і України є Придністров'я. Перебіг придністровського та інших заморожених конфліктів на терені колишнього СРСР, а також сучасна політика РФ щодо впливу на подібні конфлікти дозволяють нам висловити припущення, що усі подібні конфлікти відбувались за сценарієм, розробленим у СРСР (РФ).

Зокрема, план дестабілізації ситуації в Молдові передбачав: підтримку сепаратистського руху у придністровському регіоні, де дислокувалися підконтрольні союзному центру війська; створення, за підтримки 14-ї армії колишнього СРСР, незаконних збройних формувань, озброєних і укомплектованих російським озброєнням і військовими РФ; провокацію збройного конфлікту між сепаратистським режимом у Придністров'ї та владою Республіки Молдова; втручання підрозділів 14-ї армії в перебіг збройного конфлікту на території Республіки Молдова на боці придністровського сепаратистського режиму, що забезпечило його військову перемогу; пропозицію щодо посередництва РФ в конфлікті між сепаратистським режимом і конституційною владою, що перетворило Росію на посередника у врегулюванні конфлікту й забезпечило їй вагомий вплив на внутрішньополітичні процеси в Республіці Молдова та можливість тиску на офіційний Кишинів і вироблення ним зовнішньополітичних пріоритетів.

Керівництво Молдови дозволило втягнути себе в постановку цього сценарію. Таким чином, неврегульованість конфлікту в Придністров'ї є вигідною РФ, оскільки дозволяє не лише зміцнити позиції РФ в регіоні, а й стати на заваді євроінтеграційним планам Молдови й України. Адже Придністров'я є тим військово-стратегічним плацдармом РФ, що забезпечує її вплив у Південно-Східній Європі та на Балканах.

Крім того, це забезпечує військову присутність РФ на пострадянському просторі у стратегічно важливих регіонах. На даний час на територіях держав, що виникли після розпаду СРСР, діють 8 військових

баз РФ – у Абхазії, Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Придністров'ї, Таджикистані та Південній Осетії, а також угруповання ЗС РФ у Криму.

Аналогічний сценарій, із незначними змінами, було реалізовано в Абхазії, Південній Осетії. Навіть Карабахський конфлікт – етнополітичний і етноконфесійний конфлікт на Південному Кавказі, який бере початок з 1991 р. (а його історичні коріння тягнуться з глибокої давнини), у його крайній фазі восени 2020 р. показав, що РФ реалізує елементи вище наведеного сценарію для реалізації своїх геополітичних інтересів в самих різних умовах.

США, ЄС і НАТО були явно не готові до такого розвитку подій в Україні. Утім, вони могли й повинні були підготуватися, і зробити це принаймні з трьох причин. Починаючи з весни 2008 р. ніхто уже не міг ігнорувати факт особистої одержимості В. Путіна ідеєю приєднання України. Проект «Євразійський союз» будувався на об'єднанні слов'янського ядра колишнього Радянського Союзу, і цей проект очевидно приречений на невдачу без України. Друга причина в тому, що «гібридна війна» В. Путіна не така уже нова, як вважають деякі західні аналітики, щось аналогічне пропонував у свій час ще В. Ленін. Є ще одна, третя причина, чому західні держави могли б краще підготуватися до цих подій. Фактом є те, що війну Росії з Грузією в серпні 2008 р. уже можна вважати репетицією війни в Україні.

Що стосується прогнозів західних політологів, то вони є досить однозначними. З. Бжезінський у 1990-х рр. писав: «Україна – нове, важливе поле на євразійській шахівниці, геополітична вісь... Оскільки саме існування незалежної Української держави допомагає змінам у самій Росії. Без України Росія перестає бути євразійською імперією: вона може і надалі пробувати здобути статус імперії, але залишиться переважно азійською імперією... Якщо ж Москва знову здобуде владу над Україною і п'ятдесят двома мільйонами її громадян, величезними природними ресурсами і доступом до Чорного моря, автоматично відновиться ймовірність потужної імперії, що пов'яже Європу та Азію. Втрата незалежності Україною матиме негайні наслідки для Центральної Європи» [2, р.46].

У своїй праці «Світанок миру в Європі» (1996) відомий американський політолог М. Мандельбаум висловлювався наступним чином: «Сьогодні найнебезпечнішим місцем на континенті є кордон між Росією та Україною. Зусилля Росії, спрямовані на поглинання цілої України або її частини, чи то внаслідок розвалу цієї держави, що є результатом цілеспрямованої політики відтворення великої Російської держави, чи то внаслідок будь-якого поєднання цих двох чинників, якщо до цього дійде, матимуть серйозні наслідки для всієї Європи. Вони можуть суттєво пошкодити, а може, навіть цілком знищити спільно вироблене після закінчення холодної війни відчуття безпеки. Росія після успішного поглинення України знову може стати міжнародною загрозою, що вестиме політику експансії на Захід і становитиме серйозну загрозу для цілої Європи» [3, р.138].

Ряд дослідників вказують на різочу подібність між стратегією В. Путіна та радянською стратегією 20-х рр. XX ст. Так, через кілька тижнів після проголошення Україною незалежності, в січні 1918 р., прокремлівські більшовики проголосили на сході свою власну «Донецько-Криворізьку Радянську Республіку» (ДКРР). О. Гаврилюк пише: «ДКРР та її наступник, Українська Радянська Республіка, відіграли свої ролі в написаному Кремлем сценарії: спочатку зламати, а потім повністю зайняти незалежну Україну» [5].

Російська ворожість стосовно незалежності України ніколи не вщухала. Одержимість В. Путіна Україною не повинна розглядатися як особиста риса російського лідера – її поділяє більшість російського політичного класу та суспільства в цілому. Це не нове явище. Відмова прийняти існування України як суверенної держави йде від самого моменту розвалу Радянського Союзу. Тоді ельцинська Росія була занадто слабка у військовому і політичному аспектах, щоб змінити результат Біловезьких угод, за якими Радянський Союз був розпущений. Офіційною політикою стало «*jamais en parler, toujours y penser*» («ніколи не говорити про це, завжди думати про це») – таким був французький девіз після втрати Ельзас-Лотарингії в 1871 р.

На нашу думку, приблизно в середині першого десятиріччя XXI ст. Росія завершила своєрідну «геополітичну паузу» та перейшла до

відновлення своїх міжнародних позицій. Свідченням цього став тиск на НАТО з метою недопущення прийняття на Бухарестському саміті (2008) Планів дій з членства в Альянсі для України та Грузії, коли Російська Федерація по суті перекреслила принципи Основоволожного Акта «Росія – НАТО», підписаного в 1997 р., згідно з яким вона визнавала право будь-якої країни Європи самостійно забезпечувати свою безпеку. Яскравим прикладом силової геополітичної активності Кремля стала серпнева (2008) російсько-грузинська війна, окупація Росією Криму в березні 2014 р., так звана «гібридна війна» проти України, яка знайшла вираження, зокрема, у всебічній підтримці військових і сепаратистських дій на Сході України.

На наш погляд, ще події серпня 2008 р. засвідчили, що Росія так і не змогла позбавитися «комплексу імперії». Щось подібне ми вже переживали, коли Кремль заявив претензії на свій ексклюзивний особливий вплив на країни «близького зарубіжжя», до яких було включено всі країни колишнього СРСР, в тому числі Україна.

Ще в 2010 р. М. Зурабов, посол Росії в Києві, уже говорив, що росіяни й українці «...не просто братні народи. Ми єдиний народ» [9]. Меседж українцям про те, що вони один народ з росіянами і жити без них не можуть, є прямою загрозою українській незалежній державності. Це означає, що імперіалістичні амбіції В. Путіна максималістичні. Його стратегічна мета в Україні не обмежується створенням зони заморожених конфліктів у Східній Україні, і це не створення Новоросії: його найглибші амбіції – «возз'єднання» Росії та України шляхом поглинання сусідньої країни. Ця стратегічна мета не така вже нова. Після розпаду Радянського Союзу вона оберталася в колах російських ультранціоналістів, військових і спецслужб, зокрема у ФСБ, спадкоємиці КДБ, продуктом і представником якої є В. Путін. Уже 9 липня 1993 р. Верховна рада Росії майже одноголосним рішенням заявила про повернення Севастополя Росії. Так, «існує приховане бажання почати розлом України, починаючи з Криму», – відмічали вітчизняні аналітики в 1994 р. [10, с.96].

Агресивна й експансіоністська політика РФ щодо України у 2014–2021 рр. з усією очевидністю показали, що Росія, відчувуючи останнім часом зростання своєї потужності, перш за все енергетичної та військової, хоче суттєво посилити власні позиції в координатах динамічної системи

міжнародних відносин початку XXI ст. Це спричинило її зовнішньополітичну активізацію на всіх напрямках і насамперед у сфері відновлення свого впливу па пострадянський простір. Шляхи та методи реалізації такої політики, зокрема силою зброї й ведення «гібридної війни», можуть завести Москву в глухий кут, уже зараз завдаючи небаченого удару по всьому спектрові російсько-українських відносин як на міждержавному, так і суспільному зрізах.

Водночас відверто експансіоністська політика Росії щодо України повинна стати серйозним уроком для нашої держави та суспільства. Тільки активна діяльність на міжнародній арені на основі врахування національних пріоритетів і реальних можливостей Української держави в поєднанні зі зваженою консолідованою й ефективною внутрішньою політикою та прогнозованим прагматичним проєвропейським зовнішньополітичним курсом може забезпечити позитивний імідж і гідне місце Україні у світовій спільноті.

Окупація Криму та війна на Сході України змінили безпекову ситуацію на європейському континенті та світі загалом, виявили ряд критичних проблем. Російсько-український конфлікт викликав гостру конфронтацію між Росією, з одного боку, і країнами Заходу та міжнародними структурами – з іншого. Захід не визнав окупацію Криму, засудив дії РФ на Донбасі. Провідні держави (країни ЄС, США, Канада, Японія, Австралія), впливові міжнародні структури (ООН, НАТО, Рада Європи, ОБСЄ) засвідчили солідарність з Україною, активну підтримку її суверенітету та територіальної цілісності.

Таким чином, російсько-український конфлікт, який є логічним продовженням російської експансіоністської політики на пострадянському просторі, містить глобальні й регіональні виклики та загрози. Наразі європейська та світова системи безпеки не мають адекватної відповіді на агресію РФ. Війна на Сході України зі значною ймовірністю може трансформуватися в черговий «заморожений» конфлікт – джерело нестабільності та загрози для країн Європи і світового співтовариства загалом.

Необхідно також звернути особливу увагу на той факт, що характер російсько-українських відносин у 2013–2014 рр. і необґрунтоване збройне

втручання Росії у внутрішні справи України свідчить про вступ у завершальну фазу великої геополітичної битви за український інтеграційний геополітичний і гео економічний простір. Важливе стратегічне завдання України – вийти з найменшими втратами з надзвичайно складної та загрозової ситуації, наслідком чого стала російська окупація Криму, агресія на Сході України та розв’язана Кремлем російсько-українська «гібридна» війна [6]. Це ставить на порядок денний нагальну проблему серйозного переосмислення не лише концептуальних зовнішньополітичних засад Української держави, а й її відносин з Російською Федерацією.

Найголовніше питання на сьогодні полягає в тому, яке ж майбутнє України? Чи буде вона в змозі протистояти російській агресії та відстоювати свою незалежність і територіальну цілісність чи все ж буде розчленована й поступово втягнута Росією в довгу, затяжну війну, що спричинить до втрати незалежності так само, як і в 1920-х рр.? Шукати відповідь на це питання доцільно, звертаючись до відомої тези В.Черчилля: «Ніколи не здавайтесь, ніколи не здавайтесь, ніколи, ніколи, ніколи – ні в чому, ні в величному, ні в жалюгідному, ні в великому, ні в малому, – не здавайтесь нічому, крім голосу честі і здорового глузду. Не відступайте перед силою, не відступайте перед уявною подавляючою потужністю ворога» [11, с.135].

Використані джерела та література

1. Херпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Біват, 2015. 304 с.
2. Brzezinski Z. The Grand Chessboard – American Primacy and Its Geostrategic Imperatives/ New York: BasicBooks, 1997. 223 p.
3. Mandelbaum M. The Dawn of Peace in Europe. New York: The Twentieth Century Fund Press, 1996. 207 p.
4. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки: матеріали експертної дискусії 14.08.2008 р. / за заг.ред. Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 235 с.
5. Gavrylyuk O. A Brief Look at the Historical Parallels Between Ukraine's Situation in 1918 and 2014. *Eurasia Daily Monitor*. Vol.11. Issue: 151. 2014. August 15.

6. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінськи: «гібридна війна» РФ проти України. *Національна безпека і оборона*. 2016. №9-10. С.60–64.
7. Горбулін В. Світова гібридна війна: Український фронт. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
8. Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 6.12.2018. № 2643-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text>
9. Зурабов записал украинцев и русских в один народ. URL: <https://www.obozrevatel.com/news/2010/6/15/372380.htm>
10. Гарань О., Коваль Я., Шевчук А. Україна та Крим у російських геополітичних концепціях. *Політична думка*. 1994. №3. С.93–97.
11. Рікс Томас Едвін. Черчилль і Орвелл. Битва за свободу. Київ: Альпіна Україна, 2020. 336 с.

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ МІЖНАРОДНОГО ПОЗИЦІЮВАННЯ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

УДК 330.341.1

Фомін С. С.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ УЗБЕКИСТАНУ НА ЙОГО ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ

У статті окреслені соціально-економічні проблеми Узбекистану. Показано, що Узбекистан намагається їх вирішити шляхом ліберальних ринкових реформ і багатовекторної зовнішньої політики, розвиваючи політичні та торгово-економічні стосунки одночасно з різними країнами, зокрема з Китаєм, США, Євросоюзом, Туреччиною, Південною Кореєю, Росією й іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Парламент Узбекистану схвалив рішення про набуття статусу спостерігача в ЄАЕС і в грудні 2020 р. ЄАЕС надав такий статус Узбекистану.

Ключові слова: демографічна проблема, безробіття, трудова міграція, багатовекторна зовнішня політика, євразійська економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, економічний союз, протекціонізм.

Фомин С. С. Влияние социально-экономических проблем Узбекистана на его внешнюю политику

В статье очерчены социально-экономические проблемы Узбекистана. Показано, что Узбекистан пытается их решить путем либеральных рыночных реформ и многовекторной внешней политики, развивая политические и торгово-экономические отношения одновременно с разными странами, в частности с Китаем, США, Евросоюзом, Турцией, Южной Кореей, Россией и другими странами-членами Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Парламент Узбекистана одобрил решение о получении статуса наблюдателя в ЕАЭС и в декабре 2020 г. ЕАЭС предоставил такой статус Узбекистану.

Ключевые слова: демографическая проблема, безработица, трудовая миграция, многовекторная внешняя политика, евразийская экономическая интеграция, зона свободной торговли, экономический союз, протекционизм.

Fomin S. The socio-economic problems of Uzbekistan and their influence upon its foreign policy

The article elucidates the socio-economic problems of Uzbekistan. It was shown that Uzbekistan tries to solve them by means of liberal market reforms and the many-sided foreign policy developing political, economic and trade relations at the same time with different countries, in particular with China, the USA, the EU, Turkey, South Korea, Russia and other

countries-members of the Eurasian Economic Union (EAEU). The parliament of Uzbekistan adopted the decision to obtain the status of observer at the EAEU. The EAEU granted this status to Uzbekistan in December 2020.

Keywords: *demographic problem, unemployment, labour migration, many-sided foreign policy, Eurasian economic integration, free trade area, economic union, protectionism.*

Серед основних соціально-економічних проблем Узбекистану слід назвати проблему бідності, масового безробіття, серйозні проблеми в галузі водопостачання, екологічні проблеми. Значною мірою ці проблеми обумовлені швидким зростанням населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі та водних ресурсів і перевищує можливості економіки Узбекистану дати роботу постійно й швидко зростаючому працездатному населенню. Після смерті президента І. Карімова в 2016 р. новий президент Узбекистану Ш. Мірзієєв почав проводити економічні реформи ліберального характеру, які, як він сподівається, дадуть новий стимул для розвитку економіки країни та посприяють вирішенню гострих соціально-економічних, демографічних і екологічних проблем Узбекистану. Водночас Узбекистан почав проводити більш активну багатовекторну зовнішню політику.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати, як внутрішні соціально-економічні проблеми Узбекистану впливають на його зовнішню політику та дати прогноз відносно можливого розвитку стосунків Узбекистану з різними країнами.

Політичні й економічні процеси, які відбуваються в країнах Центральної Азії, зокрема в Узбекистані, є предметом вивчення багатьох дослідників. У своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як Б. Алімджанов, Е. Аріпов, Ю. Юсупов, Н. Імамова, Н. Алексєєва, Ю. Кутбітдінов. Були також проаналізовані офіційні та інформаційні матеріали, які стосуються соціально-економічного розвитку Узбекистану та його зовнішньої політики.

Думається, що багатовекторний характер зовнішньої політики Узбекистану обумовлений саме гостротою його внутрішніх соціально-економічних проблем. Уряд Узбекистану розуміє, що розв'язання таких проблем неможливе без прагматичної, багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на одночасний розвиток добрих політичних і економічних стосунків з різними країнами світу.

Розвиваючи стосунки з Китаєм, США, Євросоюзом, Туреччиною, Південною Кореєю, Росією та іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Узбекистан ставить своєю ціллю отримати від них максимально можливу економічну та технічну допомогу, інвестиції, технології, ринки збуту для узбецьких товарів, а також ринки праці для своїх трудових мігрантів, і зберегти при цьому, наскільки це можливо, свій національний суверенітет, включаючи економічний суверенітет. Керівники Узбекистану добре розуміють, що одним із факторів успішності багатовекторної зовнішньої політики, можливості одночасно отримувати матеріальну допомогу та інвестиції від різних країн (зокрема, з тих країн, які є геополітичними супротивниками), є нейтральний статус Узбекистану. Нова військова доктрина, яка була прийнята 9 січня 2018 р., закріпила військовий нейтралітет Узбекистану. Розробляється новий закон «Про концепцію зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан». Була прийнята Стратегія дій з п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан у 2017–2021 рр. У цих документах підтверджується принцип багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на розвиток рівноправного співробітництва з різними країнами.

Що стосується внутрішньої соціально-економічної політики Узбекистану, то під час президентства І. Карімова держава грала провідну роль, зокрема, проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор грав другорядну роль і не виходив за межі, окреслені для нього державою. Політика в галузі промислового виробництва була спрямована на імпортозаміщення, в галузі зовнішньої торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами.

Незадовільні результати економічного розвитку Узбекистану спонукали нового президента Ш. Мірзієєва ініціювати програму економічних реформ, спрямовану на впровадження в економіку Узбекистану низки ліберальних заходів. Так, в 2017–2018 рр. була впроваджена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, зняті обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована

діяльність банків, знижені деякі податки та митні платежі, створений більш сприятливий діловий клімат, проведені судова й адміністративна реформи. Були розроблені програми приватизації державних підприємств, створені сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. При президенті І. Карімові було створено тільки 3 таких зони, а після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон.

Водночас, починаючи з грудня 2018 р., узбецький уряд почав повертатися до політики імпортозаміщення та зовнішньоторговельного протекціонізму, принаймні, в деяких галузях. Процес приватизації відбувається повільно, більшість великих підприємств і фінансових установ Узбекистану продовжують залишатися у власності держави – більш ніж 50% від усіх виробничих активів країни і понад 80% банківського сектору [1].

Економічний лібералізм означає ставку, перш за все, на розвиток приватного сектору, на залучення іноземних інвестицій, проведення ліберальної валютно-фінансової та зовнішньоторговельної політики. Державний капіталізм, навпаки, означає визначальну роль держави в регулюванні і стимулюванні економічного розвитку, в інвестиційному процесі, здійсненні політики жорсткого державного контролю в галузі валютно-фінансових операцій, наявність великого державного сектору, включаючи значну частину промисловості, політику субсидування національних товаровиробників з боку держави, різні форми протекціонізму для захисту внутрішнього ринку. У країнах державного капіталізму існує великий приватний сектор, зокрема, добре розвинений середній та малий бізнес, активно використовуються ринкові методи, заохочуються іноземні інвестиції.

Державний капіталізм є моделлю, який дозволив Китаю, Південній Кореї, Тайваню та деяким іншим країнам Південно-Східної Азії досягти значних успіхів в соціально-економічному розвитку. Використання ними моделі державного капіталізму пояснюється тим, що приватний бізнес, як місцевий, так і іноземний, був не дуже зацікавлений робити довгострокові

інвестиції в розвиток індустріального сектору, в створення та розвиток високотехнологічних підприємств або в імпортозаміщення. Аналогічне небажання приватного бізнесу робити довгострокові інвестиції в ці галузі можна спостерігати в пострадянських країнах, де приватні інвестори, як місцеві, так і іноземні,кладають гроші, насамперед у добування сировини, енергоресурсів, виробництво напівфабрикатів, будівництво житла та торгово-розважальних центрів, торгівлю, фінансовий сектор та в сферу послуг, тобто в галузі, що дають швидкі окупність і прибуток.

Моделі державного капіталізму й економічного неолібералізму можуть використовуватися як авторитарними, так і демократичними державами. Так, наприклад, диктаторські режими в Латинській Америці, зокрема, режим А. Піночета в Чилі, проводили ліберальну соціально-економічну політику. Економічна політика США, особливо під час економічної кризи в 1930-х рр. і протягом Другої світової війни, а також політика країн Західної Європи в післявоєнний період і до початку 1980-х рр. включала багато механізмів державного капіталізму, і зараз, після кризових явищ, до яких призвів економічний неолібералізм, а останнім часом – пандемія коронавірусу, в західних країнах можна спостерігати посилення державного регулювання економічними процесами. На нашу думку, враховуючи гострі внутрішні соціально-економічні проблеми Узбекистану, модель державного капіталізму для нього була б більш придатною і дала б кращі результати, ніж модель ліберальна.

Узбекистан продовжує залишатися бідною країною, середня зарплата в Узбекистані дорівнює близько 250 дол. Проте, враховуючи те, що доходи розподіляються між різними верствами населення Узбекистану вкрай нерівномірно, мільйони людей отримують значно меншу зарплату, або не можуть знайти ніякої роботи, оскільки для країни характерним є хронічне безробіття.

Хоча за період незалежності в Узбекистані іноземними інвесторами була створена низка промислових підприємств, Узбекистан експортує переважно сировину, продукцію нафтохімії, деякі продовольчі товари, бавовну, продукцію текстильної галузі, а імпортує машини, обладнання, продукцію високотехнологічних галузей, нафту, а також зерно, оскільки

внутрішнє виробництво зернових покриває лише чверть потреб країни, при цьому Узбекистану притаманний хронічний зовнішньоторговий дефіцит.

За даними Державного комітету статистики Узбекистану, в 2020 р. ВВП країни складав у поточних цінах 580,2 трлн сум і зріс на 1,6% у порівнянні з попереднім роком. Проте, при розрахунку в доларах, ВВП складав 57 698 млн дол., що менше, ніж у 2019 р. (тоді було 57 711 млн дол.). За даними Всесвітнього банку, в 2020 р. узбецький ВВП реально зріс лише на 0,6%, при цьому ВВП на душу населення складав 16,9 млн сумів, що в доларах дорівнює 1685,5 дол. (скорочення у порівнянні з 2019 р. на 0,3%) [2].

Узбецькі економісти-прихильники економічного лібералізму сподіваються, що вступ Узбекистану до Світової організації торгівлі (зараз Узбекистан знаходиться в процесі переговорів по вступу до СОТ), розвиток політичних і економічних стосунків з країнами Заходу буде сприяти прискоренню проведення реформ, спрямованих на лібералізацію внутрішньої та зовнішньої економічної політики країни. Ліберальні економісти вважають, що саме лібералізація економіки, розвиток насамперед приватного сектору, інтеграція в глобальну економіку, іноземні інвестиції дадуть сильний поштовх для успішного розвитку Узбекистану, дозволить вирішити соціально-економічні проблеми країни [1].

Проте, як відмічає Міністерство економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану, іноземні інвестори вкладають гроші насамперед в добування природного газу, розробку інших природних ресурсів, а також в будівництво. Іноземні інвестиції в галузі більш високого технологічного рівня залишаються на низькому рівні. Згідно з даними Міністерства, в кризовому 2020 р. в економіку країни було вкладено лише 2,9 млрд дол. – скорочення в порівнянні з попереднім роком на 33,8% [3].

Переконаність ліберальних економістів, що простий перехід від державницької економічної моделі до моделі ринкового лібералізму кардинально вирішить соціально-економічні проблеми Узбекистану, не враховує той факт, що розвиток будь-якої країни залежить не тільки від обраної країною соціально-економічної моделі, але й від сукупності різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Що стосується зовнішніх факторів, то

економіка Узбекистану дуже залежить від обсягів іноземних інвестицій, попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них, економічної ситуації в країнах, з якими Узбекистан підтримує розвинені торгово-економічні стосунки, стану політичних і економічних відносин Узбекистану з іншими країнами світу, загального стану світової економіки тощо. Нерідко в сучасних міжнародних стосунках більш могутні держави нав'язують слабкішим країнам ту зовнішню та внутрішню політику, а також ту соціально-економічну модель (і відповідно – той шлях розвитку), які є вигідними, насамперед таким могутнім державам.

До внутрішніх чинників, що впливають на розвиток країни, слід віднести такі, як вже наявний економічний і науково-технічний потенціал, кількість населення, темпи його зростання, рівень загальної та професійної освіти, географічне положення країни, її кліматичні й екологічні умови, наявність чи відсутність цінних природних ресурсів. Крім того, на соціально-економічний розвиток країни впливає історично-цивілізаційна спадщина, тобто, накопичений історичний досвід, релігійні та культурні особливості народу, його менталітет, відношення до праці, національні традиції.

У багатьох випадках саме історично-цивілізаційна спадщина країни суттєво впливає на діяльність її політичних і суспільних інститутів, може сприяти або, навпаки, гальмувати соціально-економічний розвиток. Застосування в різних країнах однієї і тієї ж політичної та соціально-економічної моделі може давати різні результати саме внаслідок різних внутрішніх особливостей таких країн. Тому національні особливості народу слід враховувати при запровадженні тієї чи іншої політичної і соціально-економічної моделі.

Крім того, у випадку багатоетнічного складу населення країни її розвиток суттєво залежить від стану відносин між цими різними етносами. Для Узбекистану проблема міжнаціональних стосунків між різними етносами, які проживають на території Узбекистану, є досить актуальною. У радянські часи, в ході національного розмежування в Центральній Азії, до складу союзних республік були включені території, на яких компактно проживають представники різних корінних народів цього регіону, які

вважають ці території історично своїми та бажають зберегти свою етнічну ідентичність.

Серед таджиків, киргизів і туркменів, які є громадянами Узбекистану, поширені сепаратистські настрої, вони бажали би приєднатися відповідно до Таджикистану, Киргизстану та Туркменістану разом із територіями, на яких компактно проживають. Тим більше, що ці території межують із Таджикистаном, Киргизстаном і Туркменістаном. Періодично в цих прикордонних районах виникають міжнаціональні конфлікти між узбеками та місцевим таджицьким, киргизьким і туркменським населенням. До того ж, кордони Узбекистану з Таджикистаном, Киргизстаном і Туркменістаном ще й досі не повністю демарковані, що створює підстави для міждержавних спорів і конфліктів між Узбекистаном і цими державами.

У конституції Узбекистану визнається багатонаціональний склад Узбекистану й гарантуються права національних меншин, включаючи мовні права. На відміну від деяких інших пострадянських країн, в Узбекистані функціонує значна кількість середніх шкіл із російською мовою навчання. В Узбекистані працюють філіали російських вузів. Каракалпацька, таджицька, киргизька, туркменська і казахська меншини мають можливість навчатися в своїх національних школах. Каракалпацька АРСР 14 грудня 1990 р. проголосила свій державний суверенітет і з 9 січня 1992 р. стала називатися Республікою Каракалпакстан. Каракалпацька і узбецька мови в Каракалпакстані отримали статус державних. У 1993 р. між Каракалпакстаном і Узбекистаном був укладений договір про входження в склад Узбекистану на 20 років з правом виходу, для чого може бути проведений референдум. Оскільки більшість населення Республіки Каракалпакстан – це етнічні узбеки, референдум не відбувся.

Після проголошення незалежності в Узбекистані мало місце відродження ісламу, зокрема, не тільки в його традиційних мирних формах, але й сучасного радикального ісламу, пов'язаного з міжнародними радикальними ісламськими угрупованнями, включаючи терористичні організації, які виступають проти світського характеру держави Узбекистан, проklamованого в конституції, і є постійною загрозою існуючому режиму.

Зростання проявів ісламського радикалізму та націоналізму, політика «узбекизації», а також закриття багатьох промислових підприємств (включаючи відомий Ташкентський авіазавод) призвело до відтоку російськомовного населення в Росію та в інші європейські країни. Російськомовне населення проживало переважно в містах, було зайнято головним чином в промисловості, в наукових і адміністративних закладах, в сфері освіти та медицини. Відтік цього населення призвів до втрати великої частини висококваліфікованих спеціалістів і відповідно – до різкого зменшення промислового та науково-технічного потенціалу Узбекистану, його перетворення з радянської республіки з достатньо високою часткою розвиненої промисловості в економіці в переважно країну-експортера сировини і напівфабрикатів.

Для Узбекистану і для інших центральноазіатських країн притаманна висока народжуваність. Цей феномен, характерний для ісламських країн, є наслідком релігійних і національних традицій багатодітності. Так, в 1991 р. загальна кількість населення Узбекистану складала 20,6 млн. осіб, а станом на 1 квітня 2021 р. кількість постійного населення Узбекистану склала вже 34,7 млн [4].

Таке швидке зростання кількості населення в Узбекистані створює серйозні соціально-економічні і екологічні проблеми. Так, наприклад, воно призвело до нестачі місць у середніх школах. Зараз кількість дітей шкільного віку становить 6,24 млн, в той час, як наявні школи розраховані на прийом 5,6 млн учнів [5].

Швидке зростання населення в Узбекистані відбувається в умовах нестачі земельних і водних ресурсів. Гідроенергетичні ресурси Узбекистану складають лише 4,92% всієї території країни, загальні водні ресурси – 50-60 кубічних кілометрів на рік, з яких тільки 12,2 кубічних кілометрів формується на території Узбекистану, а решта надходить з гір Тянь-Шаню і Паміру, тобто, із сусідніх Киргизстану та Таджикистану.

Зростання населення Узбекистану, яке, як прогнозують, зросте до 2030 р. до 40 млн, приведе до відповідного зростання потреб у воді з боку населення, сільськогосподарського та промислового виробництва, що матиме наслідком скорочення наявних водних ресурсів на 7-8 кубічних кілометрів. При цьому дефіцит водних ресурсів до 2030 р. зросте з

нинішніх 13-14% до 44-46%, що дуже негативно вплине на економіку країни та рівень і якість життя її населення.

За даними Всесвітнього банку, потік води в басейні ріки Сирдар'я до 2050 р. може знизитися на 2-5%, а в басейні ріки Амудар'я – на 10-15%, що матиме дуже негативні наслідки не тільки для населення та економіки, зокрема, для сільського господарства Узбекистану, але й для роботи існуючих у країнах Центральної Азії ГЕС, продуктивність яких може знизитися до 20%. Ще більше загостриться проблема висихання Аральського моря, рівень якого знижується щорічно зі швидкістю 0,5 м на рік. Процес висихання Аралу почався ще в радянський період, коли воду з Амудар'ї і Сирдар'ї, які впадають в Арал, стали брати для зрошення бавовнищ. Країни Центральної Азії створили Міжнародний фонд спасіння Аралу, проте далі підписання декларацій і меморандумів справа поки не йде. Між країнами, де беруть початок ріки і країнами, де існує дефіцит водних ресурсів, немає узгодженої політики регулювання водних ресурсів, відсутній спільний підхід до водокористування у відповідності до міжнародних стандартів [6].

У 2018 р. був створений трастовий фонд під егідою ООН з питання забезпечення безпеки людей, що живуть в регіоні Приаралля, включаючи аспекти охорони здоров'я, екології, соціального захисту та інші. У 2018 р. був також створений Міжнародний інноваційний центр Приаралля, який проводить дослідницьку роботу з питань відтворення та підвищення продуктивності водних та земельних ресурсів регіону. Передбачається реалізація спільних проектів з низкою іноземних партнерів. Очевидно, що відтворити Арал в його колишніх розмірах неможливо. Зараз зусилля узбецького уряду та низки міжнародних організацій і фондів зосереджені на пом'якшенні негативних наслідків висихання Аралу для місцевого населення. Зокрема, на місці пустелі, яка утворилася в місцях, де Арал повністю висох, висаджують саксаул, проводять роботи по забезпеченню водою людей, які проживають у цьому регіоні.

18 травня 2021 р. на пленарному засіданні 75-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН була одноголосно прийнята спеціальна резолюція про проголошення регіону Приаралля зоною екологічних інновацій і технологій, яка була запропонована президентом Узбекистану

Ш. Мірзієєвим. Співавторами резолюції виступили близько 60 держав, зокрема Таджикистан, Туркменістан, Росія, Китай, Індія, Пакистан, Афганістан, Іран, Туреччина, Японія та інші. Резолюція передбачає прийняття колективних заходів для впровадження енерго- й водозберігаючих технологій, комплексного використання принципів «зеленої» економіки, розвитку екотуризму та інші заходи [7].

Нинішня влада Узбекистану намагається розвивати добрі відносини зі своїми найближчими центральноазіатськими сусідами, з якими, під час президентства І. Карімова, виникали періодичні конфлікти, обумовлені відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами національних меншин (таджиків і киргизів в Узбекистані, узбеків у Киргизстані та Таджикистані), взаємними звинуваченнями в допомозі сепаратистам і терористам, а також проблемами використання водних ресурсів. За роки президентства Ш. Мірзієєва значно зріс обсяг торгівлі і співробітництва з центральноазіатськими країнами. У листопаді 2019 р. в Ташкенті відбулися консультації голів держав Центральної Азії, в ході яких вони обговорили проблемні питання у відносинах між цими країнами. Була досягнута домовленість проводити такі консультації на регулярній основі.

Між Узбекистаном і Киргизстаном був складений договір про кордони, у відповідності до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив свою готовність взяти участь в будівництві киргизької ГЕС Камбаратинськ (Камбар-Ата). З Туркменістаном був укладений договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автодорожній мости через Амудар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан–Туркменістан–Іран–Оман [8, s.17].

Значно поліпшилися відносини між Узбекистаном і Таджикистаном. Так, наприклад, досягнута домовленість про спільне будівництво на території Таджикистану в басейні ріки Зарафшан двох гідроелектростанцій, які будуть виробляти електроенергію для потреб Узбекистану. Фінансування проекту буде здійснено за рахунок міжнародних фінансових організацій, а також власних коштів Узбекистану

і Таджикистану, які створили спільне підприємство, яке буде здійснювати будівництво [9].

26 травня 2021 р. у м. Ашхабаді була підписана угода між урядом Узбекистану й урядом Туркменістану про Спільну узбецько-туркменську міжурядову комісію з водогосподарських питань. Представники обох країн висловили впевненість, що підписання цієї угоди сприятиме розвитку співробітництва в галузі спільної експлуатації транскордонних водних ресурсів [10].

Швидке зростання населення є однією з головних причин хронічного безробіття, оскільки економіка Узбекистану неспроможна створити достатню кількість робочих місць для невпинно та швидко зростаючих трудових резервів. Уряд Узбекистану, де позиції ісламу дуже сильні, не наважується проводити політику контролю за народжуваністю, оскільки така політика призвела б до масових виступів населення країни проти влади. Вважається, що в процесі модернізації країни, більш активного залучення жінок у виробництво, в економічне та суспільне життя, зростання рівня освіти узбецьке населення перейде до більш низького рівня народжуваності, аналогічно тому, як це мало місце в європейських країнах.

Проте, в європейських країнах перехід до сучасних, вкрай низьких, показників народжуваності (що також має негативні соціально-економічні наслідки) зайняв тривалий історичний час і супроводжувався зниженням ролі церкви в суспільстві, втратою релігійної свідомості у значної частини населення, а як відомо, міцна християнська віра сприяла зростанню населення в європейських країнах. В ісламських країнах, навпаки, модернізація, принаймні зараз, не означає зменшення ролі ісламу і це є однією з головних причин збереження традиції багатодітності в ісламських країнах. Тому, думається, що й надалі населення Узбекистану ще на протязі тривалого часу буде швидко зростати. Відповідно, проблема водопостачання та інші екологічні проблеми будуть загострюватися, безробіття зростати, внаслідок чого мільйони узбецьких трудових мігрантів будуть працювати за кордоном, в країнах, де існує попит на дешеvu, малокваліфіковану робочу силу.

Зараз головним напрямком для узбецьких трудових мігрантів є

Росія. Кількість таких мігрантів постійно змінюється. Так, в 2018 р. в Росії працювало понад 4 млн. трудових мігрантів з Узбекистану [11], в 2019 р. – близько 2,2 млн., а наприкінці січня 2021 р., за даними Міністерства економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану, в Росії знаходилося 1 млн. 192 тис. трудових мігрантів з Узбекистану. Це складало 71% від загальної кількості узбецьких трудових мігрантів, які на кінець січня 2021 р. працювали за кордоном. При цьому в Казахстані знаходилося 209,3 тис. узбецьких трудових мігрантів (12%), в Південній Кореї – 62,3 тис. (4%), в Туреччині – 43,2 тис. (3%) [12].

Скорочення кількості узбецьких трудових мігрантів за кордоном у 2020 р. можна пояснити закриттям кордонів в зв'язку з пандемією коронавірусу, яка призвела до кризових явищ в економіці багатьох країн світу, включаючи пострадянські країни. Зниження рівня економічної активності, зростання рівня безробіття в пострадянських країнах в 2020 р., включаючи Росію, призвело до того, що багато хто з трудових мігрантів, зокрема, узбецьких мігрантів, втратили роботу в країнах, де вони працювали, і були вимушені повернутися до своїх рідних країн, де вони, тим більше, не можуть знайти будь-яку роботу. Відповідно, в 2020 р. значно знизився рівень валютних надходжень в ці країни від переказів трудових мігрантів, що стало додатковим фактором загального погіршення економічної ситуації в цих країнах, включаючи Узбекистан. Грошові перекази трудових мігрантів в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей. Вони також є важливим джерелом для поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, в 2019 р. з Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд дол. [13], а в 2020 р. – лише 928 млн дол. [14].

За даними Державного комітету Республіки Узбекистан по статистиці [15], в 2020 р. зовнішньоторговий оборот Узбекистану становив 36 млрд 299 млн дол., що було на 5 млрд 452 млн дол. менше, ніж в 2019 р. (скорочення на 13,1%). Найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану є Росія та Казахстан. Зокрема, в 2020 р. на долю Росії припадало 15,5% зовнішньоторгового обороту Узбекистану, на долю Казахстану – 8,3%. Для порівняння: доля Китаю дорівнювала 17,7%, Республіки Корея – 5,9%, Туреччини – 5,8%, Киргизстану – 2,5%,

Німеччини – 2,3%.

Сукупний експорт Узбекистану в 2020 р. складав 15 млрд 127 млн дол., а імпорт – 21 млрд 171 млн дол., негативне сальдо – 6 млрд 044 млн дол. Слід сказати, що для Узбекистану є характерним хронічний дефіцит в зовнішній торгівлі.

У 2020 р. найважливішими імпортерами в Узбекистан були Китай – 4 млрд 503 млн дол., Росія – 4 млрд 170 млн дол., Казахстан – 2 млрд 115 млн дол., Південна Корея – 2 млрд 097 млн дол. (при цьому експорт Узбекистану в Південну Корею складав лише 45,5 млн дол.), Туреччина – 1 млрд 085 млн дол.

Що стосується експорту, то в 2020 р. найважливішими країнами, куди йшов узбецький експорт, були Китай – 1 млрд 931 млн дол., Росія – 1 млрд 470 млн дол., Туреччина – 1 млрд 016 млн дол., Казахстан – 903 млн дол., Киргизстан – 756 млн дол.

У торгово-економічних відносинах Узбекистану із західними країнами, лише Німеччина займає більш-менш значне місце. Водночас при імпорті з Німеччини до Узбекистану, який в 2020 р. складав 693 млн дол., експорт Узбекистану до Німеччини дорівнював лише 70,5 млн дол. Таким чином, обсяг експорту Узбекистану в західні країни вкрай незначний.

З огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що країни-члени ЄАЕС в сукупності – це головні партнери Узбекистану в його міжнародних економічних стосунках. Провідну роль тут займають стосунки Узбекистану з Росією, які розвиваються на основі «Договору про основи міждержавних відносин, дружби і співробітництва між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 30 травня 1992 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про поглиблення економічного співробітництва на 1998–2007 рр.» від 12 жовтня 1998 р., «Договору про подальше поглиблення всебічного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях» від 11 грудня 1999 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про стратегічне партнерство» від 16 червня 2004 р., «Договору про союзницькі відносини між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 15 листопада 2005 р. У 2018 р. була прийнята Програма економічного співробітництва між урядами РФ і Республіки Узбекистан на 2019–2024 рр., був створений

Міжурядовий комітет по економічному співробітництву між Росією і Узбекистаном.

У жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан у ході якого було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол. Передбачається будівництво з допомогою Росії першої в Узбекистані атомної електростанції. У ході візиту були укладені також угоди щодо відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих учбових закладів (в додаток до вже існуючих в країні філіалів російських вузів) [16]. Накопичені російські інвестиції в країнах Центральної Азії дорівнюють 50 млрд дол., зокрема в економіку Узбекистану – 10 млрд дол. [17]. Оскільки пандемія коронавірусу продовжується й в 2021 р., виникає необхідність масової вакцинації населення. У квітні 2021 р. в Узбекистан почалися поставки російської вакцини Супутник-V.

У 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії по пільгових цінах, які Росія надає державам-членам ОДКБ. У вузах міністерства оборони Росії проходять навчання узбецькі військовослужбовці. У жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану та Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яке надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадочні польоти над територіями Росії й Узбекистану [18].

Росія висловила готовність взяти участь в реалізації проекту будівництва залізної дороги «Мазарі–Шариф–Кабул–Пешавар», яка, у випадку побудови, дозволить скоротити витрати на транспортування вантажів з Південно-Східної Азії до країн СНД і Європи на 30%. Між Узбекистаном і Росією досягнута домовленість про те, що російські проектні інститути візьмуть участь у підготовці техніко-економічного обґрунтування проекту та механізмів його фінансування [19].

Узбекистан розвиває активні економічні відносини з Китаєм, з яким у нього найбільш великий товарооборот. У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзіяєв відвідав Китай, за підсумками якого було

підписано понад 100 угод на загальну суму 20 млрд дол. На початок 2020 р. в Узбекистані працювали 1652 підприємства (16% від загального числа) з китайськими інвестиціями, з них 120 підприємств – з 100% китайським капіталом. Зараз Узбекистан разом з Китаєм реалізує 284 довгострокових інвестиційних проектів на загальну суму 30,4 млрд дол., з яких 17,1 млрд дол. – це кредити міжнародних фінансових організацій і іноземних банків, а решта прямі китайські інвестиції.

Китайські інвестиції переважно йдуть в інформаційно-комунікаційну сферу, нафтогазову та хімічну промисловість, у розвиток транспортної інфраструктури, створення транспортних коридорів для транзиту китайських вантажів у країни Європи та зони Перської затоки, а також у гідроенергетику, сільське господарство, легку промисловість, фармацевтику, виробництво будівельних матеріалів. Узбекистан здійснює співробітництво з Китаєм у рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях» [20]. Водночас в узбецькому суспільстві існує побоювання щодо зростання залежності Узбекистану від Китаю, оскільки досвід інших країн показав, що занадто тісні економічні стосунки з КНР завжди дають більше вигід Китаю, ніж цим країнам, і фактично призводять до економічної експлуатації з боку Китаю.

Узбекистан є членом Шанхайської організації співробітництва (ШОС), а також Організації ісламського співробітництва. У Ташкенті будується перший в регіоні центр ісламської цивілізації. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив в Тюркську раду (Раду співробітництва тюркомовних країн). Відносини з Туреччиною вийшли на стратегічний рівень. У квітні 2018 р. була створена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У лютому 2020 р. президент Ш. Мірзієєв відвідав Туреччину з офіційним візитом. Таким чином, за останній час політичні, економічні, військові і гуманітарні зв'язки між Узбекистаном і Туреччиною набирають силу, зокрема, враховуючи приналежність обох країн до країн тюркомовної групи.

Узбекистан розвиває співробітництво з США. У травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзієєва в США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій заявили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились

реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закупляє деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання групи узбецьких військовослужбовців, проводяться спільні з американцями військові навчання. Водночас, як свідчить офіційна статистика Узбекистану, обсяги товарообігу Узбекистану з США (який в 2020 р. складав лише 275 млн дол.) і рівень американських інвестицій в узбецьку економіку (трохи більше 1 млрд дол.), у порівнянні з Китаєм і Росією, залишаються незначними.

США просуває власний механізм регіональної інтеграції – об'єднання США і п'яти країн Центральної Азії, так званий альянс C5+1. Як відмічає узбецький політолог Н. Імамова: «Вашингтон намагається не допустити входження Узбекистану в ЄАЕС, підтримуючи заходи по боротьбі з тероризмом і економічне співробітництво, а також просуваючи західні цінності». США можуть заблокувати вступ Узбекистану до СОТ в разі його входження в ЄАЕС [21].

У лютому 2019 р. між Євросоюзом і Узбекистаном розпочалися та продовжуються переговори про укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити сучасну Угоду про партнерство і співробітництво між Узбекистаном і ЄС, яка була підписана ще 1 червня 1996 р. і вступила в силу 1 липня 1999 р. Як заявив спецпредставник Євросоюзу по Центральній Азії П. Буріан, практично по всіх розділах нової угоди робота завершена. Очікується, що підписання угоди відбудеться наприкінці 2021 р. під час візиту президента Ш. Мірзієєва в Брюссель [22].

У грудні 2020 р. Єврокомісія достроково прийняла рішення надати Узбекистану статус бенефіціара Загальної системи преференцій GSP+, що створить можливість більш легкого доступу узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає просто GSP. Країни, яких включають у число бенефіціарів GSP+, зобов'язані виконувати 27 основних міжнародних конвенцій, в тому числі, про права людини, права робітників, захисту навколишнього середовища і клімату. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, які стали бенефіціарами цієї системи, виконують свої зобов'язання. Надання Узбекистану цього статусу свідчить

про те, що Євросоюз позитивно оцінює ті соціально-економічні реформи, які реалізує уряд Узбекистану [23].

Нова угода про розширене партнерство і співробітництво між ЄС і Узбекистаном створить більш сприятливі умови для економічного співробітництва та торгівлі між ними. Водночас, знижаючи деякі бар'єри на шляху доступу узбецьких промислових товарів на ринок ЄС, вона не гарантує збут цих товарів, які мають там конкурувати, по-перше, з місцевими товарами, а, по-друге, з товарами країн, які мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з ЄС. Слід враховувати також фактор географічної віддаленості Узбекистану від європейського ринку, що призводить до більш високих транспортних витрат, що, в свою чергу, збільшує ціни на узбецькі товари. Крім того, ЄС здійснює протекціоністську політику, зокрема субсидуючи своїх сільськогосподарських товаровиробників і практикуючи систему безмитних квот для імпорتنих продовольчих і сільськогосподарських товарів, в тому числі для країн, які мають угоди з ЄС про асоціацію або розширене партнерство та співробітництво.

У цьому зв'язку можна зробити висновок, що основними ринками для узбецьких товарів залишатимуться ринки пострадянських країн і Китаю. У порівнянні з політикою І. Карімова, позиція Узбекистану щодо євразійської інтеграції значно змінилася. Узбекистан підняв рівень свого національного координатора в СНД з заступника міністра закордонних справ до заступника прем'єр-міністра та відновив свою участь в Економічній раді СНД. Зараз питання участі Узбекистану в процесах євразійської інтеграції ретельно вивчається.

Окрім участі в ЗВТ СНД, угода про створення якої була підписана в 2011 р. в Санкт-Петербурзі і до якої Узбекистан приєднався в 2014 р., узбецьке керівництво планує створити ЗВТ з ЄАЕС. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. Відповідно до документу, на першому етапі розвитку (2019–2021) повинна відбутися адаптація узбецької економіки до нових умов розвитку та ринкових механізмів. У цей час Узбекистан планує підписати угоду з ЄАЕС про вільну торгівлю. На другому етапі (2022–2025), після

структурних змін в економіці, буде необхідно послідовно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і приведення її у відповідність до норм СОТ.

Проект Концепції викликав неоднозначну реакцію в Узбекистані. Ліберальний узбецький економіст Ю. Юсупов, директор Центру сприяння економічному розвитку Узбекистану, підкреслив, що поруч з деякими плюсами (скорочення бар'єрів на шляху торгівлі з країнами ЄАЕС, покращення умов перебування для узбецьких трудових мігрантів в Росії та в інших країнах ЄАЕС), можливий вступ Узбекистану до ЄАЕС закриває для Узбекистану шлях до Світової організації торгівлі (СОТ), і змусить Узбекистан увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією і таким чином стати заручником її непередбаченої зовнішньої політики [24].

9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних досліджень при адміністрації президента Узбекистану підготували та подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС вигідно для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці та правового статусу узбецьких трудових мігрантів в Росії та в інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану і Росії [25].

Водночас значна частина узбецького політикуму не бажає зближення, і, тим більше, – членства в ЄАЕС. Противники членства Узбекистану в ЄАЕС вказують, що це значно уповільнить процес набуття Узбекистаном членства в СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Крім того, на їх думку, ЄАЕС знаходиться під контролем Росії і вступ Узбекистану до ЄАЕС змусить Узбекистан увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією, що призведе до погіршення стосунків із Заходом, зашкодить збалансованій багатовекторній зовнішній політиці Узбекистану. Радник президента

Узбекистану з питань зовнішньої політики С. Сафаєв в цьому зв'язку відмічає: «Ми не передбачаємо конфлікту чи зіткнення з США чи з ЄС, якщо ми вступимо в ЄАЕС. Кінець кінцем, сучасні члени цього блоку підтримують економічні відносини і здійснюють ділове співробітництво із Заходом» [21].

Дійсно, як свідчать факти, економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС розвивати інтенсивні політичні і економічні відносини з різними країнами. Показовою є позиція Казахстану щодо євразійської інтеграції, викладена в заяві МЗС Казахстану у відповідь на заяву заступника міністра іноземних справ Росії А. Панкіна, що ЄАЕС виробляє заходи у відповідь на економічні санкції Заходу проти Росії і Білорусі. У заяві МЗС Казахстану сказано, що західні санкції мають політичний характер, вони спрямовані проти двох країн-членів ЄАЕС, а не проти всього ЄАЕС, що ЄАЕС – це не політична, а економічна організація, що інтеграційні процеси в рамках ЄАЕС мають суто економічний характер. Тому Казахстан не бере участі в переговорах з питання консолідованої відповіді ЄАЕС на західні санкції і мова може йти тільки про спільні дії членів ЄАЕС з метою запобігти негативного впливу цих санкцій на соціально-економічний розвиток країн-членів ЄАЕС [26].

Розбіжність поглядів узбецьких політиків щодо ЄАЕС проявила себе в голосуванні в парламенті з питання отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС. 28 квітня 2020 р. законодавча палата Олій Мажлісу (парламенту) Узбекистану розглянула питання щодо необхідності отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС, при цьому 86 депутатів проголосували за цей статус, проти – 32, утримались 14 депутатів (при цьому в голосуванні взяли участь 132 депутати з 150) [27]. 11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат. На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС, яке відбулося 11 грудня 2020 р. в онлайн-режимі, було прийнято рішення надати Узбекистану та Кубі статус спостерігача при ЄАЕС. Такий статус вже має Молдова. Президент Узбекистану Ш. Мірзієєв прийняв участь в цьому онлайн-засіданні. У своєму виступі він висловив надію, що співробітництво Узбекистану з ЄАЕС в новій якості спостерігача дозволить Узбекистану створити нові

ринки збуту для своєї продукції та усунути перешкоди на шляху торгівлі з країнами-членами ЄАЕС.

Соціально-економічні проблеми Узбекистану, серед яких слід назвати проблему бідності, масового безробіття, серйозні проблеми в галузі водопостачання, екологічні проблеми, значною мірою обумовлені швидким зростанням населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі та водних ресурсів. Уряд Узбекистану намагається вирішувати соціально-економічні, екологічні та демографічні проблеми країни, по-перше, проводячи політику економічних реформ ліберального характеру, а, по-друге, здійснюючи багатовекторну зовнішню політику, яку, поруч з ринковими реформами, розглядає як можливість вирішення цих проблем.

Розглядаючи економічні стосунки Узбекистану зі США, слід вказати, що обсяги торгівлі Узбекистану з ними, а також обсяги американських інвестицій в економіку Узбекистану залишаються, принаймні зараз, невисокими. Думається, що для США Узбекистан є цікавим, головним чином, в геополітичному і військово-стратегічному аспектах. Можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, перш за все, політичне та військово-технічне співробітництво.

Країни ЄС, значно більше, ніж США, зацікавлені в розвитку торгово-економічних відносин з Узбекистаном. Нова угода про розширене партнерство і співробітництво створить більш сприятливі умови для економічного співробітництва і торгівлі, зростання європейських інвестицій в економіку Узбекистану. Але, видається, що чинник географічної віддаленості Узбекистану від Європи не дасть можливості країнам Євросоюзу займати таке ж провідне місце в зовнішньоекономічних стосунках Узбекистану, які зараз займають сусідні Китай, Росія та інші країни-члени ЄАЕС.

Китай є найважливішим торгово-економічним партнером Узбекистану. Китайські інвестиції в узбецьку економіку зростають. Китай розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, через територію якого проходять транспортні коридори для транспортування, насамперед китайських товарів у країни Європи й інші регіони світу. Тому Китай робить інвестиції в розвиток транспортної інфраструктури Узбекистану.

Узбекистан бере участь у реалізації китайського проекту «Один пояс – один шлях». У майбутньому, думається, роль Китаю в економіці Узбекистану буде тільки зростати.

Пострадянські країни значною мірою залежать від імпорту технологій із більш розвинених країн. Внаслідок цього країни-члени ЄАЕС проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику. Враховуючи всю низку гострих соціально-економічних, екологічних і демографічних проблем, які стоять перед Узбекистаном, думається, що в майбутньому неможливо повністю виключати членство Узбекистану в ЄАЕС, особливо, якщо таке членство не завадить узбецькому керівництву й надалі проводити багатовекторну зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику. Крім того, ЄАЕС (насамперед, такі його члени як Росія і Казахстан) залишається для Узбекистану найважливішим торгово-економічним партнером і головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів. У межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування та можуть вільно пересуватися по території країн-членів ЄАЕС. Ця обставина особливо важлива для Узбекистану, який зацікавлений у покращенні умов перебування своїх трудових мігрантів. Перший крок у напрямку зближення з ЄАЕС Узбекистан вже зробив, отримавши статус спостерігача.

Хоча, відповідно до Угоди про ЗВТ в рамках СНД від 2011 р., між Україною і Узбекистаном існує режим вільної торгівлі, українсько-узбецькі торгово-економічні стосунки не можна назвати задовільними. Зовнішньоторговий оборот Узбекистану з Україною в 2020 р. дорівнював лише 438 млн дол., зокрема Україна експортувала до Узбекистану товарів на суму 315,2 млн дол., а імпортувала з Узбекистану – на суму 122,8 млн дол. [15]. Такий низький рівень торгово-економічних відносин між Україною та Узбекистаном потребує нових стимулів розвитку. Перспективним напрямом могло бути взаємне інвестування. Так, в Узбекистані планується приватизація десятків крупних підприємств і українські ФПГ могли б підключитися до цього процесу. Так само узбецькі бізнесмени могли б знайти привабливі для себе об'єкти інвестування в Україні. Україна може постачати до Узбекистану сучасне обладнання й

технології з перероблення сільгосппродукції, сировинних матеріалів, трубої та іншої продукції для потреб підприємств добувної та переробної галузей Узбекистану. Таким чином, можна сказати, що українсько-узбецькі відносини мають ще не використаний потенціал подальшого розвитку.

Використані джерела та література

1. Юсупов Ю. Экономические реформы в Узбекистане: достижения, проблемы, перспективы. URL: <https://fpc.org.uk/экономические-реформы-в-узбекистане/>
2. Цифра: ВВП Узбекистана в 2020 г. URL: <https://www.spot.uz/ru/2021/01/26/gdp>
3. На треть сократились прямые иностранные инвестиции в экономику Узбекистана. URL: <https://easily.com/ru/news/2021/03/01/na-tret-sokratilis-priamyie-inostrannye-investicii-v-ekonomiku-uzbekistana>
4. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографическая ситуация в Республике Узбекистан на 1 апреля 2021 г. URL: https://stat.uz/images/uploads/reliz2021/demografiya_mart_ru.pdf
5. Шерзод Шерматов — о переполненных классах и грядущих проблемах из-за нехватки мест в школах. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/04/schools/>
6. Алимджанов Б. Водные проблемы Узбекистана: вопросы экологии и менеджмента. URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta.uz/>
7. «Узбекистан в корне изменил идеологию решения Аральской катастрофы» — Элдор Арипов. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/22/aryl/>
8. Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das aussenpolitische Journal*. 2018. № 136. S.16-17.
9. Узбекистан и Таджикистан построят две ГЭС на реке Зарафшан. URL: easily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhikistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan
10. Ташкент и Ашхабад подписали соглашения о трансграничных реках. URL: easily.com/ru/news/2021/05/27/tashkent-i-ashhabad-podpisali-soglasheniya-o-transgranichnyh-rekah
11. Поток гастарбайтеров из Таджикистана сократился за пять лет на 40%. URL: easily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbayterov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-pyat-let-na-40

12. В Минэкономразвития озвучили количество мигрантов из Узбекистана. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210130/v-Minekonomrazvitiya-ozvuchilo-kolichestvo-migrantov-iz-Uzbekistana-15901366.html>
13. Денежные переводы в Узбекистан из России достигли пика за 5 лет. URL: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/>
14. На сколько увеличились денежные переводы трудовых мигрантов из РФ. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210201/na-skolko-uvelichilis-denezhnye-perevody-trudovych-migrantov-iz-RF-15908045.html>
15. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Внешнеторговый оборот Республики Узбекистан (предварительные данные за январь-декабрь 2020 г.). URL: https://stat.uz/images/uploads/docs/tashqi_savdo_dec_2020_ru.pdf
16. Итоги визита Владимира Путина в Узбекистан. URL: www.sib-science.info/ru/ras/k-itogam-22102018
17. Россия инвестировала в Центральную Азию 50 млрд дол. МИД. URL: eadaaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-investirovala-v-centralnuyu-aziyu-50-mlrd-mid
18. Алексеева Н. «Гарантии безопасности»: как развивается военнотехническое сотрудничество России и Узбекистана. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>
19. Россия и Узбекистан готовятся возобновить железнодорожное сообщение. URL: eadaaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-i-uzbekistan-gotovyatsya-vozobnovit-zheleznodorozhnoe-soobshchenie
20. Кутбитдинов Ю. Китайский вектор узбекской экономики. URL: <https://review.uz/post/kitayskiy-vektor-uzbekskoy-ekonomiki>
21. Имамова Н. Узбекистан перед выбором: США или Россия. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html>
22. Президент Узбекистана собирается посетить Брюссель. 25.05.2021. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2021/05/25/prezident-uzbekistana-sobiraetsya-posetit-bryussel>
23. Узбекистан присоединился к соглашению Европейского союза GSP+. URL: <https://review.uz/post/uzbekistan-prisoedinihsya-k-soglasheniyu-evropeyskogo-soyuza-gsp+>
24. Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. URL: <https://fergana.agency/articles/111489/>
25. Обещают сплошные плюсы. URL: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz>
26. МИД Казахстана выступил против политизации ЕАЭС. URL: eadaaily.com/ru/news/2021/06/05/mid-kazahstana-vystupil-protiv-politizacii-eaes

27. Депутаты одобрили участие Узбекистана в ЕАЭС в качестве наблюдателя. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu>.

УДК 94:323.22+327(575.4)

Цапко О. М.

ВНУТРІПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

Стаття присвячена розкриттю сутності та змісту сучасної зовнішньої політики позитивного нейтралітету, яку понад 25 років проводить Туркменістан. Зокрема в статті зазначається, що ця політика слугує своєрідним зовнішньополітичним прикриттям всіх вад політичної системи сучасного Туркменістану, перетворюючись тим самим на політику ізоляціонізму. Основними внутріполітичними чинниками, які впливають на загальний вектор цієї політики, поряд з особливостями історичного розвитку туркмен в умовах відсутності власної держави є клановий і патріархально-родовий характер формування сучасної політичної системи Туркменістану, а також тотальна корупція в її середовищі.

Ключові слова: позитивний нейтралітет, ізоляціонізм, Туркменістан, корупція, політична система, клан.

Цапко О. М. Внутриполитические факторы формирования внешней политики современного Туркменистана

Статья посвящена раскрытию сущности и содержания современной внешней политики позитивного нейтралитета, которую более 25 лет проводит Туркменистан. В частности в статье отмечается, что эта политика служит своеобразным внешнеполитическим прикрытием всех пороков политической системы современного Туркменистана, превращаясь тем самым в политику изоляционизма. Основными внутриполитическими факторами, которые влияют на общий вектор этой политики, наряду с особенностями исторического развития туркмен в условиях отсутствия собственного государства является клановый и патриархально-родовой характер формирования современной политической системы Туркменистана, а также тотальная коррупция в ее среде.

Ключевые слова: позитивный нейтралитет, изоляционизм, Туркменистан, коррупция, политическая система, клан.

Tsapko O. Internal policy factors of foreign policy forming of modern Turkmenistan

The article is devoted to revealing the essence and content of the modern foreign policy of positive neutrality, which Turkmenistan has been pursuing for over 25 years. In particular, the article notes that this policy serves as a kind of foreign policy cover for all the shortcomings of the political system of modern Turkmenistan, thus becoming a policy of isolationism. The main domestic political factors influencing the general vector of this policy, along with the peculiarities of the historical development of Turkmen in the absence of their own state are clan and patriarchal-tribal nature of the modern political system of Turkmenistan, as well as total corruption in its environment.

Keywords: positive neutrality, isolationism, Turkmenistan, corruption, political system, clan.

На сьогоднішній день Туркменістан є однією з країн пострадянського простору, яка намагається дотримуватися принципу позитивного нейтралітету у своїй зовнішній політиці. Вперше про намір набутти статусу постійно нейтральної держави перший президент Туркменістану С. Ниязов заявив ще в липні 1992 р. на саміті Наради з безпеки і співробітництву в Європі (нинішня ОБСЄ) у м. Гельсінкі. Основна сутність туркменського позитивного нейтралітету, на думку керівника держави, полягала перш за все у «невтручанні у внутрішні справи інших країн» [1, с.122], відмові від застосування сили в міждержавних відносинах, пріоритеті рішень ООН в міжнародних справах, укріпленні добросусідства і співробітництва з усіма країнами тощо.

У 1995 р. у російській газеті «Деловой мир» була опублікована стаття С. Ниязова, у якій він викладав основні теоретичні положення та практичні висновки стосовно одержання Туркменістаном статусу нейтральної держави. Ці висновки зводилися до наступного:

- нейтралітет – це особлива відповідальність, яку Туркменістан бере на себе;
- постійний нейтралітет – це постійний політичний суверенітет і постійна політична незалежність;
- незалежний Туркменістан будує свою політику суворо на основі власних рішень і власного бачення проблем;
- туркменський народ схвалює миротворчий курс держави на шляху його інтеграції у світову спільноту;
- нейтральний Туркменістан, розташований на перетині євразійських шляхів, який поєднує в собі культурну й духовну близькість до ісламського світу й одночасно дотримується світськості та демократії як моделі свого розвитку, об'єктивно покликаний відігравати важливу роль у налагодженні зв'язків між Сходом і Заходом, у зміцненні миру в середньоазійському регіоні [2, с.48-49].

Запроваджуючи такий формат зовнішньополітичних відносин, керівництво Туркменістану переслідувало свої власні як політичні, так і економічні інтереси, які були своїм загальним вектором спрямовані на

створення сприятливих зовнішньополітичних умов для збереження в країні одного з найбільш жорстких авторитарних режимів.

На сьогодні Туркменістан понад 25 років офіційно дотримується політики позитивного нейтралітету. Як показав час, ця політика призвела до того, що Туркменістан все більше відособлюється від навколишнього світу, а політика нейтралітету трансформувалася в політику ізоляціонізму з метою мінімізувати зовнішній вплив на внутріполітичне життя держави.

У пропонованій статті ми поставили собі за завдання, з'ясувати основні внутрішні чинники, які вплинули на формування та процес трансформації зовнішньої політики нинішнього Туркменістану.

Для початку необхідно зазначити, що на сьогоднішній день проблема впливу внутріполітичних чинників на зовнішню політику Туркменістану не є системно та комплексно дослідженою, як у вітчизняній так і в зарубіжній історіографії. Зазвичай науковці акцентують увагу на дослідженні питань двосторонніх економічних та політичних відносин Туркменістану з іншими країнами, вплив цих країн на розвиток економіки та політичного життя туркменського суспільства тощо.

В Україні серед науковців, які торкаються у своїх роботах досліджуваної тематики, слід згадати праці А. Гончарука, М. Дорошка, О. Кожухара, П. Ленського, Т. Ляшенко, Р. Жангожі, Т. Метельової тощо. Так, О. Кожухар досліджував основні етапи співпраці КНР з Туркменістаном у контексті загальної китайської економічної політики щодо країн центральноазіатського регіону [3]. Проблеми трансформації політичної системи Туркменістану у своєму дослідженні торкалася Т. Ляшенко [4; 5]. При цьому, авторка була однією з перших, хто звернув увагу на цивілізаційно-ціннісний аспект цієї трансформації. Інші вищезазначені дослідники загалом акцентували свою увагу на зовнішньополітичному співробітництві Туркменістану та країн Центральної Азії в енергетичній сфері. Дотично питання впливу неформальних інститутів політичної системи Туркменістану на зовнішню політику країни розглядали у своїх дослідженнях М. Зайдель [6] та Г. Кліпкова [7].

Ретельне опрацювання джерел дає підстави стверджувати, що політика нейтралітету сучасного Туркменістану витікає насамперед з

особливостей історичного розвитку туркменської державності та процесу становлення туркменів як нації. До російського завоювання у XIX ст. населення Туркменістану перебувало на рівні трибального (племінного) розвитку і власна держава у них на той час була відсутня. На території сучасного Туркменістану проживало 40 племен і 120 родів [4, с.45]. Серед цих спільнот дослідники виділяють шість найбільших племінних об'єднань, а саме народи теке (текінці), що переважали в центральній частині Туркменістану (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури, що населяли Дашховузький і північ Лебапського велаятів [4, с.136]. Водночас кожне плем'я-земляцтво говорило на загальнозрозумілій для всіх туркменів мові, але мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання. За таких умов рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким.

Не сприяла консолідації туркменських племен і відсутність у них власної держави. Створена радянською владою в 1924 р. Туркменська Радянська Соціалістична Республіка як і інші республіки СРСР мала лише зовнішні атрибути державності, перебуваючи в повному підпорядкуванні московського центру.

Тому проголошення в 1995 р. політики нейтралітету Туркменістану загалом виходило з історичного прагнення туркмен максимально забезпечити власний політичний суверенітет на міжнародній арені.

Наступним вагомим внутріполітичним чинником, який визначальним чином впливає на зовнішню політику Туркменістану є регіонально-клановий принцип формування його політичної системи.

Слід зазначити, що для Туркменістану як і більшості пострадянських країн Центральної Азії після розпаду СРСР характерною ознакою стало повернення до історично складених традицій і звичаїв [4, с.112], зокрема патріархально-родових відносин, клановості, культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян, формування культу особи лідера держави тощо. Водночас туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей, що, зрештою, призводило до того, що країна опинилася поза світових

процесів модернізації, навпаки в ній дедалі більше почали відтворюватися традиційні архаїчні практики, як своєрідна противага сучасному світу з його стрімкою динамікою економічних та соціальних змін [6, с.406]. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник певний інституційно-правовий вакуум, який був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а діюча системи особистих зв'язків стала суттєвим компонентом традиціоналізму та архаїчності політики, що на сьогоднішній день стала суттєвою перепорою процесу формуванню в країні модерної інституційної структури.

Першою, хто в українській історіографії став системно досліджувати регіонально-кланові зв'язки була Т. Ляшенко. Дослідниця справедливо вважає, що ці зв'язки, в першу чергу є заснованими на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин [5, с.250]. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності Туркменістану в 1991 р., вплив кланів на політику держави суттєво зріс. На клановому характері влади в Туркменістані з позиції трайбалістичних практик, акцентує свою увагу і Г. Кліпкова [7, с.91]. Американська дослідниця К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» зауважує, що Туркменістану притаманна загальна тенденція політичного розвитку центральноазіатських країн, коли «формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику» [8]. Зі свого боку додамо, що ці неформальні кланові зв'язки перетворюються у вагомий деструктивний чинник політичної системи Туркменістану який негативно вплинув на його міжнародний імідж.

Характеризуючи політичну систему Туркменістану загалом, Р. Жангожа та Т. Метельова, зазначають, що ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних «деспотій» [9, с.214]. Особливо ця характеристика стосується періоду правління першого президента Туркменістану С. Ніязова (1990–2006). Сучасний дослідник Ю. Нісевич відносить режими Туркменістану до неоавторитарних, одним з різновидів якого є як «персоналістський режим» [10, с.116].

Ще одна причина формування авторитаризму в Туркменістані, на думку О. Кожухара, полягає у відсутності в радянський період у республіці

потужного політичного дисидентського руху та організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, що, зрештою, зумовило те, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань [3, с.101]. Як слушно акцентує О. Фісун, «у більшості випадків пострадянські політичні траєкторії після падіння Радянського Союзу вели не до встановлення демократії, а до відновлення і модернізації системи напівтрадиційного панування» [11, с.3]. Американська дослідниця з проблем Центральної Азії М.Олкотт у дослідженні «Другий шанс Центральної Азії» [12, с.69-72] з цього приводу справедливо зазначає, що лідери країн Центральної Азії не схильні до демократичних реформ. Натомість вони більше перейняті експлуатацією природних та інших державних ресурсів, збереженням контролю над населенням, аніж розвитком демократичних інститутів.

Таким чином, сучасній політичній системі Туркменістану притаманні наступні характеристики: наявність кланів, які пов'язані між собою як формальними, так і неформальними зв'язками; їхня інкорпорація в інститути влади та визначальний вплив на прийняття політичних рішень; створення системи патронажних відносин як особливих спільнот людей, в основі єдності яких є матеріальний інтерес та потреба у взаємопідтримці при здійсненні позаправових фінансових, політичних дій.

На сьогодні керівництво Туркменістану, прикриваючись політикою нейтралітету, фактично утаємничує від світової спільноти інформацію про реальний стан в країні. Доступна ж інформація дозволяє констатувати те, що політика цієї держави і надалі визначається найперше родоплемінним устроєм туркменського суспільства та номенклатурно-політичного істеблішменту.

Туркменська політична система характеризується протиборством різних регіональних кланів. Так, на початках свого правління С.Ніязов спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним з відгалужень клану теке, однак згодом з метою уникнення концентрації влади в руках одного клану він вольовим рішенням залучав до управління державою представників периферійних кланів. Все це призвело до того, що і в політичній системі Туркменістану простежується постійне

протиборство столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марійців [13, с.71].

Як результат цієї боротьби, останні роки президентства С. Ніязова ознаменувалися прийняттям непередбачуваних рішень. Наприклад, у 2005 р. було закрито роботу великої кількості лікарень за межами столиці (звільнено декілька тисяч медичних працівників), ліквідовані пенсії, розформована Академія наук, значно скоротилися терміни навчання туркменської молоді в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах (наприклад, навчання у туркменських вишах було скорочено до чотирьох років, причому два з них становила практика) тощо.

Усе це загалом дає можливість стверджувати, що незалежний період розвитку Туркменістану можна характеризувати як «демоdernізація» [14, с.220]. На сьогодні ми бачимо фактичну відсутність у Туркменістані політичних сил, котрі були б здатними протидіяти руйнівним неформальним інститутам політики. Не можна до перемог демократії віднести й появу Демократичної партії Туркменістану, яка фактично є правонаступницею комуністичної партії Туркменістану і яка довгий час, до 2013 р., узагалі була єдиною в країні «партією влади» [15, с.50].

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній інституту корупції, яка має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився. Так, ще в середині 90-х рр. XX ст. під гаслом соціальної справедливості заробітну платню державним чиновникам в країні було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів [16, с.204]. В Індексі сприйняття корупції за 2020 р. Туркменістан знаходиться на 165-му місці [17], в той час як ще в 2016 р. на 154-му місці [18]. У межах регіону Центральної Азії саме показники Туркменістану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану). В оцінках Transparency International уряд держави робить недостатньо для мінімізації корупції, громадяни бояться виходити на антикорупційні протести.

Крім того, за С. Ніязова реальна влада фактично була зосереджена в одних руках, а країна була максимально ізольована від навколишнього світу [15, с.50]. У цей період закордонні контакти туркменського

керівництва звелися до мінімуму, а з 1999 р. був введений візовий режим із країнами СНД. У контактах із США та європейськими країнами Ашхабад робить ставку на налагодження зв'язків з керівництвом ряду нафтових компаній і окремими представниками політичного істеблішменту цих країн, які одночасно є лобістами економічних інтересів правлячої верхівки держави на міжнародному рівні. Самі ж міждержавні та міжурядові відносини з цими державами були зведені до мінімуму через сформовану репутацію «самого репресивного» на пострадянському просторі політичного режиму.

Після смерті С. Ниязова 21 грудня 2006 р. тимчасово виконуючим обов'язки президента став тодішній заступник голови уряду Г. Бердимухамедов. Його призначення відбулося всупереч Конституції Туркменістану, яка передбачає в подібних випадках передачу повноважень очільника держави голові меджлису. 14 лютого 2007 р. Г. Бердимухамедова було обрано президентом Туркменістану, правда для цього в Конституцію країни довелося попередньо внести зміни, які дозволяли виконуючому обов'язки президента брати участь у виборчому процесі.

Зі зміною глави держави у 2006 р. не змінився патріархально-консервативний стиль управління. До прикладу, сьогодні майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків є текінцями, тобто вихідцями з того ж племені, до якого належить президент Г. Бердимухамедов. Правління Г. Бердимухамедова характеризує закритість і дистанційованість владної еліти від населення. Вона має сімейно-клановий характер, адже «еліта функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [13, с.61].

У Туркменістані клановість також поєднується з вираженим непотизмом. Родичі усіх колишніх і діючих очільників країни займають низку важливих посад у державі та бізнесі. Інформація про родичів-високопосадовців є максимально утаємниченою; зазвичай, окремі факти стають відомими завдяки журналістським розслідуванням. Наприклад, 38-річний син Г. Бердимухамедова Сирдар, в якому вбачають наступного президента держави, у лютому 2020 р. став міністром промисловості і будівельного виробництва [19].

Таким чином, політична система сучасного Туркменістану є прикладом своєрідної деформалізації, коли формальні правила заміщені неформальними, які в свою чергу вбудовані в структуру неформальних інститутів. Цьому сприяють і відсутність в туркменському суспільстві громадянських інститутів та інших чинників активізації внутрішньополітичної конкуренції, що відкриває для владного режиму країни фактично необмежені можливості, за яких визначальними будуть саме деструктивні неформальні інститути політики.

Майже тридцятилітній період незалежного розвитку Туркменістану засвідчив відсутність поступу до демократичних цінностей. Натомість сформувався режим, базований на інших ціннісних установах. У країні відсутня реальна демократична конкуренція; вона витіснена переважно конкуренцією кланів. Політичний процес у державі, як справедливо зазначає А. Куртов, спрямований на інтереси лише певної частини політичної еліти, а не «низів» [6, с.316]. За роки незалежності в Туркменістані посилювалася лише структура президентської влади, натомість інші державні структури ослаблювалися, а паростки громадянського суспільства взагалі викорінювалися. У країні відсутня внутрішньопартійна демократія, а критика з боку опозиції фактично цілковито заблокована.

Все це загалом негативно відображається і на зовнішній політиці держави. За таких обставин фактично ми помічаємо подвійний стандарт, коли з одного боку Туркменістан пропагує миролюбиву політику невтручання у внутрішні справи та розвиток дружніх відносин з усіма державами, з іншого боку, як зазначає А. Бор, «аморфний характер нейтралітету дозволяє керівництву країни «розкручувати» концепцію, яка підходить на всі випадки життя, здавалось би навіть у суперечливих обставинах...» [20].

У сфері зовнішньоекономічної діяльності правляча верхівка Туркменістану зацікавлена в отриманні прибутків у секторах легкої та харчової промисловості, розвідки і розробки енергетичних ресурсів. У результаті цього на 2001 р. за даними [Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation, U.S.A. 2001] ВВП Туркменістану становив

2,3 млрд дол., темпи його зростання тоді не перевищували 5%, а ВВП на душу населення складав лише 486 дол.

Подальший економічний розвиток країни пов'язаний із освоєнням багатючих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Так, за останніми оцінками в надрах Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) знаходиться 20,8 млрд т нафти і 24,6 трлн м³ газу [21]. На сьогодні в Туркменістані знайдено більше тисячі перспективних на нафту та газ структур, відкрито понад 150 покладів і лише 50 перебувають у стані розробки [22]. Нинішнє туркменське керівництво планує вже до 2030 р. довести видобуток нафти до 110 млн т і природного газу до 250 млрд м³.

Однак, незважаючи навіть на ці позитиви, існуюча в країні корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створили досить несприятливий клімат для закордонних інвестицій, а рішення про їх допуск і надалі залишаються політично вмотивованими й обговорюються в кожному конкретному випадку у вищих ешелонах влади.

Слід відзначити, що на відміну від С. Ніязова, Г. Бердимухамедов намагається дещо активізувати зовнішньоекономічну діяльність з метою зміцнення позицій Туркменістану як регіонального торговельного центру, що призвело до інтенсифікації контактів з усіма сусідами по центральноазіатському регіону, особливо у сфері розвитку транспортних і енергетичних проєктів. Починаючи з 2010 р., розпочалась активна стадія реалізації проєктів з видобутку та транспортування нафти й газу (запуск газопроводу Туркменістан–Узбекистан–Казахстан–Китай тощо) [23]. Значно активізується співпраця Туркменістану з КНР, зокрема остання є єдиною країною, яку туркменське керівництво допустило до розробки газових родовищ на суходолі. Туркменістан також активізує свої економічні зв'язки з Іраном і Туреччиною.

Щодо сфери міжнародної безпеки Туркменістану, то попри вразливість його південних кордонів з Афганістаном, зокрема ймовірність вторгнення талібів та намагання зовнішніх гравців посилити вплив на офіційний Ашгабат, президент Г. Бердимухамедов намагатиметься гарантувати собі довготривале правління, зокрема й через внесення змін до конституції країни, збереження нейтрального зовнішньополітичного курсу

та політики «нульової толерантності» в питанні приєднання Туркменістану до різних інтеграційних проєктів, зокрема російських.

Таким, чином, політика позитивного нейтралітету, яку на сьогодні проводить Туркменістан логічно випливає з цілого ряду внутрішніх особливостей становлення та історичного розвитку туркмен як нації, зокрема того, що в них була відсутня власна державність, чим і пояснюється намагання Туркменістану через нейтралітет максимально унезалежити свій статус як суб'єкта міжнародно-правових відносин.

Другий внутріполітичний чинник визначається побудовою самої політичної системи Туркменістану, якій притаманні переплетення кланових та патріархально-родових відносин із новітніми тенденціями та потребою реагувати на виклики сучасності; встановлення режиму практично необмеженої влади державних лідерів та формування їхнього культу особи; культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян; зрощення влади та фінансово-промислового капіталу; політичний фаворитизм і корумпованість правлячої верхівки.

За таких обставин політика позитивного нейтралітету слугує своєрідним зовнішньополітичним прикриттям всіх вад політичної системи сучасного Туркменістану, перетворюючись на політику ізоляціонізму.

У зовнішньоекономічній сфері існуюча в країні тотальна корупція та повна відсутність прозорої системи регулювання, створює в Туркменістані несприятливий інвестиційний клімат, що в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює в кращому разі в сировинний придаток економік розвинутих країн світу, формує її негативний міжнародний імідж.

Використані джерела та література

1. Внешняя политика нейтрального Туркменистана: речи выступления и интервью Президента Туркменистана Сапармурата Туркменбаши. Ашхабад: Министерство иностранных дел Туркменистана, 1997. 144 с.
2. Солов В. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. 162 с.
3. Кожухар О. Проблема демократизації пострадянських країн Центральної Азії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип. 45. С.100–103.

4. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ІПіЕНД, 2011. 288 с.
5. Ляшенко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса*. 2010. № 3. С.249–260.
6. Зайдель М. Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі. *Гілея*. 2015. № 93. С.405–409.
7. Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: дис. ... канд. політ. н.: 23.00.02. Харків, 2016. 176 с.
8. Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories. *World politics*. Princeton, 2004. Vol. 56. № 2. P.224–261.
9. Жангожа Р., Метельова Т. Незалежний Туркменістан: демодернізація. *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору* / за ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Ін-т всесв. історії НАН України», 2017. С.201–220.
10. Нисевич Ю. Современный авторитаризм и коррупция. *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. № 1. Т. 61. С.108–120.
11. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації. *Національна безпека України*. Київ, 2004. С.3–12.
12. Олкотт М. Второй шанс Центральной Азии. Москва; Вашингтон: Моск. Центр Карнеги; Фонд Карнеги за Межд. мир, 2005. 487 с.
13. Кохан Г. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз. Київ: НІСД, 2013. 232 с.
14. Горак С. Туркменистан после Туркменбаши: к вопросу трансформации режимов личной власти. *Политологическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2007. №3. С.62–78.
15. Грозин А. Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы: общее, особенности и трудности модернизации. *Азия и Африка сегодня*. 2010. № 9. С.50–51.
16. Папазогло В. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*. 2017. № 4. С.43–47.
17. Рейтинг стран мира по индексу восприятия коррупции в 2020 г. URL: <https://gtmarket.ru > ratings>.
18. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korrupsiyi>.
19. Туркменістан: президент призначив свого сина міністром. URL: <https://www.radiosvoboda.org > news-turkmenistan-sy>.

20. Бор А. Туркменистан: власть, политика и петроцентризм. Программа по России и Евразии. Март. 2016. 10 с.

21. Згідно з публікацією British Petroleum, на 2015 р доведених запасів 17,5 трлн. куб. м. *BP Statistical Review of World Energy*. 2016. June. P.20. URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>. 2.

22. В Туркменистане продолжают освоение месторождения Галкыныш. 12.05.2014. URL: http://total.kz/business/energy/2014/05/12/v_turkmenistane_prodolzhayut_osv

23. Изимов Р. Китай и Туркменистан: региональное измерение. URL: <https://cabar.asia/ru/ruslan-izimov-kitaj-i-turkmenistan-regionalnoe-izmerenie>.

УДК 94:323.2+327(574)

Грицик Л. Ю.

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ РЕСУРСІВ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАЗАХСТАНУ

У статті аналізується вплив на зовнішньополітичне позиціонування Республіки Казахстан прикордонних відносин, поліетнічного та поліконфесійного чинника, особливостей історичного розвитку казахів і пов'язаного з ними характеру формування політичної системи після проголошення незалежності. Встановлено, що внутрішні чинники обумовлюють багатовекторну стратегію реалізації пріоритетів зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності РК з 1991 р.: забезпечення національної безпеки, національної єдності, економічного розвитку з перспективою входження в 30-ку розвинених країн світу.

Ключові слова: Казахстан, зовнішня політика, національна безпека, Росія, КНР, Центральна Азія.

Грицик Л. Ю. Влияние внутренних ресурсов на внешнеполитическую деятельность Казахстана

В статье анализируется влияние на внешнеполитическое позиционирование Республики Казахстан приграничных отношений, полиэтнического и поликонфессионального фактора, особенностей исторического развития казахов и связанного с ними характера формирования политической системы после провозглашения независимости. Установлено, что внутренние факторы обуславливают многовекторную стратегию реализации приоритетов внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности РК с 1991 г.: обеспечение национальной безопасности, национального единства, экономического развития с перспективой вхождения в 30-ку развитых стран мира.

Ключевые слова: Казахстан, внешняя политика, национальная безопасность, Россия, КНР, Центральная Азия.

Hrytsyk L. The impact of internal resources on foreign policy activities of Kazakhstan

The article analyzes the impact on the foreign policy positioning of the Republic of Kazakhstan of border relations, multi-ethnic and multi-confessional factor, peculiarities of historical development of Kazakhs and the related nature of the formation of the political system after independence. It has been established that internal factors have determine the multi-vector strategy for implementing the priorities of foreign policy and foreign economic activity of the Republic of Kazakhstan since 1991: ensuring national security, national unity, economic development with the prospect of joining the top thirty developed countries of the world.

Keywords: *Kazakhstan, foreign policy, national security, Russia, China, Central Asia.*

Здобуття державної самостійності Казахстаном – найбільшою державою в Центральній Азії з геополітичним розташуванням у центрі Євразії, стратегічними запасами економічних ресурсів і транзитним потенціалом обумовило значущість країни як актора регіональних, континентальних і глобальних зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних відносин. Втілення заявленої «миролюбивої» зовнішньої політики [1] та принципу багатовекторності після проголошення незалежності нерозривно пов'язане з внутрішньою ситуацією, що формує основу для взаємозв'язку національних інтересів і національної безпеки й реалізації стратегії балансування між інтересами провідних геополітичних гравців.

У контексті аналізу геополітичних реалій на сучасному етапі та місця в них Республіки Казахстан предметом спеціалізованих досліджень казахстанських і європейських експертів постають окремі аспекти впливу на зовнішньополітичне позиціонування держави трансформаційних процесів в економіці [2–5] та змін у політичній системі [6–9]. Тематичне розширення наукового осмислення національних чинників зовнішньої політики Казахстану відображають роботи, присвячені її етнополітичному виміру [10–12], трайбалістським відносинам у державах Центральної Азії загалом і, зокрема, в РК [13–15].

Метою статті є комплексне дослідження внутрішніх чинників, які мають визначальний вплив на реалізацію зовнішньополітичної діяльності Республіки Казахстан.

В умовах розвитку Казахстану як суверенної держави та повноправного учасника міжнародних відносин стратегічною ціллю є забезпечення національної безпеки.

Згідно з нормами закону «Про державну незалежність Республіки Казахстан» щодо цілісності, неподільності та недоторканості території «в існуючих кордонах» [1] одним із ключових аспектів зовнішньої політики постало юридичне оформлення державного кордону країни. Міждержавний рівень визнання адміністративно-територіального розмежування на пострадянському просторі засвідчили Алма-Атинська декларація (21.12.1991), Декларація про дотримання принципів співробітництва в рамках Співдружності Незалежних Держав (14.02.1992) і Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів держав-членів Співдружності Незалежних Держав (15.04.1994). Закріплював правові норми охорони кордону країни закон «Про Державний кордон Республіки Казахстан», від 13 січня 1993 р.

Процес делімітації кордонів із сусідніми державами на суходолі (Росія, Китай, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан) відбувався впродовж 1992–2005 рр.

Найтривалішим було юридичне оформлення кордону з Китаєм, враховуючи відкритість даного питання на фоні існуючих з XIX ст. територіальних претензій та ескалації конфлікту на радянсько-китайському кордоні в 1969 р. в районі озера Жаланашколь. У результаті переговорів упродовж 1992–1998 рр. спірна ділянка й частина території Алматинської та Східно-Казахстанської областей були передані КНР [16]. Протокол між урядами Казахстан і КНР від 10 травня 2002 р. затверджував демаркацію казахстансько-китайського кордону, загальна протяжність якого склала 1 782,75 км [17]. Офіційні дані щодо загальної площі переданих територій засекречено.

Попри узгодження державного кордону, дискусійність територіальних питань у відносинах із Китаєм активізується на фоні його зростаючої економічної присутності в Казахстані (КНР входить у п'ятірку найбільших інвесторів РК). Показовими є інформаційні вкиди щодо оренди КНР землі площею мільйон га для сільськогосподарської діяльності в РК (2009), який був спростований на офіційному рівні, однак викликав різку реакцію казахстанського соціуму, та публікація статті «Чому Казахстан прагне повернутися в Китай?» (2020), у якій акцент на територіальній належності в минулому земель РК до Імперії Цінь, етнічних

зв'язках казахів і ханьців призвело до вручення офіційної ноти протесту МЗС Казахстану [16].

Результатом двосторонніх домовленостей щодо делімітації казахстансько-киргизького державного кордону в листопаді 1999 р. – грудні 2001 р. став Договір між Республікою Казахстан та Киргизькою Республікою про казахстансько-киргизький державний кордон (15.12.2001) [18]. Договір про делімітацію та демаркацію казахстансько-туркменського державного кордону Республіки Казахстан і Туркменістану від 05.07.2001 р. утврджував делімітацію казахстансько-туркменського державного кордону по лінії кордону, узгоджену між Казахською РСР і Туркменською РСР у 1972 р. [18].

Зміна казахстансько-киргизького торгівельно-тарифного режиму на фоні вступу Киргизстану до СОТ (1998), Казахстану до Митного союзу, й, зрештою, інтеграція в рамках ЄАЕС у 2015 р. призвела до зростання нелегальної торгівлі, а тому після делімітації кордонів відкритими залишаються питання удосконалення правової основи прикордонних процедур. Поряд з цим, нестабільність казахстансько-киргизьких прикордонних відносин обумовлюється фактором міжетнічних відносин, що в 2020 р. продемонстрував перетин киргизького кордону громадянами РК під час «хуліганських» дій у Жамбильській обл. [19].

Складнощі в делімітації казахстано-узбецького кордону, пов'язані з густионаселеними прикордонними Сариагашським і Мактааральським районами Туркестанської обл. та Ташкентською і Джизакською обл. Узбекистану, вплинули на визначення 96% лінії кордону від загальної її протяжності згідно з Договором про казахстансько-узбецький державний кордон від 16.11.2001 р. Остаточне узгодження спільного кордону з Узбекистаном підтверджувалося Договором між Республікою Казахстан і Республікою Узбекистан про окремі ділянки казахстансько-узбецького державного кордону (09.09. 2002) [18].

Відповідно до Договору між Казахстаном і Росією про кордон від 18.01.2005 р. та Додатку до нього від 03.06.2005 р. було завершено делімітацію найдовшого в світі сухопутного казахстансько-російського кордону – понад 7500 км.

Станом на 2014 р. були практично завершені роботи по встановленню прикордонних знаків на казахстансько-киргизькому, казахстансько-туркменському та казахстансько-узбецькому кордонах, а також на половині загальної протяжності казахстансько-російського кордону (в її західній частині) [20, с.20-21]. Міжнародно-правове оформлення точок стику кордонів Казахстану з РФ і КНР відбулося в 1999 р., а у 2018 р. було ратифіковано відповідний договір з Узбекистаном і Туркменістаном.

Не втрачає актуальності питання делімітації дна та використання надр Каспійського моря. З часу скликання Алма-Атинської конференції та створення робочих груп з розв'язання проблеми (1995) процес підготовки документів і підписання Конвенції про правовий статус Каспійського моря Казахстаном, Росією, Азербайджаном, Іраном і Туркменістаном відбувався впродовж 1996–2018 рр. Згідно з документом, зберігається розмежування внутрішніх, територіальних вод і континентального шельфу Каспію за домовленістю договірних сторін на основі норм міжнародного права [21].

Включення у сферу міжнародної безпеки засвідчив послідовний і безкомпромісний курс Казахстану щодо ядерного роззброєння. Після розпаду СРСР у РК розміщувалися понад 100 міжконтинентальних балістичних ракет з 1,4 тисячами ядерних боеголовок [22]. Першочерговими кроками до набуття статусу без'ядерної держави стали підписання Н. Назарбаєвим 29 серпня 1991 р. Указу «Про закриття Семипалатинського випробувального ядерного полігону», випробування на якому відбувалися з 1949 р., Лісабонського протоколу до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, ратифікація РК ДНЯЗ та набуття членства в Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ) у 1992–1994 р.

Згідно з Будапештським меморандумом 1994 р. суверенітет і територіальна цілісність РК гарантувалися США, Великобританією та Росією, а з 1995 р. Китаєм і Францією [23, с.99]. Демонтаж і вивезення ядерної зброї з території Казахстану було завершено в 1995 р. [24, с.7].

Враховуючи геополітичне становище держави та приєднання до міжнародних організацій, казахстанська влада підкреслювала пріоритет політичних засобів щодо вирішення питань безпеки на базі зваженої

дипломатії. Так, вже в серпні 1992 р. за сприяння незалежної РК у м. Алмати відбулися переговори на рівні міністерств закордонних справ Казахстану, Азербайджану та Вірменії щодо врегулювання конфлікту в Нагірному Карабаху [23, с.91]. Принципи взаємної поваги суверенітету, територіальної цілісності, виключення погроз застосування сили, економічних та інших способів тиску, невтручання у внутрішні справи, зміцнення колективної безпеки, розробка механізмів врегулювання регіональних конфліктів стали умовами двосторонніх договорів Казахстану з сусідніми державами.

1992–2015 рр. стали часом трансформації активності РК у сфері глобальної безпеки від налагодження інституційної співпраці до одного з ключових учасників антиядерних самітів 2010, 2012, 2016 рр. [25, с.152] і затвердження ГА ООН в 2015 р. ініційованої Казахстаном Загальної декларації про побудову світу, вільного від ядерної зброї у співавторстві з 35 державами як елементу реалізації ініціативи Н.Назарбаєва – Глобального антиядерного руху [25, с.160-161].

«Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної держави» (1992) передбачала й «диверсифікацію військових зв'язків у суворо вивірених межах, активне включення у систему європейської безпеки» [26].

«Афганське питання», демаркація кордонів та потенційність загрози сепаратистських та екстремістських настроїв актуалізували зовнішньополітичну діяльність РК у регіоні й, зокрема, вплинули на доктринальні засади військової безпеки держави. З прийняттям військових доктрин Республіки Казахстан у 2000, 2007 рр., попри збереження оборонного принципу, відбулася зміна акцентів військової стратегії: від історичного значення скорочення ядерної зброї та звичайних збройних сил (військова доктрина 1993 р.) до посилення миротворчої функції збройних сил, їх модернізації. З 2002 р. встановлювалося бюджетне фінансування армії не менше 1% від ВВП [27].

Першим кроком до військової співпраці на регіональному рівні й, водночас, зміцнення взаємодії з НАТО стало утворення ще в 1997–1998 рр. Центральноазійського батальйону під егідою ООН за участі військових підрозділів Казахстану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану, що

передбачало серію польових навчань і семінарів у рамках миротворчої місії.

За ініціативою Н. Назарбаєва в 2000 р. було створено Антитерористичний центр держав-учасниць СНД, а в 2003 р. Казахстан взяв участь у перших спільних антитерористичних навчаннях ШОС «Мирна місія» на своїй території та в Китаї. Водночас, з 2003 р. у рамках програми «Партнерство заради миру», до якої Казахстан приєднався в 1994 р., на території РК проводяться навчання миротворчих сил «Степовий орел». Уже в 2005 р. у ході виїзного засідання Контртерористичного комітету Ради Безпеки ООН у м. Астана Республікою Казахстан було представлено саперний загін у коаліції зі стабілізації ситуації в Іраку [28].

Упродовж 2003–2008 рр. учасниками миротворчої операції «Свобода Іраку» стали дев'ять казахстанських миротворчих контингентів Казахстанського миротворчого батальйону (Казбату) у складі 290 осіб. З 2008 р. в Казахстані функціонує Навчальний центр «Партнерство заради миру» (КАЗЦЕНТ), який вступив до Міжнародної асоціації центрів миротворчої підготовки в 2010 р. [29]. З 2014 р. миротворці Казахстану служили в місіях у Західній Сахарі та Кот-д'Івуарі.

З 2018 р. функціонує спільна робоча група Казахстану і Узбекистану зі співробітництва у військово-технічній області, регулярними є двосторонні консультації апаратів Рад безпеки держав, присвячені ситуації в Афганістані, проблемам регіональної безпеки, незаконній міграції [30]. На фоні активності Ісламської держави, в 2018 р. компетентними інституціями у справах релігій Казахстану та Таджикистану було підписано Меморандум про співробітництво в протидії релігійному екстремізму [9, с.106].

Впродовж 2018–2021 р. чотири миротворчі роти військовослужбовців з Казахстану були спрямовані для сприяння Тимчасовим силам ООН в Лівані (UNIFIL) [31]. З березня 2021 р. у Лівані проходить службу п'ятий казахстанський миротворчий контингент [32].

Казахстан – держава мультинаціональна та поліконфесійна. Національний перепис населення 2009 р. засвідчив проживання на території держави 126 етносів, з яких казахи складають 63,1%, росіяни – 23,7%, узбеки – 2,9%, українці – 2,1%, уйгури – 1,4%, татари – 1,3%, німці

– 1,1%. За релігійною ознакою 70,2% населення – мусульмани, 26,2% – християни, 0,1% – буддисти, невіруючі – 2,8% [33, с.21-23].

Статистичні дані ілюструють факт послідовного зростання представників титульного етносу, які до кінця 1990-х рр., враховуючи історичні умови розвитку Казахстану, не становили більшість населення країни. Станом на початок 2020 р. частка казахів зросла до 68,51% населення, а росіян зменшилася до 18,85%. Попри таку тенденцію, Казахстан залишається однією з найбільш русифікованих держав Центральної Азії. За рівнем володіння мовою, а саме розуміння усної мови, російську розуміють 94,4% країни, казахську – 74%, англійську – 15,4% [33, с.41].

Конструктивний потенціал у контексті формування зовнішньополітичного іміджу країни мають реалізація моделі «суспільної злагоди і загальнонаціональної єдності», в основі якої п'ять принципів: етнічне, конфесійне, культурне і мовне різноманіття; створення всіх умов для розвитку культури та мов етносів Казахстану; толерантність і відповідальність; консолідуюча роль казахського народу; єдність народу Казахстану. Відповідно, невід'ємними аспектами забезпечення національної безпеки постають ініціативи у сфері демографічної, міграційної, мовної політики.

Визначальними чинниками трансформації етнодемографічного складу населення в Казахстані є зовнішня міграція загалом та повернення казахів на історичну Батьківщину зокрема. Упродовж 1999–2009 рр. у РК прибуло 650 тис. осіб. Серед домінуючої групи мігрантів з країн СНД (83,4%) найбільше з Узбекистану – 58,8% та РФ – 20,6%; з інших країн прибуло 107 тис осіб (16,5%), серед яких з Китаю – 52,6% [33, с.39].

Масштаби етнічної репатріації ілюструють залежність процесу від соціально-економічно ситуації в країні: якщо впродовж 1993–2000 рр. квоти знизилися з 10000 до 500 сімей з супроводжуючим негативним сальдо міграції, то з 2001 р. спостерігалися позитивні тенденції (повне виконання квоти імміграції в 2004–2008 рр.) [34]. На фоні призупинення встановлення квот для оралманів у 2012–2016 рр. та виконання фінансових програм урядом щодо їх облаштування, а також розвитку незаконної та селективної міграції, з 2012 р. зберігається негативне сальдо міграції.

Згідно з офіційною статистикою, за період 1991–2020 рр. до Казахстану повернулося 1 057 280 етнічних казахів [35].

Платформою міждержавної комунікації щодо означеного питання, збереження історичних і розвитку культурних зв'язків між представниками народу за межами країни стали Всесвітні курултаї казахів. Протягом 1992–2017 рр. відбулося 5 таких зустрічей.

Предметом міждержавних відносин на рівні двосторонніх відносин і регіонального співробітництва є трудова міграція. Спрощенню системи пересування трудових ресурсів посприяли Угода про захист прав трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей в рамках Митного союзу, громадян Білорусі, Казахстану і РФ (2010), Угода між урядами Узбекистану і Казахстану про трудову діяльність і захист прав трудящих-мігрантів, які є громадянами Узбекистану, в Казахстані і трудящих-мігрантів, які є громадянами Казахстану, в Узбекистані (2021).

Казахстанські експерти констатують продовження Казахстаном регіонального тренду трудової міграції із Киргизстану й Узбекистану до Південної Кореї з початку 2000-х рр., що регулюється відповідно до угод про трудову міграцію.

Етнічний фактор у відносинах РК і КНР виходить за рамки внутрішнього питання, постаючи елементом геополітичної конкуренції між США та Китаєм. Зокрема, у ході антикитайських протестів у Казахстані в 2019 р. піднімалося питання утисків етнічних казахів у Сінцзян-Уйгурському автономному районі. Під час візиту держсекретаря США М. Помпео до Казахстану в 2020 р. висловлений ним заклик до припинення репресій у КНР отримав різку критикуючу заяву посла Китаю в Казахстані. Дотримуючись багатовекторної дипломатії, Казахстан офіційно не прокоментував дану ситуацію.

Згідно з культурною програмою «Тридність мов» (2007) передбачається полімовна освіта з метою підвищення конкурентоспроможності кваліфікованих кадрів Казахстану та розширення можливостей професійної реалізації казахстанців. Казахська як державна мова є фактором національної консолідації, російська мова зберігає статус мови міжнаціонального спілкування, а англійська необхідна як мова інтеграції у світове співтовариство.

Вагоме зовнішньополітичне значення має переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латиницю протягом 2017–2025 рр. З одного боку, це сприяє зміцненню зв'язків із тюркськими країнами, в більшості яких здійснено дану мовну реформу, з іншого, – дозволить поглибити зв'язки з діаспорою, враховуючи історично зумовлене використання її представниками 3 різних алфавітів казахської мови: у СНД – кирилиці, в Туреччині – латиниці, в КНР – арабської в'язі.

Загалом ефективна реалізація етнополітики в Казахстані забезпечує позиціонування країни як центру міжкультурної і міжконфесійної згоди в розвитку «діалогу цивілізацій». Глобального значення у сфері безпеки в даному контексті набули ініціативи Казахстану щодо форматів просування міжкультурного та міжцивілізаційного діалогу – Наради зі взаємодії та зміцнення заходів довіри в Азії (з 1992), зїзди лідерів світових і традиційних релігій (2003–2018), Форум мусульманських і західних країн «Спільний мир: прогрес через різноманітність» (2008).

Певною мірою багатовекторній зовнішньополітичній позиції Казахстану відповідає звернення до історичних засад національної свідомості та регіональних особливостей держави.

У 1990-х рр. актуалізувалися заходи, присвячені пам'яті Абілай хана, Жангір хана, Абулхайр хана, народних мудреців, батирів. Символічною стала зустріч глав держав Казахстану, Киргизстану й Узбекистану в 1993 р. в Ордабасінському районі Туркестанської обл., на території, де в XVIII ст. відбулася рада з об'єднання племен трьох жузів і обрання очільника військ проти навали джунгар. Назва заходу «Єдність» акцентувала на значенні даної історичної події для зміцнення національної ідентичності, а участь глав держав регіону та населення символізувала дружні відносини з країнами-сусідами [25, с.19-20] (на той час прикордонний режим дозволяв вільне пересування).

Поряд з ідеологією євразійства казахстанською владою приділяється увага спільній історії з тюркським світом, що безпосередньо впливає на співпрацю з тюркськими державами: створення в Астані Об'єднаної Адміністрації Тюркської культури та мистецтв (TURKSOY) у 1993 р., участь у «Самітах тюркомовних держав», членство в Тюркській раді.

Неоднозначним чинником внутрішньополітичного життя Казахстану є жузова структура. Джерела засвідчують поділ на три родоплемінні об'єднання казахських кочівників (Старший, Середній і Молодший жузи) наприкінці XVI ст. З огляду на історичні обставини господарсько-культурного розвитку на території Казахстану оформлення жузового розподілу умовно відображало географічний регіональний розподіл: Семиріччя (Старший жуз), Центральний, Північний і Східний Казахстан (Середній жуз), Західний (Молодший жуз) [13].

Питання жузової ідентичності не є характерними для політичного дискурсу, проте, дослідниками теми відзначається її актуальність при оформленні вертикалі влади з радянського періоду. Казахський учений Н. Амрекулов на початку 2000-х рр. констатував, що «формула міжжузівського балансу епохи Кунаєва нині змінилася односторонньою формулою (як частиною загальної формули «один народ – один жуз – один клан»): президент (Ст. жуз), голова Сенату (Сер. жуз) О. Абдікарімов, спікер Мажилісу (Ст. жуз) Ж. Туякбай, прем'єр (Ст. жуз) К. Токаєв. Або «Ст. – Ср. – Ст. – Ст.» або «3–1–0», що означає повне витіснення з політичного олімпу Молодшого жузу, як і росіян, а також номінальне, другорядне представництво Середнього жузу» [14].

Враховуючи авторитет Н. Назарбаєва й аналізуючи атрибути форми правління та політичного режиму в Республіці Казахстан, експерти виділяють ознаки «псевдо-президентської форми правління» [36, с.131], «персонального авторитаризму» [7, с.30], неопатримоніальної системи [37].

Посилення президентської влади в Казахстані нерозривно пов'язане з конституційною реформою. З прийняттям закону «Про Першого Президента Республіки Казахстан – Елбаси» в 2000 р. та більшості конституційних поправок (2010 р. – введено поняття «Перший Президент Казахстану» та «Лідер нації» (пожиттєві повноваження); 2007, 2010, 2017 рр. – правовий імунітет Н. Назарбаєва, недоторканість власності його сім'ї), а також набуттям Радою Безпеки статусу конституційного органу та встановленням довічного головування в ній Н. Назарбаєва утверджено можливості його впливу на внутрішню та зовнішню політику і після припинення повноважень.

Об'єднання пропрезидентських партій у 2006 р. в партію «Нур Отан» забезпечило консолідацію політико-економічних еліт і законодавчу підтримку стратегічних рішень влади.

Пріоритетом економічного розвитку Казахстану на сучасному етапі є входження до 30-ки розвинених країн світу до 2050 р.

Вигідне географічне положення РК, запаси нафти та газу (30 млрд барелів – 1,7% від світових запасів) [38] й транзитний потенціал обумовлюють специфіку інтеграції країни у світову економіку.

Нафта – стратегічний торговий ресурс, що відіграє визначальну роль у багатовекторній зовнішньоекономічній політиці Казахстану. Від динаміки обсягів нафтовидобутку, світових ціни на ресурс і прямих іноземних інвестицій залежать масштаби макроекономічного розвитку Казахстану. Поступове зростання питомої ваги гірничодобувної промисловості у ВВП країни призвело в 2004 р. до її переваги над часткою обробної промисловості (13,6% проти 13,3%) [39] та збереження цієї тенденції донині. Упродовж 1990–1995 рр. ВВП РК знизився на 36%, проте, в контексті стабільного зростання цін на нафту протягом 2000–2008 рр., 2010–2013 рр. відбулося 10–6,3% зростання економіки [40]. У 2020 р. питома вага ПЕК у ВВП Казахстану становила, за оцінками експертів, близько 60% [38].

Сировинна спрямованість експортної діяльності Казахстану обумовила пріоритет інвестиційної співпраці з міжнародними партнерами. Преференції для іноземних інвесторів, які діяли згідно з законом «Про іноземні інвестиції у Казахській РСР» від 07.12.1990 р., удосконалення інвестиційного законодавства до прийняття «Закону про інвестиції» 2015 р. і зовнішньополітичний імідж РК дозволяють зберігати позицію регіонального лідера із залучення іноземного капіталу. Так, упродовж 1993–2006 рр. обсяг прямих іноземних інвестицій у Казахстан склав 51,2 млрд. дол. США, що становило понад 80% ПІІ в країні Центральної Азії [41]. За останнє десятиліття чистий приплив прямих іноземних інвестицій в Казахстан перевищив 90 млрд дол. США [40].

Важливим аспектом геоекономічної стратегії Казахстану постає диверсифікація маршрутів експорту нафти та газу через нафтопроводи Каспійський трубопровідний консорціум, Атирау – Самара, Казахстан –

Китай, Актау-Баку й Актау-Махачкала; газопровід Центральна Азія – Китай.

Фактором зміцнення відносин із стратегічними партнерами та поглиблення співпраці з ЄС як головним економічним партнером Казахстану є участь країни в транснаціональних транзитних проєктах: автомагістралі «Західна Європа – Західний Китай», маршрутів «ТРАСЕКА», «Транскаспійський міжнародний транспортний маршрут», залізниці «Казахстан – Туркменістан – Іран» (Східний маршрут МТК «Північ – Південь»).

Враховуючи диспропорції у частці ВВП у макрорегіонах країни, на посилення реалізації транзитно-транспортного потенціалу країни з 2015 р. була спрямована державна інфраструктурна програма «НұрлыЖол». За результатами завершення першого етапу програми в 2020 р. фактично в 3 рази зросли обсяги транспортування вантажів через морські порти Актау та Курик; питома вага РК в загальному обсязі вантажообігу на Каспійському морі збільшилась з 21% до 38%; обсяг вантажоперевезень внутрішніми водними шляхами зріс на 86%; була збільшена протяжність автодоріг (до 8,2 тис. км) з 4 смуговим рухом, здійснено реконструкцію ділянки міжнародної автомобільної магістралі «Західна Європа – Західний Китай», введено в експлуатацію автомобільний пункт пропуску на казахстансько-китайському кордоні (2018) [42].

Поряд з будівництвом на казахстансько-китайському кордоні найбільшого в Центральній Азії сухого порту «KTZE-Khorgos Gateway» у 2015 р., вагомим проєктом у плані зростання міжнародного транспортно-логістичного значення РК став запуск будівництва Міжнародного центру торговельно-економічного співробітництва «Центральна Азія» (квітень 2021 р.) на казахстансько-узбецькому кордоні (пункт пропуску «Жибек Жили») з метою реалізації спільних інвестиційних проєктів.

Відкритими на порядку денному регіональної співпраці країн Центральної Азії є питання вільної торгівлі. Так, у ході зустрічі глав держав регіону в 2019 р. Н. Назарбаєвим, з огляду на дані СОТ щодо показників сукупного товарообігу країн регіону в загальносвітовій торгівлі, висловлено ідею створення «безбар'єрної Центральної Азії» за рахунок зняття перешкод для переміщення товарів, послуг і капіталу, з

ціллю збільшення зовнішньоторговельного обороту в регіоні на 50-60% [43]. Тому, актуальними напрямками співпраці залишаються торгівельна інтеграція, розширення інвестиційної діяльності й узгодження загально-регіональної транспортно-транзитної системи.

З метою забезпечення протягом 2019–2025 р. питомої ваги туризму в загальному обсязі ВВП країни до рівня не менше 8% реалізовується Державна програма з розвитку туризму. Поряд з цим, здійснюється лібералізація візової політики: в 2020 р. до списку безвізових ввійшло 74 держави, громадяни 105 країн можуть оформити електронні візи [44]. Також до кінця 2021 р. планується завершення ініційованого в РК проєкту «Silk Road Visa» – т. зв. «азіатського шенгену» для Казахстану й Узбекистану. Також розглядається участь Киргизстану й Азербайджану [45].

Таким чином, географічне розташування в сукупності з особливостями етнодемографічного складу та економічного потенціалу Казахстану визначають пріоритет забезпечення національної безпеки країни та її громадян у ході реалізації зовнішньополітичного курсу держави.

Модель етнополітичного розвитку та лідерська позиція Республіки Казахстан у сфері ядерної безпеки після розпаду СРСР є ключовими аспектами формування зовнішньополітичного іміджу держави. Організація міжетнічних відносин на сучасному етапі відповідають принципу багатовекторності та створюють основу для ініціатив культурно-гуманітарного співробітництва Казахстану з державами Центральної Азії й світу загалом. Безпековий вектор зовнішньополітичного курсу РК засвідчує ієрархічний формат співпраці зі стратегічними, міжнародними партнерами щодо вирішення питань державної, регіональної, континентальної та глобальної безпеки.

Зміцнення інституту президента у взаємозв'язку з консолідацією фінансово-промислового капіталу обумовлює узгодженість дій щодо реалізації концептуальних засад зовнішньої політики держави.

Зовнішньоекономічна сфера на фоні енергетичних і транзитних можливостей країни позначена сприятливим інвестиційним кліматом, стратегічним логістичним потенціалом. Ризики, що можливі при

залежності стабільності макроекономічної ситуації в Казахстані від ситуації на зовнішніх ринках сировини, актуалізують поглиблення диверсифікації економіки з огляду на мету підвищення в рейтингу розвинених держав.

Використані джерела та література

1. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года № 1007-ХІІ «О государственной независимости Республики Казахстан». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000798#pos=2;-60
2. Трансформация экономики Казахстана. Астана, 2017. 212 с.
3. Додонов В. Трансформация экономической модели Казахстана в период низких цен на нефть. *Проблемы национальной стратегии*. 2019. № 4. С.172–186.
4. Курганбаева Г. Трансформация экономической системы Казахстана. *Трансформация политической и экономической систем Казахстана и Польши: сравнительный анализ*: сб. м-в круглого стола. Алматы, 2002. С. 6–69.
5. Аубакирова Г. Трансформационные преобразования экономики Казахстана. *Проблемы прогнозирования*. 2020. № 1. С.155-163.
6. Становление и развитие современной казахстанской государственности (из первых рук). Нур-Султан, 2018. 360 с.
7. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ІПІЕНД, 2011. 288 с.
8. Агаев Г.Ш. Внутриэтническая конкуренция и латентные сообщества в политическом процессе Казахстана: автореф... дис.канд. полит. наук. Москва, 2015. 27 с.
9. Казахстан: испытание «транзитом власти». Лондон, 2019. 173 с. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/CHNJ8054-RUSSIAN-Kazakhstan-Report-FINAL.pdf>
10. Баранов А., Севги Кок. Трудный путь к гражданской нации: опыт нациестроительства современного Казахстана. *Проблемы постсоветского пространства*. 2021. № 8. С.136–151.
11. Садовская Е. Китайская миграция в Казахстане: причины, основные тенденции и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. № 1. С.186–196.
12. Савин И. Проблемы управления различиями в многоэтнических сообществах Южного Казахстана. *Центральная Азия и Кавказ*. 2012. Вып. 3. С.38–50.
13. Оनाцький М. Родоплемінні інститути як фактор суспільно-політичного розвитку Казахстану. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social*

Sciences. 2016. Vol. IV(16). 1.95. 2016. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/onatskyj_m_tribal_institutions_asafactor_of_socio-political_development_of_kazakhstan.pdf

14. Амрекулов Н. Жузы в социально-политической жизни Казахстана. URL: <https://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/16.Amrek.shtml>

15. Schatz E. Modern Clan Politics *The Power of «Blood» in Kazakhstan and Beyond*. W.: University of Washington Press, 2004. 280 p.

16. Аренда земли и территориальные претензии Китая в Центральной Азии и на Южном Кавказе. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/postsoviet/arenda-zemli-i-territorialnye-pretenzii-kitaya-v-tsentralnoy-azii-i-na-yuzhnom-kavkaze/>

17. Для Казахстана снята угроза возникновения любых территориальных споров в будущем. URL: https://forbes.kz/news/2016/11/23/newsid_127974/

18. Мемлекеттік шекараны делимитациялау және демаркациялау. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/594?lang=kk>

19. На юге Казахстана вспыхнул конфликт между казахами и дунганями. URL: <https://www.dw.com/ru/на-юге-казахстана-вспыхнул-конфликт-между-казахами-и-дунганями/a-52302954>

20. Правда о государственной границе Республики Казахстан / З. Аманжолова, М. Атанов, Б. Турарбеков. Алматы, 2014. 228 с.

21. Мустафазаде Парвана Тельман кизи. Конвенція про правовий статус Каспійського моря як гарант регіональної безпеки. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2019. Вип. 2. С.116–123.

22. Казахстанский ядерный потенциал превосходил мощь Китая, Франции и Великобритании – Президент РК. URL: https://www.inform.kz/ru/kazahstanskiy-yadernyy-potencial-prevoshodil-mosch-kitaya-francii-i-velikobritanii-prezident-rk_a3560687

23. Назарбаев Н. Эра независимости. Астана, 2017. 508 с.

24. Смагулов Н. Роль Президента Н. А. Назарбаева в становлении внешнеполитической деятельности Республики Казахстан. *Республика Казахстан в системе мировой политики*. Караганда, 2011. С.3–9.

25. Становление и развитие современной казахстанской государственности (из первых рук). Нур-Султан, 2018. 360 с.

26. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969#pos=3;-88

27. Мухамадеев Т. Эволюция военной доктрины Казахстана. *Вестник КазГУ*. 2009. URL: <https://articlekz.com/article/14305>

28. Губайдуллина М. Принципы и выбор внешнеполитических приоритетов Республики Казахстан в концептуально значимых документах. *Вестник КазНУ*. 2009. URL: <https://articlekz.com/article/7001>

29. Центр миротворческой подготовки Министерства обороны Республики Казахстан. URL: <https://kazcent.kz/home-rus/mezhdunarodnoe-priznanie.html>

30. ИONOBA E. Развитие отношений Казахстана и Узбекистана как фактор регионализации в Центральной Азии. *Россия и новые государства Евразии*. 2018. № 4. С.132–145.

31. Нурғалиева К. Миротворческая деятельность и вклад Казахстана в обеспечение мира и безопасности. URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/mirotvorcheskaya-deyatelnost-i-vklad-kazakhstana-v-obespechenie-mira-i-bezopasnosti/>

32. Казахстанские миротворцы вернулись из Ливана. URL: <https://ru.sputnik.kz/society/20210321/16593183/Kazakhstanskies-mirotvortsy-vernulis-iz-Livana.html>

33. Аналитический отчет «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Астана, 2011. 65 с.

34. Сарбасов М. Этапы этнической репатриации. URL: https://el.kz/ru/kandastar/detail/v_detalyakh/etapy_etnicheskoj_grepatriatsii/

35. В Казахстане сократили квоту приема оралманов. *Радио Азаттык*. 27.01.2020. URL: <https://rus.azattyq.org/a/30399124.html>

36. Джангужин Р. Казахстан постсоветский. К., 2002. 482 с.

37. Политический режим Казахстана: бюрократия, трайбализм и риски. URL: <https://www.caa-network.org/archives/18841>

38. Мамаева А. Нефть-2020: ниши для последующего роста. URL: https://forbes.kz/process/energetics/neft_2020_nishi_dlya_posleduyushchego_rosta/

39. Структура ВВП. *Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан*. URL: <https://stat.gov.kz/>

40. Kazakhstan. URL: <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan>

41. Стратегия «Казахстан 2030» и ее экономический приоритет. URL: <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/content/strategiya-kazahstan-2030-i-ee-ekonomicheskii-prioritet>

42. Елисеева Е. Какие результаты принесла госпрограмма «Нурлы жол» за пять лет. 21.04.2020. URL: <https://www.kazpravda.kz/news/ekonomika/kakie-rezultati-prinesla-gosprogramma-nurli-zhol-za-pyat-let>

43. Центральная Азия: добрососедство и сотрудничество в XXI веке. 03.12.2019. URL: <https://kazpravda.kz/articles/view/tsentralnaya-aziya-dobrososedstvo-i-sotrudnichestvo-v-xxi-veke>

44. Аскарлов А. В 2021 году граждане 90 стран смогут посещать Казахстан без виз. 18.02.2021. URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/93554/v-2021-godu-grazhdane-90-stran-smogut-poseshchat-kazakhstan-bez-viz.html>

45. Silk Road Visa: Казахстан и Узбекистан вводят «азиатский шенген». 05.05.2021. URL: <https://almaty.tv/news/turizm/1559-silk-road-visa-kazakhstan-i-uzbekistan-vvodyat-aziatskiy-shengen>

УДК 94:327.5(479.24)

Ткаченко І. В.

ПЕРЕМОГА У КАРАБАСЬКОМУ КОНФЛІКТІ 2020 р.: ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОГО КУРСУ АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглянуто здобутки та наслідки перемоги Азербайджану, отримані в ході вірмено-азербайджанської війни на території Нагірного Карабаху у вересні-листопаді 2020 р. Показано, яким чином здобута збройним шляхом перемога визначатиме особливості зовнішньополітичного курсу Азербайджану та характер його взаємин з Вірменією, РФ, Туреччиною та США.

Ключові слова: Нагірний Карабах, зовнішньополітичний курс Азербайджану, вірмено-азербайджанська війна, Туреччина, Російська Федерація.

Ткаченко И. В. Победа в Карабахском конфликте 2020 г: предпосылки и последствия для внешнего курса Азербайджана

В статье рассмотрены достижения и последствия победы Азербайджана, полученные в ходе армяно-азербайджанской войны на территории Нагорного Карабаха в сентябре-ноябре 2020 г. Показано, каким образом победа, достигнутая вооруженным путем, будет определять особенности внешнеполитического курса Азербайджана и характер его взаимоотношений с Арменией, РФ, Турцией и США.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, внешнеполитический курс Азербайджана, армяно-азербайджанская война, Турция, Российская Федерация.

Tkachenko I. Victory in the Karabakh conflict of 2020: prerequisites and consequences for the foreign course of Azerbaijan

The article examines the achievements and consequences of the victory of Azerbaijan obtained during Armenian-Azerbaijan war on the territory of Nagorno-Karabakh in September-November 2020. It is represented how a victory achieved in armed way will determine the specialties of Azerbaijan's foreign policy and the nature of its relations with Armenia, the Russian Federation, Turkey and the United States.

Keywords: Nagorno-Karabakh, foreign policy of Azerbaijan, Armenian-Azerbaijani war, Turkey, Russian Federation.

Міжетнічні конфлікти та війни є невід'ємною частиною історії людства. Боротьба за території та ресурси, амбіції політиків і протиріччя між конкуруючими за території етносами перетворили історію людства на тотальне військове протистояння, апогеем якого стали дві глобальні війни

XX століття. Атомне бомбардування Хіросіми та Нагасакі, а також холодна війна та гонка ядерних озброєнь поставили людство на грань глобальної катастрофи, у якій переможці неможливі за визначенням.

Усе це, а також стрімкий соціальний прогрес змусили до пошуку балансів і компромісів, наслідком чого стали як створення ООН як вищого наддержавного органу, покликаного вирішувати конфлікти між державами переважно дипломатичними способами, так і фіксація кордонів держав, яка склалася на момент закінчення Другої світової війни. Непорушність кордонів і їх фіксація мали запобігти виникненню чергового глобального конфлікту, який, зважаючи на існуючий ядерний арсенал, привів би до катастрофічних наслідків.

Відтак логічним виглядає закріплення п. 4 ст. 2 Статуту ООН положення про заборону використовувати силу або загрозу силою «як проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [1]. Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. розвиває це положення і встановлює, що «територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що є результатом застосування сили в порушення положень Статуту. Територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Жодні територіальні придбання, що є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними [2].

Таким чином, вірмено-азербайджанський конфлікт, початок якого губиться у глибині століть, мав би відбуватися у прихованій формі, адже на момент прийняття згаданих вище положень і Вірменія, і Азербайджан перебували у складі СРСР, на який повною мірою поширювалися положення про недоторканість кордонів держави.

Розпад СРСР став для Кремля «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття». Однак для більшості з 15 нових незалежних держав, які утворилися на уламках Радянської імперії, це був шанс на побудову власної незалежної держави. Подібно до інших держав-членів СРСР Азербайджан і Вірменія отримали незалежність мирним шляхом внаслідок припинення існування метрополії. На жаль, керівництво СРСР у

рамках території держави приділяло недостатню увагу етнічним протиріччям між націями, які населяли її територію.

Етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак стала однією з причин конфлікту між державами – адже Нагірний Карабах, переважна більшість населення якого була вірменами, опинився у складі Азербайджанської РСР. З 1923 р. Карабах – невід’ємна частина Азербайджану, хоча і з широкими правами автономії. Не беручи до уваги попередній історичний етап розвитку державності обох націй слід зважати передусім на міжнародне право і його принципи, які є досі незмінними і згідно з якими саме Вірменія виступала у якості агресора в конфлікті з Азербайджаном. Жодні апеляції до «права націй на самовизначення» чи «історичність» претензій на суверенну частину території іншої держави не можуть бути визнані законними.

Звичайно, на практиці у багатьох випадках загальновизнані норми та правила часто нехтуються його учасниками. Розпад СРСР призвів до виникнення ряду конфліктів на його колишній території. Придністров’я, Абхазія, Південна Осетія, Крим, Донбас, Нагорний Карабах є не лише свідченням небажання Російської Федерації, яка проголосила себе правонаступником і спадкоємцем СРСР, втрачати контроль над своїми колишніми землями, але й проявом відверто невдалої етнічної політики, внаслідок якої виникли передумови конфлікту Вірменії та Азербайджану, який триває уже понад 30 років і, не зважаючи на результати війни осені 2020 р., далекий від остаточного завершення.

20 лютого 1988 р. позачергова сесія Ради Нагірно-Карабаської автономної області, яка була частиною Азербайджанської РСР, прийняла рішення вийти з її складу і «возз’єднатися» з Вірменією, що відразу надало конфронтаційного характеру взаєминам між Баку та Єреваном. Не дивлячись на формально союзні відносини в рамках єдиної держави, СРСР, проблема Нагірного Карабаху стала історичним підґрунтям понад 30-річного збройного конфлікту Вірменії та Азербайджану [3].

Ще до остаточного розпаду СРСР конфлікт набув незворотного характеру – погром у Сумгаїті та примусові депортації населення, масові погроми в Вірменії й Азербайджані в листопаді 1988 р., артилерійські обстріли на вірмено-азербайджанському кордоні, сотні тисяч біженців з

обох сторін свідчили про те, що влада СРСР з великими труднощами тримала ситуацію під контролем. Війна за Карабах була лише питанням часу навіть у рамках єдиної держави. Проголошення незалежності Азербайджаном і Вірменією у 1991 р. стали каталізатором прямого воєнного зіткнення, яке стало причиною Першої карабаської війни, яка закінчилася поразкою Азербайджану, втратою ним до 20 % власної території і де-факто незалежністю Нагірного Карабаху.

Припинення вогню та «заморожування» конфлікту зафіксували нову конфігурацію держав Південного Кавказу. Разом з тим було очевидним, що Азербайджан, попри складну економічну ситуацію і важку поразку у війні, не визнає її наслідки і намагається повернути власну територію. Особливо зважаючи на те, що згідно міжнародного права його позиція була набагато ґрунтовнішою, ніж у ворога – помилковим, але на той момент виправданим рішенням для Вірменії стала окупація так званого «поясу безпеки», територія якого не мала жодного відношення до Нагірного Карабаху. А, отже, саме Вірменія була беззаперечним агресором, а Азербайджан – його жертвою.

Повернення Нагірного Карабаху та решти окупованих територій стало національною ідеєю Азербайджану. За роки, що минули після завершення Першої карабаської війни (1988–1994), питання визнання Азербайджаном закріплення втрачених територій за Вірменією ніколи не стояло. Політика, яку послідовно реалізовували президенти Азербайджану Г. Алієв (1993–2003) та І. Алієв (з 2003) на чолі держави, не передбачала жодних компромісів щодо належності Карабаху.

Свідченням цьому є численні виступи лідерів держави, наукові праці, а також, у першу чергу, постійні загострення конфлікту на кордоні з окупованими територіями. Слід відмітити, що поведінка Вірменії за час конфлікту була типовою для агресора, який силою утримує окуповану територію іншої суверенної держави – жоден з лідерів Вірменії не демонстрував бажання звільнити окуповані території. Намагання вирішити конфлікт дипломатичними методами не дало жодних результатів, адже типовою була позиція, висловлена президентом Вірменії С. Саргсяном під час зустрічі з В. Путіним у серпні 2016 р. – «1 серпня Серж Саргсян заявив,

що на односторонні поступки його країна не піде. «Нагірний Карабах ніколи не буде в складі Азербайджану, це виключено» [4].

Категорична відмова вірменської сторони йти на поступки і звільнити окуповані території не залишала місця компромісам. Зважаючи на постійні обстріли і провокації на лінії зіткнення сторін, продовження війни за Карабах було лише питанням часу. Мінська група ОБСЄ, створена для врегулювання конфлікту, показала свою цілковиту безпорадність у розв'язанні конфлікту. 25 років млявих перемовин не дали жодного сподіваного сторонами результату.

Таким чином, для Азербайджану очевидним був провал дипломатичних методів повернення Нагірного Карабаху. У зв'язку з цим розвиток військової сфери став пріоритетом держави. Питання армії і вирішення карабаського конфлікту стали головним мотивом інаугураційної промови І. Алієва 31 жовтня 2003 р. Він вказував, що «в Азербайджану має бути дуже сильна армія. Вона має бути здатною вирішити усі завдання, що стоять перед нею. Впевнений, що економічний потенціал Азербайджану дозволить зробити все можливе, щоб наша армія відповідала самим високим стандартам... Найважчою для нашої країни проблемою залишається вірмено-азербайджанський, нагірно-карабаський конфлікт. Азербайджанські землі мають бути звільнені від окупації, один мільйон біженців і переселенців повинні повернутися до рідних осель, територіальна цілісність нашої країни має бути відновлена. Азербайджан ніколи не змириться з таким становищем, з окупацією власних земель. Всі повинні знати, що ми виступаємо за мир, не бажаємо відновлення війни і прагнемо до мирного вирішення даного питання. Тим не менше, наше терпіння не безмежне. Азербайджан безперечно звільнить свої землі» [5].

Подібні міркування є провідною ідеєю праці керівника Адміністрації президента Азербайджану Р. Мехтієва, який писав: «Крім безглуздої війни, тисяч загублених життів, мільйонів біженців, розрухи, великих мінних полів замість оброблюваних, військових витрат замість соціальних, вони не досягли нічого Нагірний Карабах так і не вдалося приєднати до Вірменії ніколи не вдасться. Ні 20 років тому, ні сьогодні, ні через 100 років» [6, с.8].

Репетицією силового повернення втрачених територій для Баку стали події 2016 р. Будучи набагато потужнішим за свого ворога-сусіда у військовому, економічному, фінансовому вимірах і людському потенціалі Азербайджан планомірно нарощував військовий потенціал і очікував сприятливих обставин для відновлення бойових дій. Військові дії 2-5 квітня 2016 р. на лінії зіткнення в Нагірному Карабасі між сепаратистською «Армією оборони НКР» та Вірменією, з одного боку, і Азербайджаном, з іншого, назвали «чотириденною війною». З боку Вірменії та самопроголошеної «Нагорно-Карабаської Республіки», за офіційними даними, загинуло 93 людини. Міноборони Азербайджану підтвердило загибель 31 військового; крім того, 2 квітня азербайджанські правоохоронці повідомили про загибель двох мирних жителів [7].

Квітневі події 2016 р. показали, що армія Азербайджану в принципі може досягнути військового успіху, адже за найоптимістичнішими для вірменської сторони оцінками, загальне співвідношення військових сил, якщо врахувати особовий склад та озброєння, між Азербайджаном і Вірменією – п'ять до одного. Як наслідок, Єреван на військові аргументи сильнішого супротивника відповідає політичними контрходами – «на тлі зростання міжнародного авторитету, економічного й військового зміцнення Азербайджану Вірменія намагається сховатися за спиною військового блоку, усі члени якого, крім Вірменії, є дружніми Азербайджану країнами й розуміють загарбницьку суть Вірменії» [6, с.12].

Конфлікт 2016 р. наочно продемонстрував можливість силового вирішення локального військового конфлікту в Нагірному Карабасі за умови невтручання у його перебіг Російської Федерації. Попри те, що Вірменія є союзником РФ, чия база розміщена на її території, з багатьох позицій Азербайджан є набагато кращим партнером для авторитарної російської держави, значно багатшим і політично передбачуваним. Особливо помітними протиріччя між Вірменією та Росією стали після приходу до влади в 2018 р. Н. Пашиняна внаслідок подібних до Революції гідності в Україні подій, що викликало відверто негативну реакцію президента РФ В. Путіна.

Таким чином, ситуація навколо Карабаху в останні роки складалася не на користь Вірменії. Значно бідніша за Азербайджан, Вірменія могла

покладатися виключно на підтримку свого єдиного союзника в регіоні, а саме Російську Федерацію, для якої Азербайджан набагато цінніший партнер, особливо у військовій сфері. У той час, як Вірменія могла претендувати виключно на безкоштовну підтримку зброєю і військовим обладнанням, Азербайджан витрачав мільярди доларів США на закупівлю російського озброєння. Було зрозуміло, що лише підтримка Росії утримувала Азербайджан від рішучих кроків.

Неодноразові виступи президента Азербайджана І. Алієва та його оточення свідчили про безумовне бажання взяти реванш у протистоянні з ворогом. Тим більше, що кволі дипломатичні зусилля, а саме цілковита імпотентність Мінської групи ОБСЄ щодо реального вирішення конфлікту в Карабасі, могла лише відстрочити нову регіональну війну.

Під час виступу на Саміті з ядерної безпеки в США в квітні 2016 р. І. Алієв вчергове підкреслив, що конфлікт навколо Нагірного Карабаху має бути вирішений лише шляхом його повернення Азербайджану – «Вірменія постійно висуває вимоги для звільнення окупованих територій. Ми будемо продовжувати зусилля з мирного врегулювання конфлікту. Але конфлікт повинен знайти рішення на основі територіальної цілісності Азербайджану» [8]. Він також нагадав, що Радбез ООН прийняв чотири резолюції у зв'язку з конфліктом в Нагірному Карабасі, «але ці резолюції залишаються на папері. Повторюю, ці резолюції вимагають негайного і беззастережного виведення збройних сил Вірменії з нашої території. Тим не менш, окупація наших земель триває вже більше 20 років» [8].

Коротка чотириденна війна 2-5 квітня 2016 р. не змінила статус-кво, зафіксований на кінець Першої карабаської війни, однак дала Азербайджану зрозуміти, що традиційними для XX ст. воєнними методами збройна перемога над Вірменією якщо і можлива, то лише надмірною ціною. В умовах гірської місцевості ведення бойових дій для наступаючої сторони було можливим виключно шляхом значних людських і матеріальних втрат, на що керівництво Азербайджану в умовах кризи, викликаній падінням ціни на нафту і газ, піти не могло.

Значною мірою Азербайджану допомогла зміна зовнішньополітичного курсу. Адже орієнтація на РФ, яка була актуальною на початку незалежності держави, не виправдала сподівань на вирішення

конфлікту. Невідповідність зовнішньополітичного курсу російської держави усталеним нормам міжнародних відносин, окупація Криму й агресія на Донбасі засвідчили повернення силових методів як дієвої основи вирішення спірних і не тільки міждержавних питань. Похолодання у відносинах Вірменії та Росії після приходу у 2018 р. до влади Н. Пашиняна і усунення лояльного РФ президента С. Саргсяна розв'язало руки керівництву Азербайджану.

Активній підготовці реваншу сприяла залучення до вирішення карабаського конфлікту Туреччини як союзник Азербайджану. Орієнтація на режим Р. Ердогана, його агресивну зовнішню політику та геополітичну експансію за кордонами турецької держави стала скоріше вимушеним кроком, ніж обдуманого далеко в майбутнє перспективою.

В умовах, які склалися в регіоні, які обтяжила економічна криза і пандемія Covid-19 у світі, що розпочалась наприкінці 2019 р., опора на такого союзника, як Туреччина, дозволила не обмежуватися розмовами про повернення Карабаху та дискусіями щодо історичності і правомірності претензій на його територію. Спільне походження, спільне віросповідання, мова, сусідство й спільні інтереси дозволили Азербайджану перейти від вислуховування чергової стурбованості і занепокоєння Мінської групи ОБСЄ до реальних кроків з повернення втрачених територій.

Таким чином, передумовами другої війни за Нагірний Карабах слід визнати як вплив зовнішніх факторів, таких як глобальна економічна криза та всесвітня пандемія Covid-19, яка дозволила конфлікту відбуватися на фоні практично повного невтручання у його хід ООН, ЄС та США, так і завдяки внутрішній ситуації у ворогуючих сторін. Зміна влади у Вірменії і заміна відданого Росії С. Саргсяна революціонером Н. Пашиняном обумовила невтручання РФ у протистояння на боці номінального союзника по ОДКБ і фактично залишила Єреван наодинці з коаліцією Азербайджану та Туреччини, для якої війна стала приводом зміцнити свою геополітичну присутність на Південному Кавказі. Усе це в поєднанні з неспівставними фінансовими ресурсами та військовою силою сторін дало офіційному Баку можливість реваншу у протистоянні з агресором.

Друга після розпаду СРСР війна між Вірменією та Азербайджаном за Нагірний Карабах стала головною подією 2020 р. на пострадянському

просторі. На відміну від першої війни початку 90-х рр. XX ст., яка завершилася на користь Вірменії, цього разу успіх був на стороні Баку, який добився повернення під свій контроль більшості територій, які прилягали до Нагірного Карабаху, а також частини територій самої колишньої автономної області [9].

Підготовка до війни, її хід та здобутки Азербайджану і, відповідно, втрати Вірменії детально озвучені сторонами. Зважаючи на можливості нових технологій і комунікаційну складову сучасного життя події 44-денної війни можна простежити ледь не похвилинно. Слід відмітити, що тактика військових дій, застосована азербайджанськими військами, стала неприємним сюрпризом для Вірменії і армії Нагірного Карабаху, які не змогли протиставити технологічно оснащену опоненту нічого, крім самопожертви і особистого героїзму вірменських солдат.

Слід погодитися з думкою, що в числі факторів, які сприяли перемозі Азербайджану, є його перевага в озброєнні, насамперед повне домінування в повітрі, яке було досягнуто завдяки закупленим в Ізраїлі безпілотним повітряним апаратам. Вагомою перевагою стала також допомога зі сторони турецьких воєнних радників, а також, за деякими даними, безпосередня участь у боях турецьких військовослужбовців, включаючи льотчиків і артилеристів, а також найманців з Близького Сходу (що Азербайджан категорично відкидає) [9]. Закономірним у цьому випадку є те, що Вірменія стала жертвою тактики «зелених чоловічків», яку його союзник Росія використала під час захоплення Криму в 2014 р.

Війна, яка тривала 44 дні, закінчилася 10 листопада 2020 р. тристоронньою заявою лідерів Азербайджана, Вірменії та Росії – президента І. Алієва, прем'єр-міністра Н. Пашиняна і президента Росії В. Путіна, зафіксувавши переконливий реванш і нову конфігурацію сторін. Азербайджан повернув собі сім втрачених районів навколо Карабаху (так званий вірменський «пояс безпеки») і всі здобуті під час війни землі, а це близько третини території спірного регіону, якщо розглядати його в кордонах Нагірно-Карабаської автономної області в складі Азербайджанської РСР [10].

Разом з тим її результати свідчать не лише про відновлення справедливості в азербайджанському розумінні, але й те, що конфлікт

далекій від свого завершення – переможець і переможений помінялися місцями, але ворожнеча між вірменами й азербайджанцями триватиме і надалі, отримавши чергове криваве підживлення. За час, що минув після завершення військових дій на територію Нагірного Карабаху, яка залишилася під вірменським контролем, були введені російські миротворці, що глобально аж ніяк не може задовольнити ні Вірменію, ні Азербайджан, ні союзника останнього Туреччину, яка прагне закріпити свою власну присутність у регіоні.

Заява 10 листопада 2020 р. не регулює присутність Туреччини в регіоні, але за останні роки вона впевнено стала ключовим, поряд з Росією, учасником регіональних процесів на Південному Кавказі. Бажання Туреччини до розширення власної ролі в геополітиці, принаймні регіональній, ставить зовнішню політику Азербайджану в залежність від тієї, що здійснює офіційна Анкара. Таким чином, перемога, крім власне торжества над ворогом, залишає більше питань, ніж відповідей. Для зовнішнього курсу Азербайджану визначальними будуть взаємини з РФ та Туреччиною, які намагатимуться утримати Південний Кавказ у сфері власних геополітичних інтересів.

Багатовекторність, яка була притаманна українській політиці під час президентства Л. Кучми і проявляється зараз у відносинах Азербайджану з Туреччиною та Росією змушує задумуватися, адже наслідки такої політики для України завершилися втратою Криму та війною на Сході держави. 10 грудня 2020 р. президент Туреччини Р. Ердоган разом з президентом Азербайджану І. Алієвим прийняв парад перемоги в Баку. Вулицями міста, прикрашеними турецькими й азербайджанськими прапорами, пройшли майже три тисячі турецьких військових, загони збройних сил Азербайджану, включаючи турецькі та ізраїльські безпілотники, а також конвої з трофейною вірменською технікою.

Заяви, зроблені переможцями, не залишають сумнівів у тому, що для Вірменії поразка у війні матиме довготривалі наслідки й агресор сповна заплатить за рахунками попереднього покоління політиків. Назвавши Р. Ердогана братом і відзначивши ключову роль Туреччини у перемозі, І. Алієв висловив претензії на значну частину території Вірменії, у тому числі її столицю Єреван. Зокрема, азербайджанський лідер назвав

історично азербайджанськими Зангезур (Сюнікська обл. Вірменії), власне Єрewan, а також озеро Севан. Водночас він формалізував появу нового азербайджансько-турецького військово-політичного союзу, який «має велике значення не лише для наших народів, але і для регіону, і для світу в цілому» [11].

Обіцянка приїхати разом з турецьким лідером у Нагірний Карабах показує не лише визначну роль Туреччини в здобутій Азербайджаном перемозі, але й те, що у союзі двох тюркських народів лідером є Туреччина, натомість Азербайджан виступатиме з позицій молодшого партнера та діятиме згідно з планами амбітного турецького лідера. Зовнішні позиції режиму І. Алієва внаслідок такого союзу виглядають на сьогодні перспективними. Азербайджан не лише переконливо зафіксував лідерську позицію на Південному Кавказі, але і показує можливість диктувати умови в регіоні з позиції сили, опираючись як на власний військовий потенціал, так і на реального стратегічного партнера. Дієвий і ефективний союз з Туреччиною підкреслив цілковиту безпорадність Вірменії та її марні сподівання, що союз з Росією й участь в ОДКБ захистить її від реваншистських настроїв сусіда.

Розгром Вірменії в Нагірному Карабасі став прецедентом на пострадянському просторі. За 30 років, які минули з розпаду СРСР, на цій території виник ряд подібних карабаському конфліктів, жоден з яких за ці роки не вдалося розв'язати дипломатичними методами. І. Алієв в союзі з Р. Ердоганом фактично розрубили цей Гордієв вузол протиріч і показали фактично єдиний шлях, яким можна реально, а не на папері, відновити територіальну цілісність держави-жертви агресора.

Залежність зовнішнього курсу Азербайджану від Туреччини стала необхідними кроком на шляху повернення Нагірного Карабаху й остаточного вирішення питання його долі. Так, частково Вірменія зберегла контроль над частиною території Карабаху, адже Росія зберігає лідерську позицію на пострадянському просторі і здатна вирішувати подібні питання з користю для себе. Російські миротворці в Нагірному Карабасі є наглядним цьому прикладом. Однак це лише питання ціни, яку готовий платити Азербайджан за отриману перевагу у віковій суперечці зі своїм непримиримим ворогом.

Перспективи Азербайджану внаслідок перемоги виглядають оптимістично – термін перебування російських миротворців на підконтрольній поки що Вірменії території Нагорного Карабаху має конкретні часові рамки, військові можливості, розширені завдяки дієвій підтримці союзника, значно переважають можливості деморалізованого поразкою ворога. Азербайджан жодним чином не втратив свій міжнародний авторитет, а навпаки зміцнив власні позиції як мінімум на Південному Кавказі.

Небезпеку для Азербайджану може представляти непередбачуваність російської політики. Зважаючи на те, що мирна угода між Вірменією й Азербайджаном відбулася завдяки безпосередньому втручання Росії в момент, коли Вірменія стояла на грані розгрому, а Вірменія є хоча і номінальним, але все ж союзником Росії і членом ОДКБ, навряд чи російська влада допустить її остаточну поразку. Зважаючи на це, Азербайджану слід бути обережним у подальших кроках по зміцненню своєї ролі на Південному Кавказі.

Фактор часу працює на Азербайджан – сьогодні Росія не лише стежить за дотриманням перемир'я, але є також гарантом майбутнього довгострокового врегулювання карабаського конфлікту. Однак немає жодних гарантій, що так буде після майбутньої зміни влади, яка рано чи пізно відбудеться в РФ після В. Путіна. Історія, хоч і не є безпристрасним арбітром, однак свідчить, що вичікувальна позиція Азербайджану дозволить завдяки на порядок більшим ресурсним можливостям і переорієнтації зовнішнього курсу держави в рамках азербайджансько-турецького союзу остаточно завершити карабаський конфлікт на власну користь у найближчі десятиліття.

Використані джерела та література

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
2. Принцип непорушності державних кордонів. URL: https://pidru4niki.com/1377030149456/pravo/printsip_neporushnosti_derzhavnih_kordoniv
3. Чернявский С.И. Формирование внешнеполитической стратегии Азербайджана. URL: <http://cheloveknauka.com/formirovanie-vneshnepoliticheskoy-strategii-azerbaydzhana>

4. Борьба добра с злом. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3060276>
5. Инаугурационная речь Президента Азербайджанской Республики Ильхама Гейдар оглу Алиева – 31 октября 2003 г. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/2773818.html>
6. Мехтієв Р. Горіс – 2010: Сезон театру абсурду. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 80 с.
7. Безп'ятчук Ж. Сім фактів про причини й наслідки «чотириденної війни у Карабасі. URL: <https://hromadske.ua/posts/sim-faktiv-pro-prychyny-i-naslidky-chotyrydennoi-viiny-v-karabasi>
8. Нагірний Карабах: Азербайджан назвав умову врегулювання конфлікту. 02.04.2016. URL: <https://www.unian.ua/world/1307677-nagirniy-karabah-azerbaydjan-nazvav-umovu-vregulyuvannya-konfliktu.html>
9. Победа пришла откуда не ждали. 30.12.2020. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4625906>
10. Война в Карабахе три месяца спустя: что не решили Азербайджан, Армения и Россия. 18.02.2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-56106492>
11. Эрдоган в Баку: парад победы над Арменией и отголоски Османской империи. 10.1.22020. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-55239689>

ЧАСТИНА V

ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЦИХ КРАЇН

УДК:339.9

Редзюк Є. В.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ПОСТПАНДЕМІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано особливості трансформації та виявлено ключові соціально-економічні проблеми країн пострадянського простору за період їх розвитку. Дослідження показали, що крім країн Балтії політичні еліти та олігархічні клани на пострадянському просторі вибудували інститути, що не надавали в повній мірі певних свобод і прогресивних змін для економічних суб'єктів, імітуючи демократичні процеси та нав'язуючи свою волю суспільству. Загалом це призвело до низьких результатів реформ і трансформацій на пострадянському просторі при інтеграції їх у світову ринкову економіку. Міжнародні угоди і співпраця, крім країн Балтії, не посилює їх і не посприяла системному розвитку. За цей період часу високотехнологічна промисловість та інноваційне виробництво суттєво деградували на пострадянському просторі, що в сучасному глобалізованому світі ускладнює перспективи їх системного і заможного розвитку.

Крім системних проблем, відзначається низка й сучасних, що пов'язана з посиленням конфліктності між багатьма країнами пострадянського простору і розповсюдженням пандемії коронавірусу COVID-19, як наслідок – розгортанням у світі економічної кризи. Все це формує нові суттєві виклики й у сукупності характеризує пострадянські країни, як інституційно слабкі з не в повній мірі сформованими державними і суспільними інститутами, що значною мірою обумовлює їх вразливість перед будь-якими внутрішніми, регіональними та міжнародними кризовими явищами.

Ключові слова: економіка пострадянських країн, соціально-економічні проблеми пострадянських країн, перспективи розвитку пострадянських країн, світова економіка.

Редзюк Е. В. Социально-экономические проблемы стран постсоветского пространства и перспективы их постпандемического восстановления

В статье проанализированы особенности трансформации и выявлены ключевые социально-экономические проблемы стран постсоветского пространства за период их развития. Исследования показали, что кроме стран Балтии политические элиты и олигархические кланы на постсоветском пространстве выстроили институты, которые не предоставляли в полной мере определенных свобод и прогрессивных изменений для экономических субъектов, имитируя демократические процессы и

навязывая свою волю обществу. В целом это привело к низким результатам реформ и трансформаций на постсоветском пространстве при интеграции их в мировую рыночную экономику. Кроме стран Балтии, международные соглашения и сотрудничество, не усилило их и не способствовало системному развитию. За это время высокотехнологичная промышленность и инновационное производство существенно деградировали на постсоветском пространстве, что в современном глобализованном мире осложняет перспективы их системного развития и достатка.

Кроме системных проблем, отмечается ряд и современных, связанных с усилением конфликтности между многими странами постсоветского пространства и распространением пандемии коронавируса COVID-19, как следствие – разрыванием в мире экономического кризиса. Все это формирует новые существенные вызовы и в совокупности характеризует постсоветские страны, как институционально слабые с не в полной мере сформированными государственными и общественными институтами, в значительной степени обуславливает их уязвимость перед любыми внутренними, региональными и международными кризисными явлениями.

Ключевые слова: экономика постсоветских стран, социально-экономические проблемы постсоветских стран, перспективы развития постсоветских стран, мировая экономика.

Redziuk E. Socio-economic problems of the countries of the post-Soviet space and prospects for their postpandemic recovery

The article analyzes the features of transformation and identifies the key socio-economic problems of the post-Soviet countries during the period of their development. Researches have shown that, in addition to the Baltic countries, political elites and oligarchic clans in the post-Soviet space have built institutions that did not fully provide certain freedoms and progressive changes for economic actors, imitating democratic processes and imposing their will on society. Overall, this led to low results of reforms and transformations in the post-Soviet space when they were integrated into the world market economy. Apart from the Baltic countries, international agreements and cooperation did not strengthen them and did not contribute to systemic development. During this time, high-tech industry and innovative production have significantly degraded in the post-Soviet space, which in the modern globalized world complicates the prospects for their systemic development and prosperity. In addition to systemic problems, a number of modern ones are noted, associated with the increase in conflict between many countries of the post-Soviet space and the spread of the COVID-19 coronavirus pandemic, as a result - the deployment of an economic crisis in the world. All this creates new significant challenges and together characterizes the post-Soviet countries as institutionally weak with not fully formed state and public institutions, largely determines their vulnerability to any internal, regional and international crisis phenomena.

Keywords: economy of post-Soviet countries, socio-economic problems of post-Soviet countries, development prospects of post-Soviet countries, world economy.

У 2021 р. відзначатиметься знакова дата – 30-річчя появи і розвитку незалежних країн пострадянського простору в світі. За цей період сформувалось вже абсолютно нове покоління людей в 15 країнах після розпаду СРСР, вони живуть у новій парадигмі розвитку, не ототожнюючи

себе з колись могутньою імперією. Тільки в Російській Федерації домінуючим культом державотворення і базою для свого подальшого розвитку вважається СРСР, нове покоління росіян під дією пропаганди в дещо викривленому вигляді це абсорбує ці уявлення, а потім трансформує в зовнішні політичні, економічні, соціальні та міжособові відносини.

Відзначимо, що за цей період склались різні політичні та соціально-економічні стани країн пострадянського простору, проявилась суттєва асиметрія в їх розвитку та досягненнях. Крім того, значних викликів для становлення пострадянських країн додають виклики геополітики, геоekonomіки, а з початку 2020 р. до них додалась проблема розповсюдження у світі пандемії COVID-19. У зв'язку з цим, аналіз і оцінка стану країн пострадянського простору, їх перспектив розвитку в існуючих складних умовах є необхідним та актуальним завданням, як з позиції практики, так і з позиції наукового обґрунтування реформ й оптимальних державницьких рішень.

Більшість публікацій присвячених розвитку країн пострадянського простору і країн СНД зосереджені в російських виданнях. Російська Федерація завдяки своїм масштабам, географії, значному ресурсному й торговельно-економічному потенціалу, а також відповідній інформаційній політиці активно проводить більшість досліджень за цією тематикою. Так, серед них можна виділити сучасні публікації С. Жильцова, Н. Баришнікової, С. Глазьева, В. Єгорова, Р. Грінберга та ін. Відзначимо, що в РФ представники різних наук ґрунтовно досліджують цю тематику. Крім того, з найбільш знакових досліджень пострадянського простору західними науковцями можна виділити роботи З. Бжежинського, Л. Брусzt, Дж. Лангбейна. Серед вітчизняних науковців виділяються публікації і наукові напрацювання А. Бульвінського, А. Кудряченка, О. Борзенко, В. Геєця, І. Мельничука, С. Пірожкова та ін. Здобутки і досягнення цих науковців є теоретичною і практичною основою для подальших досліджень динамічних змін на пострадянському просторі.

Мета статті полягає в аналізі соціально-економічних проблем країн пострадянського простору, з'ясуванні досягнень у реформуванні власних економік, виявленні впливу на них пандемії COVID-19 і формуванні

пропозицій щодо перспектив їх відновлення та функціонування в оновлених глобалізаційних умовах.

Після появи нових незалежних держав на пострадянському просторі суттєво змінилось життя всього регіону. Централізовані соціально-економічні інститути були суттєво трансформовані й майже всі знищені, їх змінили ринкові інститути, які мали б створити більш якісні й ефективні умови функціонування суспільства в цих країнах. Але відзначимо, що ця зміна відбувалась не поступово, еволюційно, а шляхом прискореного залучення ліберальних моделей країн Заходу, обумовивши в більшості країн пострадянського простору глибоку соціально-економічну кризу. Серед пострадянських країн виділяються на цьому фоні лише країни Балтії, які мали згуртовані політичні еліти та чітке бачення свого майбутнього в Європі, а тому вони швидко провели реформи національного законодавства й інтегрувались до ЄС в сприятливий історичний період розширення і єврооптимізму (2004), при цьому отримавши суттєву технічну і фінансову допомогу за інтеграційні зусилля. Всі інші країни пострадянського простору в складних умовах і з дуже неоднозначним результатом проводили трансформацію свого соціально-економічного середовища.

На наш погляд, основною причиною незадовільних соціально-економічних досягнень за цей період в країнах пострадянського простору є те, що не з'явилися на початку реформ відповідальні політичні еліти, не було сформовано стратегічного плану поступового переходу до ринкової економіки, не враховані існуючі можливості й ресурси для трансформацій, у більшості не була проведена ефективна приватизація, не приділялось значної уваги науці та інноваціям, не враховувались суспільні інтереси. При цьому громадянське суспільство, експертне середовище здебільшого не було сформовано, або не було допущено до прийняття суспільно важливих політичних рішень у країнах пострадянського простору.

За економічною теорією, соціально-економічний розвиток – це трансформаційний і дестабілізуючий процес, пов'язаний з поширенням творчої деструкції, спрямованої на задоволення існуючих потреб суспільства. Він відбувається лише тоді, коли не блокується тими, хто боїться втратити економічні привілеї та політичну владу.

Конфлікт навколо ресурсів, прибутків та влади – це конфлікт навколо правил гри та інститутів, які визначають економічну діяльність, і тих, хто отримуватиме від неї вигоду. Групи, які контролюють ці інститути, визначають характер і перспективи економічного розвитку країни. Вони не зацікавлені у наданні політичним інститутам більшого плюралізму, тому, що такі підходи зменшують їхню політичну владу та можливості структурувати економіку у власних інтересах. Тобто, на наш погляд, політичні еліти й олігархічні клани на пострадянському просторі вибудували інститути, що не надавали повною мірою свобод і прогресивних змін для економічних суб'єктів, імітуючи демократичні процеси та нав'язуючи свою волю суспільству. Підтвердженням цьому є низьке правове забезпечення, стандарти і міжнародні рейтинги щодо ведення бізнесу та корупції (винятком на пострадянському просторі є лише Грузія і країни Балтії) [1].

Стратегічний вибір міжнародної співпраці країн пострадянського простору, крім країн Балтії (Естонія, Латвія, Литва – ці країни обрали чіткий курс на ЄС і НАТО), інституційно не вплинув на покращення соціально-економічного стану, не створив основ для стабілізації та системного розвитку. Так, було створено значну кількість міжнародних організацій – СНД, ЄврАзЕС, Митний союз, Центральнo-Азійське співробітництво, ГУАМ та ін.), які по суті не привели до чіткого та взаємовигідного регіонального соціально-економічного об'єднання, взаємовигідної співпраці, синергетичного розвитку. Навпаки, країни СНД, особливо Центральнoазійський і Кавказький регіони в світі вважаються поясом місцевих конфліктів, нестабільності й хаосу.

За 30 років суттєво змінилась і структура економіки країн пострадянського простору. Так, за 1990–2020 рр. ВВП світової економіки зріс у понад 3,2 рази, а ВВП пострадянських країн лише в 1,2 рази. ВВП СРСР складав 7,8% світової економіки, а в 2020 р. країни пострадянського простору разом мали лише 2,8%. Станом на 2019–2020 рр. досягти середньосвітового рівня ВВП на душу населення, крім країн Балтії не змогла ні одна інша пострадянська країна. Економіки цих країн відкрились для міжнародної співпраці й по суті програли конкуренцію у виготовленні брендових товарів, високо- і середньо технологічних товарів зі значною

доданою вартістю, інноваційних виробів і послуг. Деякі напрацювання, особливо у військово-промисловому виробництві зберігаються на міжнародній арені, але переважно промисловість та інноваційне виробництво суттєво деградували на пострадянському просторі. Більшість країн, крім Естонії, мають сировинно-видобувну та аграрну спеціалізацію. За глобальним інноваційним індексом ні одна країна пострадянського простору не увійшла до 20-ки світового рейтингу [2].

Існуючий стан обумовлює загрозливі перспективи для більшості країн пострадянського простору. Водночас перед пострадянськими державами посилюються складні геополітичні, геоекономічні та внутрішні політичні й соціально-економічні виклики. Вони входять у нову смугу турбулентності, що за останні 1,5 роки пов'язана з глобальним локдауном світової економіки під впливом розповсюдження пандемії коронавірусу COVID-19 та розгортанням у світі економічної кризи.

Все це в сукупності характеризує пострадянські країни, як економічно слабкі з не повною мірою сформованими державними та суспільними інститутами, що значною мірою обумовлює їх вразливість перед внутрішніми, регіональними та міжнародними кризовими явищами [3].

У контексті перерахованих проблем трансформації і становлення пострадянських країн, в 2020–2021 рр. на пострадянському просторі до них додалися корінні перетворення, потенціал яких має значні, стратегічні наслідки. Найбільш значущими та резонансними подіями, що відбулись на просторах пострадянських держав у 2020–2021 рр. були масові протести в Білорусі, переворот у Киргизстані, війна в Нагірному Карабасі, зміна зовнішньополітичного курсу і президента в Молдові, військова сутичка між Киргизстаном і Таджикистаном, напруження на кордоні між Україною та Росією [4].

Все вищезазначене відбувається на фоні світової кризи, спричиненої поширенням пандемії та сповільненням світогосподарських процесів. Так, у 2020 р. світова економіка знизилась приблизно на 4,3%, а державний борг у світі підвищився з 83,5% в 2019 р. до 97,6% в 2020 р. Суттєве підвищення державного боргу пов'язане з безпрецедентними заходами урядів і центробанків, особливо розвинених країн світу та країн, що

розвиваються – в фінансуванні антикризових заходів й стимулюванні соціального та бізнесового середовища.

Відзначимо, що тільки Російська Федерація з пострадянських країн входить до 15 найбільших економік світу (11 місце) і в порівнянні з 2019 р. її ВВП в 2020 р. знизився з 1,7 до 1,46 трлн дол. США (-3,1%). На другому місці після Росії за рівнем ВВП є Казахстан, який у 2019 р. мав ВВП у 180 млрд дол. США, а в 2020 р. – 175 млрд (-2,6%). На третьому місці серед пострадянських країн за розміром ВВП – є Україна, ВВП якої в 2019 р. склав 154 млрд дол. США, а в 2020 р. – 143 млрд дол. США (-4,6%). Інші країни пострадянського простору також не показали зростання і стабільності в соціально-економічній сфері. Навпаки, в основному простежувались кризові явища та стагнація в економіці.

На наш погляд, головними причинами цього є: суттєва залежність пострадянських країн від кон'юнктури світових сировинних ринків (Росія, Казахстан, Україна); слабкість державних інститутів (Україна, Молдова, країни Південного Кавказу і Центральної Азії); структурна примітивність економіки та наявність застарілої, нерозвинутої інфраструктури (країни Південного Кавказу і Центральної Азії); розрізненість, а іноді конфліктність з сусідами (Вірменія й Азербайджан, Україна та Росія, Киргизстан і Таджикистан). Також необхідно зазначити відсутність злагодженої регіональної політики співробітництва, дефіцит ресурсів у подоланні викликів пандемії та обмежень в міжнародній торгівлі. Крім того, іноді спостерігається значна конфліктність, напруженість і неприйнятність сусідства між країнами на пострадянському просторі [5–7].

На думку автора, суттєвим чинником дестабілізації, що посилює деструктивні тенденції в соціально-економічному середовищі пострадянських країн є відсутність злагодженого і конструктивного механізму співпраці. Росія, як найбільша країна регіону та найпотужніша економіка на пострадянському просторі не пропонує цікавих і взаємовигідних союзів, партнерства і проектів. Навпаки, більшість країн пострадянського простору відчують системний тиск і намагання дестабілізувати політичне, соціальне й економічне середовище своїх країн від РФ. Все це разом не сприяє стабілізації і нормалізації відносин на пострадянському просторі, як в політичній, так і в економічній площині.

На відміну від пострадянського простору 15 країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону в листопаді 2020 р. сформували великий торговий блок вільної торгівлі без США. Угода була укладена за підтримки Китаю. Йдеться про Регіональне всеосяжне економічне партнерство (RCEP). Угода була підписана на саміті в Ханой. У нього входять десять країн Південно-Східної Азії, а також Китай, Японія, Південна Корея, Нова Зеландія та Австралія. Формування торгового блоку дозволить зміцнити позиції Китаю як економічного партнера цих країн і поліпшить для нього можливості для торгівлі в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Китай суттєво нарощує лідерство в глобальній економіці, тому економічна ізоляція, нерозвиненість і послаблення центральноазіатських країн пострадянського простору спростить експансію китайського капіталу в цілий ряд галузей їх економік, що в перспективі буде трансформуватися в зростання політичного впливу Китаю на цей регіон [8].

Для України також поступово знижується економічне співробітництво з Росією, а головним торговельним партнером став Китай. Так, у 2020 р. імпорт до України з РФ скоротився на 35%, з країн СНД в цілому – на 29%. Загалом колись домінуюча в Україні торгівля з СНД має в структурі нашого імпорту 15,6%, а з РФ – 8,4%. В експорті з України СНД має лише 12,1% (Росія відповідно – 5,5%).

Найбільше товарів у 2020 р. Україна експортувала у Китай (на 7,11 млрд дол. США, що на 98% більше, ніж за 2019 р.), Польщу (на 3,27 млрд дол. США, на 0,7% менше) та Російську Федерацію (на 2,71 млрд дол. США, на 16,6% менше). Україна в 2020 р. найбільше продала на зовнішніх ринках зернових (на 9,42 млрд дол. США, на 2,2% менше, ніж за 2019 р.), чорних металів (на 7,69 млрд дол. США, на 12,0% менше), жирів і масел тваринного або рослинного походження (на 5,76 млрд дол. США, на 21,7% більше).

Найбільше у 2020 р. товарів Україна імпортувала з Китаю (на 8,31 млрд дол. США, на 9,8% менше, ніж за 2019 р.), Німеччини (на 5,34 млрд дол. США, на 10,8% менше) та Росії (на 4,54 млрд дол. США, на 35,0% менше). Статистика за 2019–2020 рр. свідчить, що співпраця з країнами СНД і РФ системно зменшується, а з іншим світом стабільна, або

поглиблюється. Основними категоріями експорту України, на жаль, виступає сировинно-аграрна продукція, це свідчить про несформованість і недієздатність вітчизняних державних і приватних інституцій до трансформації та включення в сучасну світову економіку; це стосується й інших країн пострадянського простору [9; 10].

Підсумовуючи, відзначимо, що країни пострадянського простору є в невизначеному стані та шукають своє геополітичне і гео економічне місце на карті світу. На наш погляд, їм необхідно створювати та поступово вибудувати міцні та взаємовигідні регіональні об'єднання, тому на фоні деструктивної політики РФ – було б доцільним Грузії, Азербайджану і Вірменії в Кавказькому регіоні проводити взаємоузгоджену державну та соціально-економічну політику; так само і центральноазійські країни мають об'єднуватись і узгоджувати свої інтереси в регіональному партнерстві для подолання зовнішнього тиску і розвитку власної економіки.

Серйозним деструктивним чинником є місцеві корумповані еліти та військові протистояння, які значною мірою послаблюють процес реформування та конструктивного співробітництва. Також потрібно врахувати і те, що постковідне відновлення світової економіки базується на більшій самодостатності країн, посиленні протекціоністських заходів, формуванні регіональних об'єднань і союзів, відновленні на основі інноваційно-інформаційних технологій, підвищеній продуктивності та екологізації виробництва [11; 12].

Використані джерела та література

1. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
2. Барышникова Н., Сухорукова А. Социально-экономическое развитие стран постсоветского пространства: три десятилетия после социализма. *Московский экономический журнал*. 2021. № 3. URL: <https://qje.su/otraslevaya-i-regionalnaya-ekonomika/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-3-2021-9/>
3. Жильцов С. Постсоветское пространство: в объятиях глобальных проблем. *Независимая газета*. 29.03.2020. URL: https://www.ng.ru/dipkurer/2020-03-29/11_7829_problems.html

4. Ровенський А. Які трансформації очікують пострадянський простір? 20.11.2020. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/704793.html>
5. ВВП Казахстану скоротився в 2020 році на 2,6%. 12.01.2021. URL: <https://kapital.kz/economic/92584/vvp-kazakhstana-sokratilsya-v-2020-godu-na-2-6.html>
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Top 15 Countries by GDP in 2020. URL: <https://globalpeoservices.com/top-15-countries-by-gdp-in-2020/>
8. Азіатські країни підписали велику угоду про вільну торгівлю. 15.11.2020. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-54949425>
9. Редзюк Е. Особенности и последствия кризисных явлений пандемии COVID-19 на мировую экономическую активность. *Экономика XXI век*. 2020. № 3–4. С.102–108.
10. Редзюк Є. Міжнародна торгівля як чинник забезпечення позитивної динаміки експорту України. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку: науково-практичний ж-л*. К.: Міленіум, 2020. С.12–26
11. Борзенко О. Структурні деформації на світових фінансових ринках після 1990-х років. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 448 с.
12. Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: зб. наук. праць / за заг. ред. А. Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 176 с.
13. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: АСТ, 2013. 703 с.
14. Бжезинский З. Путинский выбор. *The Washington Quarterly*. Spring 2008. Т. 31. № 2. С.95–116.
15. Глазьев С. Реальное ядро постсоветской экономической интеграции: итоги создания и перспективы развития таможенного союза Белоруссии, Казахстана и России. *Российский экономический журнал*. 2011. № 6. С.56–81.
16. Егоров В. Постсоветские независимые государства: поиск формы правления. *Международные отношения*. 2014. № 1. С.31–46.
17. Langbein J., Gazizullin I., Naumenko D. Trade liberalisation and opening in post-soviet limited access orders. *East European Politics*. 2021. Vol. 37. Issue 1: Towards Open Access Social Orders in Eastern Europe. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21599165.2020.1747440>
18. Bruszt, L., Langbein J. Varieties of Dis-Embedded Liberalism. EU Integration Strategies in the Eastern Peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*. 2017. Vol. 24. С.297–315.

СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ ТА ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

У статті досліджуються параметри і тенденції структурних зрушень в економіці України з точки зору розподілу доданої вартості та зайнятості між секторами. Результати аналізу дозволили виявити ознаки негативних структурних змін, зумовлених збільшенням частки первинних виробництв та швидкого зменшення переробних, що не відповідає світовим тенденціям. Зроблено висновок про несприятливий вплив структурних змін на продуктивність і зростання економіки країни, що створює ризики для її геополітичних позицій.

Ключові слова: структурні зрушення, індустріальний сектор, індекс структурних змін, продуктивність праці, економічне зростання.

Шовкун И. А. Структурные сдвиги и рост экономики Украины: индустриальный контекст

В статье исследуются параметры и тенденции структурных сдвигов в экономике Украины с точки зрения распределения добавленной стоимости и занятости между секторами. Результаты анализа позволили выявить признаки негативных структурных изменений, обусловленных увеличением доли первичных производств и быстрого уменьшения перерабатывающих, что не соответствует мировым тенденциям. Сделан вывод о неблагоприятном влиянии структурных изменений на производительность и рост экономики страны, что создает риски для ее геополитических позиций.

Ключевые слова: структурные сдвиги, индустриальный сектор, индекс структурных изменений, производительность труда, экономический рост.

Shovkun I. Structural shifts and growth of the economy of Ukraine: industrial context

The article examines the parameters and trends of structural changes in the Ukrainian economy from the point of view of the sectors distribution of value added share and employment share. The analysis made it possible to identify the signs of negative structural changes caused by an increase of the primary industries share and a rapid decrease of the manufacturing share, and it does not correspond with global trends. The conclusion has been drawn about an adverse impact of the structural changes on the productivity and growth of the national economy, and it creates risks for the Ukrainian geopolitical positions.

Keywords: structural changes, industry, structural change index, labor productivity, economic growth.

Структурні зрушення, зумовлені прогресом технологій виробництва та послуг, є важливим чинником економічного зростання та невід'ємною ознакою розвитку сучасної економіки [1]. Основні прояви цих зрушень полягають у переході від первинних виробництв (сільського господарства і

добування копалин) до переробних промислових виробництв і далі до надання послуг (або третинного сектора, згідно з трисекторною моделлю економіки), супроводжуваному підвищенням продуктивності праці. Неабияку роль у розвитку промисловості особливо на етапі індустріалізації відіграє поглинання капіталу і технологій, що забезпечує досягнення нового рівня продуктивності, тим самим готує підґрунтя для постіндустріальної сервісної економіки. Імпульси структурних змін передаються каналами підвищення продуктивності та перерозподілу факторів виробництва на користь секторів з вищою ефективністю, спричинюючи стійке економічне зростання.

Десятиліття після світової фінансової кризи 2008 р. було позначене структурними тенденціями, супротивними тим, що панували в попередні роки. Докорінні перетворення у промисловому ландшафті, спричинені розвитком технологій «четвертої промислової революції», зумовили появу нових видів виробництв, що надало додаткового імпульсу структурним змінам у глобальній економіці та загостило конкуренцію на ринках. Відповідно, для України з її неефективною структурою економіки і немоdernізованими технологіями виробництва посилюються ризики подальшого скочування на маргінеси світового розвитку та послаблення її геополітичних позицій. У цьому зв'язку проблематика структурних трансформацій з опорою передусім на індустріальний розвиток, забезпечення стабільного зростання національної економіки, набувають особливої важливості.

Процеси структурних зрушень та оцінки їхнього впливу на зростання економіки окремих країн і світу давно стали предметом численних досліджень [2–4]. Ці теми ніколи не втрачали актуальності, зважаючи на залежність геополітичних позицій кожної країни від її виробничо-економічної структури [5; 6]. Увага дослідників прикута до вивчення трендів структурних змін [7], виявлення їхніх джерел (праця, капітал, інноваційні технології, заощадження, інвестиції, зовнішня торгівля) [8; 9], ініціації зростання заходами структурної політики [10].

Аналіз процесів промислових революцій, неодмінною основою яких виступає технологічний прогрес (починаючи від першої і до теперішньої, що базується на технологіях Industry 4.0), які спричинюють радикальні

структурні зрушення, збагачує науку теоретичними висновками і дає практичні рекомендації для сучасної індустріальної політики [11; 12]. Після світової фінансової кризи 2008 р. та коронакризи 2020 р. питання державної промислової політики, орієнтованої на стійкі структурні зміни та інноваційні технології, секторальні пріоритети, участь у глобальних виробничих ланцюжках, постали на політичному порядку денному з новою силою [13].

Це дослідження присвячено оцінці параметрів структурних зрушень, що відбувалися в Україні упродовж 2000-х рр., виявленню їхнього впливу на продуктивність і динаміку зростання економіки, обґрунтуванню ключових аспектів промислової політики.

Економіка України належить до категорії індустріальних, що розвиваються (*emerging industrial economies*), які тісно інтегровані у світові торговельні та виробничі мережі [5]. Така інтеграція потенційно сприяє трансферу нових технологій виробництва зверху вниз по глобальних ланцюжках створення вартості, що зазвичай активізує індустріальний розвиток і зростання економіки.

Проте в глобальній системі виробничих ланцюжків Україна, що за рівнем індустріального розвитку на початку 1990-х рр. входила до першої десятки країн, опинилася на маргінальних позиціях постачальника мінеральних руд, простих видів металів, сільгосппродукції, робочої сили. Переважно сировинна спеціалізація країни у світовому поділі праці зумовлює надмірну залежність від коливань кон'юнктури світових ринків і, відповідно, нестабільність економіки. Практично повне згортання власного виробництва продукції вищого технологічного рівня, потреби в якій задовольняються за рахунок імпорту, погіршило торговий баланс і також спричинилося до дестабілізації економіки. Зокрема, зростання ВВП України упродовж 2000–2019 рр. коливалося від нетривалих злетів до падінь (від +11,8% у 2004 р. до -15,1% у 2009 р. (рис. 1), переривалося хвилями криз, спричинених зовнішніми впливами (світовою фінансово-економічною кризою 2008–2009 рр.; російською агресією та окупацією частини територій країни з 2014 р.).

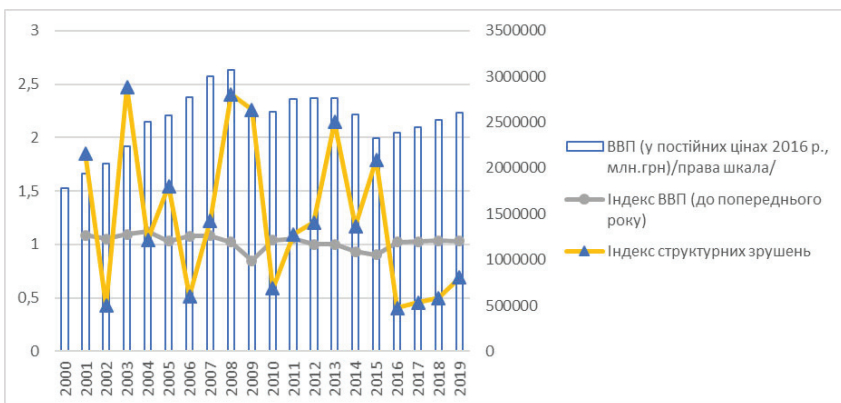

Рис.1. Динаміка ВВП та структурні зрушення в економіці України у 2000–2019 рр.

Розраховано за даними: Державної служби статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

Водночас структурні зрушення, що відбувалися у національній економіці, перевищували за ступенем інтенсивності світовий рівень і рівень зіставної групи центральноєвропейських і балтійських країн (які подібні до України за рівнем розвитку) (рис. 2). Зокрема, середній рівень індексу структурних змін (оцінений за обсягом доданої вартості) в Україні досягав 2,1 у 2000–2019 рр., тоді як у порівняльній групі країн – 0,6, у світі – 0,5.

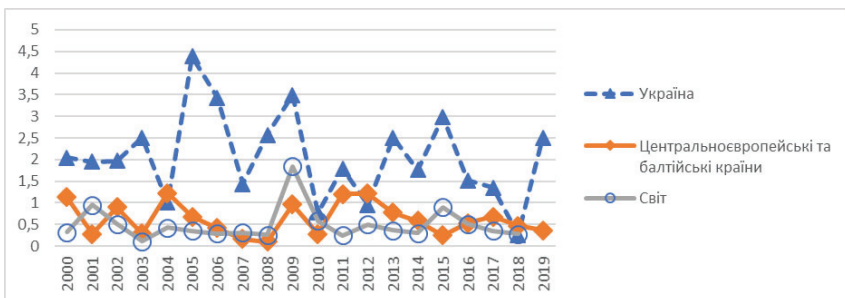

Рис. 2. Індекс структурних змін за обсягом доданої вартості у світі та Україні у 2000–2019 рр.

Розраховано за даними: World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org>

Зазвичай інтенсивні структурні зміни асоціюються з великими можливостями для економічного зростання. Це підтверджується прикладами азійських країн (Китаю, Індії тощо), де потужні структурні зміни вповні прислужилися зростанню економіки [2; 8]. Проте структурні зрушення в Україні, напрямки яких зберігають тяглість ще з 1990-х рр., виявилися деструктивними для економіки, оскільки супроводжувалися втратою значної частини промислового потенціалу, істотним падінням ВВП та однією з найгірших у світі економічною динамікою [14].

Нетривалий період виходу на шлях індустріальної відбудови економіки та зростання країни (2000–2007) був перерваний ударами кризових хвиль, що завдали непоправної шкоди промислового потенціалу. Визначальними ознаками структурних змін в економіці України після 2007 р. стало, з одного боку, карколомне зменшення ваги індустріального сектору, на відміну від світових тенденцій (рис. 3), а з іншого, – стрімке посилення ваги третинного сектору та навіть первинного (рис. 4). Зокрема, скорочення частки індустріального сектору у ВВП України досягло 22,5% (на кінець аналізованого періоду), що менше від світового рівня – 25,6% та зіставної групи центральноєвропейських і балтійських країн – 27,6%. Тривалі тенденції до втрати ваги промисловістю разом з низьким рівнем середньодушових доходів (що ніколи не перевищував 3,4 тис. доларів) є ознаками дочасної деіндустріалізації економіки України.

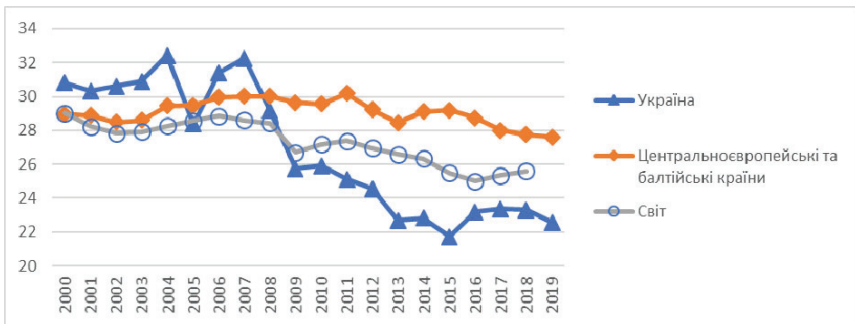

Рис.3. Додана вартість індустріального сектору у світі та в Україні у 2000–2019 рр. (% ВВП).

Розраховано за даними: World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org>

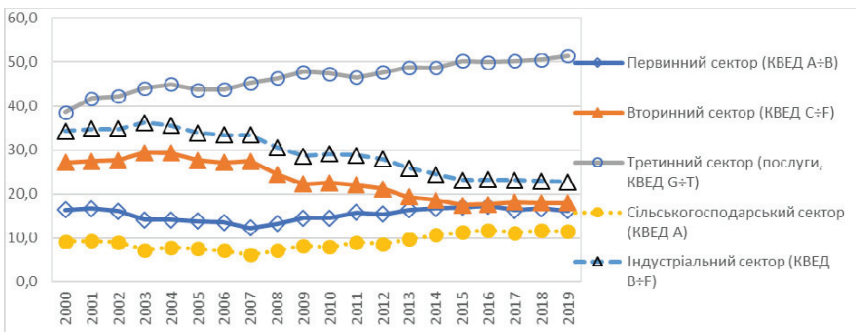

Рис. 4. Валова додана вартість за секторами економіки України у 2000–2019 рр. (у постійних цінах 2016 р.), %.

Розраховано за даними: Державної служби статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

Натомість за часткою аграрного сектору (9% ВВП у 2019 р.) Україна чи не втричі випереджає середній світовий рівень, а рівень зіставної групи країн і поготів. Переваги, пов'язані з потужним сільським господарством і можливостями вибудувати довгі ланцюжки внутрішнього виробництва, використовуються недостатньо або й втрачаються для розвитку економіки коли на світові ринки експортується сировинна, а не перероблена продукція.

Дочасна деіндустріалізація змінює тенденції розвитку сектору послуг – утискає його високотехнологічні види. Найвагоміша складова цього сектору – торгівля може зростати за рахунок припливу імпорту на внутрішній ринок, проте функціонування високотехнологічних видів послуг (таких як інформаційні та телекомунікаційні, наукова та технічна діяльність, фінансова та страхова діяльність) потребує ґрунтовної індустріальної основи як для їхнього матеріально-технічного забезпечення, так для підтримки стійкого платоспроможного попиту на послуги. Інакше сектор приречений на імпортозалежність і втрату ефективності [15].

Міжсекторальний розподіл чисельності зайнятих також свідчить про невинне посилення абсолютного домінування сектору послуг, що вже існувало у 2000 р. та досягло 63% у 2019 р. (рис. 5). Перетікання працівників між секторами йшло в одному напрямку – на користь сфери послуг. Відтік працівників з індустріального сектору відбувався

інтенсивніше, ніж із сільськогосподарського. Якщо частка індустріальної зайнятості скоротилася з 28 до 19% або на третину упродовж 2000–2019 рр., то у сільськогосподарської – з 21 до 18% або на 14%. Загальна тенденція 2000-х рр. до скорочення чисельності зайнятих в економіці в середньому на 1% на рік сильніше проявлялась в індустрії – 3% та сільському господарстві – 2%, але не стосувалась сектору послуг, де зберігався відносно стабільний рівень зайнятості. Тенденції до інтенсивного скорочення індустріальної зайнятості доповнюють загальну картину деіндустріалізації економіки та спрощення її структури.

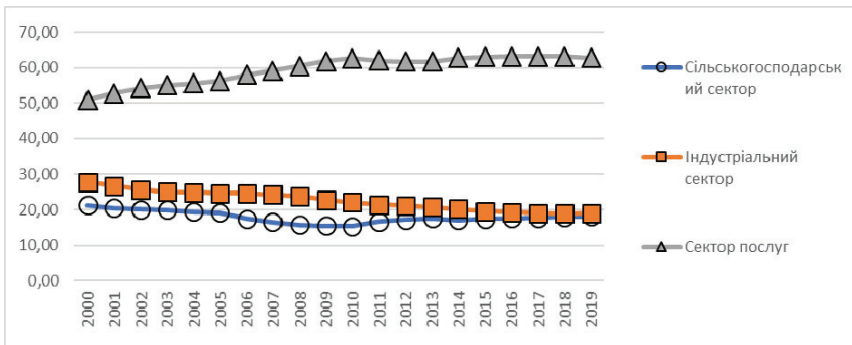

Рис. 5. Зайнятість населення за секторами економіки України у 2000–2019 рр., %.

Розраховано за даними: Державної служби статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

Питання ефективності структурних змін є ключовим для перспектив розвитку країни. Оцінки ефективності, проведені з використанням показників продуктивності праці, з одного боку, свідчать про тривалі тенденції до зростання продуктивності праці в усіх секторах економіки, можливе завдяки технологічному трансферу. Проте, з іншого, – показують негативні тенденції впливу структурних зрушень на загальний рівень продуктивності. Згідно з розрахунками, індустрія зберігає першість за продуктивністю праці в порівнянні з сектором послуг, тим паче із сільськогосподарським (рис. 6). Рівень продуктивності в індустріальному секторі на третину вищий від сектору послуг і вдвічі – від сільськогосподарського (2019).

Незважаючи на згадані тенденції до підвищення продуктивності праці, основний перетік зайнятості та виробництва відбувається із сектору

з вищою продуктивністю (а саме, індустріального) до сектору з нижчою продуктивністю (послуг). Такі перетікання, що перетворюють сектор послуг (замість індустріального) на рушійну силу структурних трансформацій, спричиняють гальмування загального потенціалу продуктивності та зростання національної економіки. Аналітичні розрахунки (рис. 6) ілюструють те, що продуктивність саме індустріального сектору слугує основним джерелом загальної продуктивності економіки, й темпи першої визначають динаміку останньої.

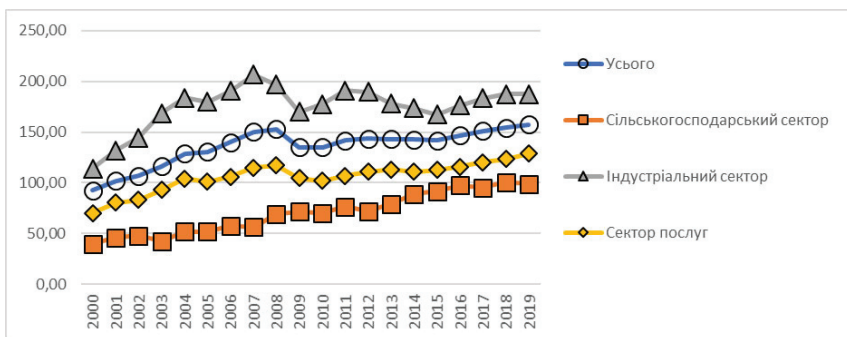

Рис. 6. Продуктивність праці за секторами економіки України у 2000–2019 рр. (у постійних цінах 2016 р.), млн грн./тис. осіб.

Розраховано за даними: Державної служби статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

Структурні зміни тісно інтегровані у процес економічного зростання. Спостереження за інтенсивністю структурних зрушень і темпами приросту ВВП свідчать про існування певного зв'язку між ними (рис. 1). Зокрема, хвиля структурних зрушень від початку спостережень рухалася суголосно з темпами зростання доданої вартості (2001–2007), досягла піку під час кризового падіння економіки (2008–2009) і відтоді вони коливалися у взаємній протифазі аж до завершення наступної економічної кризи (2014–2015). Відтак амплітуда обох коливань згасла і вони гармонізувалися (2016–2019).

Кореляційний зв'язок між інтенсивністю структурних зрушень і темпами ВВП був позитивним на етапі економічного зростання упродовж 2003–2008 рр. (з лагом в 1 рік коефіцієнт кореляції дорівнював 0.55), допоки вага індустріального сектору перевищувала 30% ВВП. Взаємний

вплив між показниками посилювався, але став від'ємним у період після 2008 р. (-0.74) разом зі прискоренням падіння ваги індустріального сектору (до 28% у 2009 р. і далі до 23% у 2019 р.). Отже, структурні зрушення упродовж періоду спостережень були неоднорідними за характером їх впливу на темпи зростання національного господарства, що залежало від ваги індустріального сектору – з її зменшенням падали темпи зростання.

Економіка України пережила великі структурні зрушення упродовж двох останніх десятиліть. Інтенсивність цих зрушень перевищувала не тільки середньосвітовий рівень, але й рівень зіставної групи центральноєвропейських і балтійських країн.

Основний зміст структурних зрушень полягав у посиленні домінування третинного сектору. Проте якщо на початковому етапі (2000–2007) це посилення йшло повільно і збалансовувалося зменшенням ваги первинного сектору у ВВП, то на наступному (2008–2019) – суттєво прискорилося і відбувалося переважно за рахунок зменшення індустріального. Чинники такого прискорення мали зовнішнє походження (світова фінансова криза, російська агресія та окупація частини території країни). Від початку значна поляризація пропорцій розподілу чисельності зайнятих між секторами виробництва і послуг тільки посилювалась внаслідок невпинного скорочення індустріальної зайнятості. Характеристики змін вказують на дочасну деіндустріалізацію та спрощення структури економіки.

Проведений аналіз засвідчив важливість структурного чинника для формування ефективності та динаміки економіки. Відповідно до змісту структурних зрушень на різних етапах, що визначаються передусім за індустріальною складовою, змінювалися наслідки їхньої дії на продуктивність і зростання економіки. Індустріальний сектор далеко випереджає решту секторів за рівнем продуктивності та рушійним впливом на економічне зростання, тому витік з нього ресурсів праці і капіталу, що прискорювався після 2008 р., призвів до втрати загального рівня ефективності та динаміки економіки.

Цілком очевидно, що індустріальне відродження є ключовою передумовою для забезпечення ефективного функціонування та стабільного зростання національного господарства. Натомість подальше

поглиблення деіндустріалізації послаблюватиме економічний потенціал країни, що погіршуватиме її геополітичні позиції. Отже, ключовим пріоритетом державної економічної політики має бути сприяння розвитку національної індустрії.

Використані джерела та література

1. Kuznets, S. Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *American Economic Review*. 1973. №63. P.247–258.
2. Valli V., Saccone D. Structural Change and Economic Development in China and India. *The European Journal of Comparative Economics*. 2009. № 6. P.101–129.
3. Markus E., Francis T. Structural Change and Cross-Country Growth Empirics. *Policy Research Working Paper*. 2013. No. 6335. World Bank, Washington, DC. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/12157> License: CC BY 3.0 IGO
4. Миронов В., Коновалова Л. О взаимосвязи структурных изменений и экономического роста в мировой экономике и России. *Вопросы экономики*. 2019. № 1. С.54–78. doi: 10.32609/0042-8736-2019-1-54-78
5. UNIDO Industrial Development Report 2020. *Industrializing in the digital age*. 2019. URL: <https://www.unido.org/resources-publications-flagship-publications-industrial-development-report-series/idr2020>.
6. Шовкун І. Геоекономічні передумови промислового розвитку України. *Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки* / заг. ред. В.І. Сергієнка; Інститут законодавства Верховної Ради України. Вип.6. К.: Вид-во «Людмила», 2020. С.35–51.
7. Goyal K. (Structural Change and Growth of Manufacturing Industries in Punjab: Post-Reforms Analysis. *Indian journal of economics and development*. 2020. №16. P.389–396. doi: 10.35716/IJED/20039
8. Bekkers E., Koopman, R., Rêgo, C. Structural change in the Chinese economy and changing trade relations with the world. *China Economic Review*. 2021. №65. doi: 10.1016/j.chieco.2020.101573
9. Bhadury, S., Narayanan A. & Pratap B. Structural Transformation of Jobs from Manufacturing to Services: Will It Work for India? *The Journal of Applied Economic Research*. 2021. №15. P.22–49. doi: 10.1177/0973801020976608
10. Tassinari, M., Barbieri E., Morleo G. & Di Tommaso M. Targeted industrial policy and government failures: insights from the South Korean experience. *International Journal of Emerging Markets*. 2019. №16. P.221–240. doi: 10.1108/IJOEM-02-2018-0110

11. Bianchi P., Labory S. Manufacturing regimes and transitional paths: Lessons for industrial policy. *Structural change and economic dynamics*. Special Issue. 2019. №48. P.24–31. doi: 10.1016/j.strueco.2017.10.003
12. Stollinger R. Structural change and global value chains in the EU. *EMPIRICA*. SI. 2016. Vol. 43. Iss. 4. P.801-829. DOI 10.1007/s10663-016-9349-z
13. Di Tommaso M.R., Tassinari M., Barbieri E., Marozzi M. Selective industrial policy and ‘sustainable’ structural change. Discussing the political economy of sectoral priorities in the US. *Structural change and economic dynamics*. 2020. 54. P. 309–323. doi: 10.1016/j.strueco.2020.05.005
14. Гриценко А. «Українське економічне диво», або Куди ведуть реформи? *Дзеркало тижня. Україна*. 17.06.2016. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/ukrayinske-ekonomichne-divo-abo-kudi-vedut-reformi-.html>
15. Шовкун І. Залежність української економіки від промислового імпорту та передумови формування ефективної виробничої спеціалізації. *Економіка промисловості*. 2020. №3. С.5–28. doi: 10.15407/econindustry2020.03.005

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абдуліна Аксункар Турсуновна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, завідувачка відділом етнології і антропології Інституту історії та етнології ім. Ч.Ч. Валіханова (Казахстан)

Александрович Олена Олександрівна, науковий співробітник Центру загальної історії, міжнародних відносин та геополітики Інституту історії НАН Білорусі

Ведєнєєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Грицик Лариса Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Губань Радим Васильович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Дерікот Олександр Юрійович, старший викладач кафедри стратегії національної безпеки та оборони Інституту державного військового управління Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Каплієв Олексій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Білорусі Інституту історії НАН Білорусі

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Клименко Володимир Степанович, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри стратегії національної безпеки та оборони Інституту державного військового управління Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Козинець Іван Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри стратегії національної безпеки та оборони Інституту державного військового управління Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Кордун Олексій Олександрович, PhD з історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

Мартинів Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Пристайко Валерій Володимирович, кандидат наук з державного управління, головний консультант відділу воєнної політики центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень

Редзюк Євгеній Васильович, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору міжнародних фінансових досліджень Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Сергєєва Анна Олександрівна, аспірантка кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Шовкун Інна Анатоліївна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Наукове видання

**Внутрішні та зовнішні складові формування
зовнішньої політики країн
пострадянського простору**

Збірник наукових праць

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.

Відповідальний редактор: Фомін С.С.

Технічний редактор: Грицик Л.Ю.

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 14,4

Тираж 100 пр.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.

03680. м. Київ, вул. Шутова, 13Б